

tiszatáj

1980. OKT. * 34. ÉVF.

10

Illyés Gyula
új versei;
Csoóri Sándor
esszéje:

A magyar apokalipszis; Balázs
József novellája; T. Bíró Zoltán
és Benda Kálmán tanulmánya
a 400 éve született

Bethlen
Gáborról;
Féja Géza
kiadat-
lan
írása

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**

80-3615 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 10 forint. Előfizetési díj: negyedévre 30, fél évre 60, egy évre 120 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**

ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári-Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXIV. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM

1980. OKTÓBER

ILLYÉS GYULA versei: Csillagesés hava, Őszi vendég- látás, Ha ti nem is	3
CSOÓRI SÁNDOR: A magyar apokalipszis (esszé)	5
CSUKÁS ISTVÁN: Tücsök citerázik (vers)	32
HORGAS BÉLA versei: A kóbor ceruza tündére és a nádbugavadász, Édesfagyökér	33
CSALOG ZSOLT: Én voltam a ló (novella)	35
JÁNOSY ISTVÁN versei: Kaszálás, Már nem izgat	43
ZALÁN TIBOR versei: Szitakötő-temetés, A hintaló álma	44
BALÁZS JÓZSEF: A dobos (novella)	47

400 éve született Bethlen Gábor

T. BÍRÓ ZOLTÁN: A magyar politikai géniusz	54
BENDA KÁLMÁN: Bethlen Gábor és a magyar mű- velődés	65

ÖRÖKSÉG

FÉJA GÉZA: Hatvany Lajos	76
Levélváltás 1953-ból (Féja Géza és Hatvany Lajos leve- leiből)	78

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás. X.	81
--------------------------------	----

MŰVÉSZET

Színház

ABLONCZY LÁSZLÓ: Kelet-európai rapszódia (Nyári színházi jegyzetek)	86
--	----

NIKOLÉNYI ISTVÁN: Két opera egy nyárevadban	91
Szerkesztői asztal	96

ILLUSZTRÁCIÓ

Imre Lajos metszetei a 34., 42., 52., 75. és a 96. oldalon
Hornyák László rajzai az 53., 80. és a 95. oldalon
Tőrös Gábor munkája a 31. oldalon (Hernádi Oszkár
fotója)

ILLYÉS GYULA

Csillagesés hava

*Már ősz-hideg gyepen hanyatt feküdvén
itthon megint, még meddig nézhetek
jós-jelek helyett flitter-fényeket
a gyászleplen, földünk halotti ün g é n?*

*Tetszik a csillag-ábrák, parabolák
mértani közlendője, kiszabott
mozgásuk tiszta stílusa, ahogy
a Szépet s Szörnyűt egy mondatba fogják!*

*Fölfedik értők számára kegyetlen
világossággal: így forog a Rend:
tudjatok ti is annyit odalent,
mint fent mi, kik a ránk osztott szerepben*

*kezdetttől fogva más utat találni
még képtelenebbek vagyunk, akár ti.*

Őszi vendéglátás

„...lényem jobbik felével nem hiszek a halálban, a másikkal, a hitványabbal, születésem óta készülődöm rá.” D. T.

*Kint még a vizen, vasmacskára kötve
egy, kettő, három vitorlás... de mind már
fejet ráz, nemet himbál
a szikvizes, híg, nyári örömökre.*

*Sunyin megint, már némán (nem dörögve),
jó majd vihar, oldalról osztva
hideg-gyors záport, visszkézzről pofozva:
vissza, rabok, a téli tömlőcökbe!*

*Gyerünk, Tibor. No, vendég, menj elöl te
(nyolc évvel bátyám). Élünk! És... mosolyra
vár bennünket bent Böbe s Flóra —
Dehogyan tartozik ez a nőkre!*

*Grál-lovagok, próba-állt aggok, kéz a vállon
bókolást nékik: itt vagyunk! Miközben
suhanunk is már távoli ködökben,
kolombustalan óceánon!*

Ha ti nem is

*Gyermekeitek, a lányok, fiúk,
ha ti nem is, megszegyenlik maguk:
gyomrukig érzik át már ők a bűnt,
mit tettetek velünk.*

*Számra, anyám hangjára lakatot,
civilizált fegyelmet raktatok.
De zord a csönd, ha lenről rab-düh néz
föl úgy: hallgatni kész.
Nos, némaság. De lám csak: él a jog,
s a hit; s a megvetés.*

*Fegyelmezem műveltre szívemet.
Hallgat a ház. De a Kezdetek és
Végek fölmorgó légvonata vad-
állat hangokat ad.
Mindnyájunkat egyaránt fenyeget.
Zord figyelmeztetés.*

CSOÓRI SÁNDOR

A magyar apokalipszis

1941. június huszonkettedike vasárnapra esett.

A történelmi naptárból sokan emlékeztükbe véshették ezt a villámcsapásos dátumot. Én nem abból rögzítettem.

Ezen a napon is, mint minden tavaszi, nyári, kora őszi vasárnapon moziban voltam. Bandákba verődve jártunk föl gyalog a szomszédos Gánt bányatelepére filmet nézni. Ez volt a mi hétvégi kalandunk rendszeresen. Öt kilométer oda, öt vissza, ha csak mozi után nem csavarogtunk még egy kicsit a zámolyi szőlő-hegyen vagy a bauxitbánya vöröslő meddőhányói között.

E szóban forgó vasárnapon elmentünk még az erdőbe kóborogni. Talán éppen a film tüzelő hatására. A történetből már semmire se emlékszem, de arra igen, hogy indián lovasok vágatás közben kapkodják el a fák mélyre lehajló ágait s a lendülettől fölröpülnek a lombok közé, elrejtőznek s üldözőiket a sűrűből nyilazzák le. A vágatás, a repülés átélése mámorító volt. A győzelem is. A tíz-tizenkét éves mellkas úgy szívta be a film után a nyár forró levegőjét, mint a bódító cigaretta füstjét. Menni kellett. Képzelnődni kellett. Csatangolni a bokrok, az árnyékok zöld útvesztőjében. Majd hazamegyünk, ha alkonyodik, zakatolt bennünk a titkos dac.

És valóban alkonyodott már, mire hazaértem. Anyám épp vizet húzott, amikor beléptem a kisajtón. Sírásba forduló pirongatás szakadt ki belőle.

— Csakhogy megjöttél! Már nem tudtam, hova legyek. Eltördelem a lábaidat, ha máskor ilyen sokáig elkalézoatsz! Te azt se tudod, hogy kitört a háború. Apádat utánad küldtem, de már elnyargaltatok a pokolba. Mert csak az a rohadat mozi érdekelt! Az, hogy én megbolondulok, nem. És ha bombáznának! És ha menekülnünk kéne! Te a barátaiddal viháncolnál, én meg téphetném a hajamat. El is vihethének tőlem a világ végére, anélkül, hogy tudnék rólad.

Szokatlan volt a hang. A víz visszacsurgott a vödörből a kútba, mintha belém zuhogott volna vissza. Büntudatot éreztem. Kitört a háború? Hol? Mikor? S ki robbantotta ki? A németek? Rögtön a tavalyelőtti filmhíradók képeit láttam magam előtt: Danzig és Varsó elfoglalását. Ágyúfüstöt, dübörgést, tankokat. Anyám még sose volt moziban, azt se tudja, milyen egy bombatámadás, mégis retteg? Persze, mert örökké fél és félt. Semmi oka rá: Zámolyon úgyse lesz háború soha.

Másnapra elfelejtettem a pirongatást, el a háborút. Sütött a nap és jó volt élni. Jó volt elrekeszteni az Öreg utcai folyót titokban és halászni kézzel a sekély vízben. A felnőttek hangosabbak lettek néhány napig, tárgyalták a háború esélyeit. Emlékszem, Kassa bombázását nagybátyám kifakadása véste belém: ő ugyanis részt vett a Felvidék visszacsatolásában s látta Kassán Horthy is, a székesegyházat, ahol II. Rákóczi Ferenc hamvai nyugosznak s a város bombázását szinte személyes kihívásnak tekintette. Visszavágást követelő gattettek.

A háborúba Magyarország is belépett. Az idegeken végigborzongott valamiféle idegen érzés: a nagyszerűség, az igazság és a félelem kevert érzése, de hamarosan aratni kellett, takarodni, csépelni, szőlőt kapálni, s ahogy múltak a hetek, lassan elpárolgott mindenkiből a kábulat. Az eszünkbe néha belevillant a tény s egy-egy hír s egy-egy dörgedelmes szavalat fölidézte a háborút, de meghagyta a fölfoghatatlanság állapotában. Mozgósítani nem mozgósítottak, SAS behívóval is csak öt-hat fiatalembert vittek ki a frontra, ami még nem forgatta föl túlságosan a porban megülő falu nyugalmát. Romok, hősi halál, golyózápor, arcvonal, tábori pap, nagy orosz síkságok annyit jelentettek csak nekem — időközben diákká cseperedő — süvölvénynek, mint amennyit Kambodzsa, Thaiföld egy mai kamasznak. Vagy még annyit se. A roppant messzeségek csak reszkettették ezeket a fogalmakat, mint délibáb a boldogtalan tanyákat, kútágásokat.

De a bombázások és az utolsó nyáron megsűrűsödő légicsaták végül is közelhozták a háborút. A kazal tetejéről néztük a Liberátorok ezüstlését az égen, a Mustangok és a Messerschmidtek öldöklő harcát. A bikaviadal nem nyújthat akkora izgalmat, mint a fejük fölött pörgő, forgó, félredülő, bukfenchező repülőök marakodása. Ugráltunk: lödd le az amikat! Darabold föl! És ki-gyulladnak és füstölnek és böcöléznek lefelé a gépek a Vértes fölött. Van olyan nap, hogy két-három vadászgépet vagy bombázót lönek le a „mieink”. De mivel a hadiszerencse nagyon forgandó, megesik, hogy a Csákvár és a Zámoly közti ideiglenes repülőtéren hús magyar és német gépet gyűjtanak föl robbanó golyókkal az amerikai vadászpilóták. Sőt egy nyári délutánon csak az isten menti meg Zámolyt a háborús kóstelótól. Két Mustang harapófogóba szorít egy német bombázót. Légiharc a falu fölött százötven-kétszáz méteres magasságban. Hogy egérutat nyerhessen a nehéz gép, ledobálja bombáit a faluvégre. De megszökni már így se tud. Lelővik. Zuhanása hangjára mindig emlékezni fogok: mintha ezer pajta rogyott volna össze egyetlen reccsenéssel. Még ég a gép, amikor ott hasalunk a vályogvető gödrök közt, százötven lépésnyire tőle. Tudjuk, hogy ott égnék benne az emberek is.

Félóra múlva már német tiszték és közkatonák jelennek meg a roncs körül. Vállig érő gumikesztyűkkel és óriás csipeszekkel szedik össze a szétszakadozott és megégett halottak testrészeit.

A szívem a torkomban lüktet: ez már az én háborúm! Még akkor is, ha csak tanú vagyok. Nemsokára Fehérvár bombázása hozza még közelebb hozzánk a riadalmat. Remeg a föld, az ég csupa láng, csupa tűz s ez már annyira a szomszédban történik, hogy a fiatal zámolyi lovasgazdák befognak s véresre hajszolják lovaikat, mert azt érzik, segíteniük kell a tönkrevertett fehérváriaknak.

Az Apokalipszis lovai tehát még ostorcsattogtatásra futnak az ismerős országúton, de mire eljön a tél, a negyvennégyes tél, már fölemelkednek a levegőbe. Nyerítenek és ott vágtáznak a fejük fölött.

Anyám ijedelmé három év alatt beérett. Az elvont háború megtestesült: halálos ütései lettek s félelmetes moraja. Toporgok tizennégy évesen a megfagyott sár tetején s hallom, hogy órák óta rázkódik délről a föld. Valahol tankok gyülekeznek. Tankok Fehérvár alatt. Már a fülemben van a háború, már a bőröm alatt, de az agyam egy, kis rekeszében még mindig ott kuporog a metafizikai remény: hátha Zámolyon gyorsan átviharzik.

A hiedelem — minden zámolyi hiedelme — sajnos balul ütött ki. Ahelyett, hogy átsietett volna fölöttünk, megállt és utolsó mérgét épp ott kezdte kiadni: Fehérvár felől közeledett. Napokon át akna- és tüzérségi tűz volt a belépője. Az ideiglenes földbunkert, amelyet a kerítés szélárnyékában ástunk, ott kellett hagynunk. És otthagytuk keresztapám ház alatti pincéjét is, amikor úgy szakadt be reccsenve, mint marokkal összeroppantott kacsatójás. Az ajtaját letépte a légnomás, földobta a kazaltetőre; a közeli kőkereszt Krisztus-fejét pedig

úgy gurgatta le a lépcsőkön, mint azonosíthatatlan istenfejet. Tehát már babonából is futnunk kellett az óvóhelyről. Futnunk, de hova? A szőlőhegyre? A szőlőhegy talán kimarad a harcokból s ott vaskos kőpincék is akadnak búvóhelyül. Csakhogy akkor már minden lépéssel a háborúhoz érhattünk közelebb. Kertek, árkok, udvarok, házoldalak: egy elképzelt egerút állomásai ebben a futásban. Apám fut elől, utána én, mögöttem anyám s leghátul a nővérem. Húsz-huszonöt méterenkint földre vetjük magunkat, mert a németek kezén levő falut aknákkal sorozzák a szovjetek szakadatlanul.

Főnt, nagy magasságban, egy orosz repülő bűg félelmetesen. Akkorka csak, mint a konyhakés, nyilván a német tüzérség állásairól tájékoztatja az övéit. Cseh Simonék udvarán szeretnének kijutni a faluból. Már a kazlak közt futunk, amikor hat méterre tőlünk egy német tank, a tornyára szerelt nehézfegyverrel löni kezdi a repülőt. Fél perc se telik el, a repülő bemérhette a tankot, mert kíméletlenül zuhog körénk az akna. Föld és kerítésszilánk röpül. A répaverem szalmacafata. Valami eldobott zsádkarab. Anyánk fölsikolt: a nővérem eltűnt mögüle. Vagy találat érte, vagy a légnomástól szétvágódó szénakazal hajzata temette be. Tíz karral hányjuk le fölüle a szénát. Szerencsére semmi baja. A hátára tapadó batyu megvédte a szilánkoktól; két helyen kihatották ugyan a lepedőt, de továbbröppentek.

A mi kis külön háborúnkra oda se bagóznak a németek. Igaz, arra se, hogy őket is gyűrűbe fogták a lövedékek. A nehézfegyver kezelője nekivadulva lövi a gépet, a másik két tankos, rá se hederítve semmire, egy sivalkodó süldővel viaskodik. Épp akkor nézek oda, amikor a fejjel lefelé lógatott eleven süldő hasát szuronnal hasítják föl, ahelyett, hogy előbb tisztességgel megölnék.

Az én háborúm kezdetét negyven év óta is lidércesebben őrzi ez a kép, mint a körénk lecsapott aknák robbanásai.

*

Annak, hogy most, ezerkilencszáznolcvan májusában, háborús emlékek támadnak föl bennem, könnyen megfejtethető oka van. Sára Sándor dokumentumfilmét készül forgatni a második magyar hadsereg doni összeomlásáról s én segíték neki, amiben csak tudok. Hetek óta olyan könyveket olvasok: kiadott vagy kiadatlan naplókat, amelyekben szakadatlanul zuhog a gránát, égnek a faházak, a roztáblák, a fölrobbantott vonatok, röpül a lécs és szétszakadó emberi testek röpülnek föl a levegőbe. Külön a fej, a törzs, a kar, külön a lábfejek, amelyek néha sértetlenül hullnak vissza a hóba, mintha valakinek még szükségük lehetne rájuk.

S nemcsak olvasok, de túlélőket is faggatok: mondjanak el mindent hitelesen és aprólékosan, hogy politikusok és hadtörténészek leírásai után élményszerűen is összeálljon a doni katasztrófa képe. Egyáltalán föl villanjon valamilyen tanúskodó látomás arról: mi volt s hogyan is zajlott le a magyarok második, gyászos háborúja.

Most éppen egy hajdani szakaszvezetőt keresünk a ceglédi tanyavilágban. Egyik bajtársa beszélt róla megbecsüléssel. „Ha ő nincs, most én se vagyok. A legvadabb pánikban se vesztette el a fejét, egy vasúti töltésnél fedezte visszavonulásunkat. Haslövést kapott eközben, úgy hogy két barátja katonaköpenyre fektetve húzta a havon — halottak s fagyott lódögök között.” Megtudtam róla, hogy kilencszáznegyvenháromban huszonöt éves volt, tehát most hatvankettő. Világéletében tanyán lakott állatok, vadmadarak, férgék, esők, jégverések szomszédságában. Azok közé tartozik, akik bárányt ölnek és kutatásnak, fölfújódott üszöt lékelnek meg ha kell, egyszóval kitűnő megfigyelői is annak, ami velük vagy körülöttük történik. Jófajta izgalommal készülök a beszélgetésre, holott azt se tudjuk, hol lakik pontosan, előbb még meg kell tudakolnunk.

Egy útközeli tanyába hajtunk be az autónkkal érdeklődni. Kutya ugatnak meg láncra kötve. Hátrébb két tehén és egy zömök bikaborjú legelészget. A szitáló, permetező esőtől csupa lucok a szőrük. Az autózajra fölkapják idegesen a fejüket, bámulnak felénk hosszan, aztán újra legelni kezdenek.

— Jó napot — köszönünk hangosan a tanyaudvaron. — Van itthon valaki?

— Jó napot — lép ki a pitvarajtón egy csúcszott kalapú férfi, borostásan, eléggé elviselt gönben. Mögötte a felesége, mezítláb. A goromba májusban először látok mezítlábas embert. Az öröklött szegénység, a máig ható jobbágyi múlt ott lappang mindkettőjük félszegségében.

— Deres Varga tanyáját keressük — nyújtok kezet a férfinak — jóféle járunk-e?

— Erősen jóféle — mondja a férfi s már fordul is nyugatnak s magyarázza az odajutás módját.

Mögöttem két fiatal szakállas fiú is tiblából: orkánkabátos, marcona arcok. Vérbeli filmesek. Másutt nem, de itt a zajtalan tanyavilágban eléggé talányos lehet a fölbukkanásunk: ugyan mi dolgunk lehet nekünk a környéken? Mérnökök lehetünk? Csatornatervezők? Állami gazdasági szakemberek, netán titkosrendőrök? Látom a férfi szemében a furdaló kíváncsiságot: szeretné tudni, jó vagy rossz dologban sántikálunk-e?

Hogy ne terheljem meg napjukat, se az éjszakájukat, elmondom a házaspárnak: filmet forgatunk a doni katasztrófáról s olyan embereket keresgélünk Cegléd, Kecskemét, Kiskunfélegyháza körletében, akik átélték a szörnyű napokat, a visszavonulás irgalmatlan megpróbáltatásait. S egyúttal megkérdem a férfitől: nincs-e itt a környéken ilyen ismerőse? Összeráncolja homlokát, mint aki emlékezetében kutat, nézi a földet, aztán sajnálkozva ingatni kezdi a fejét.

— Nem... nem ismerek senkit... Deres Varga csakugyan ott volt a Donnál... de másról nem tudok.

— Mért hazudsz, Gyula? — szól rá erélyesen a felesége. — Hogy az ördögben nem tudsz, amikor te is ott voltál.

A megszegényített férfi lángvörös lesz.

— Ott voltam, persze, hogy ott voltam! Hiányzik minden lábujjam, a könyököm meg olyan, mint a nyekló bicska, ni! Ezzel dicsekedjek? Ha nincs egy kővé fagyott kenyér akkor a hátizsákomban, én se vagyok itt. Az fogta föl a gránátot, de a szilánk azért ezzel a könyökforgómmal egy életre elbánt. Mi van ezen bevallani való? Még hogy bajom legyen belőle! Na, jó, idehallgassanak! Ha már a feleségem rámpiritott, legyenek tisztában velem. Én azt se tudom, maguk kicsodák-micsodák, de nem is érdekel. Itt ez a nagy ég fölöttünk, amit mondok, elnyeli, a többi meg nem az én dolgom. Na, szóval: negyvenöt után annyi bajom lett nekem kéretlenül is abból a kurvaistenes Don-kanyarból, hogy alig hevertem ki. Föld kellett volna nekem is a földosztáskor, mint más szegényember fiának. Bár csak három-négy holdacska. Fölratkoztam. S kaptam is, majdnem kimondtam, micsodát! Föld, nekem, aki a szovjet nép ellen, a mi fölszabadítónk ellen harcolt? Hát hogyan képzelem én ezt? Örüljek, hogy nem csuknak börtönbe. Köpni se tudtam. Úgy olvasták a fejemre a háborút, mintha önként, a magam jószántából mentem volna. Vittek, uraim, mint a lakodalmi tyúkot levágni. Próbáltam volna megszökni, félrehúzódni, elbújni? Hova? A keresztanyám valagába? Elfognak és agyonlőnek. A jobb módúakkal az a világ is barátibb volt. Közülük kevesebbet vittek el: menjenek a nincstelenség, akik úgyszólván csak nyűgként lógnak a kormányzat nyakában. Értük nem olyan nagy kár. Élhetetlenek, se búzát, se állatot nem adhatnak az államnak a háborúhoz. Egyszóval: negyvenkettőben is rajtam csatant az ostor, meg negyvenöt után is... Úgy higgyék el, ahogy mondom: Kecskeméten bevagoníroztak bennünket, vittek Lengyelországon át Gomelig. Ott kiraktak bennünket s irányt előre, több száz kilométer. Napi harminc-negyven,

borjával a háton. Azt se tudta az ember: a térképen van-e még. És egyszer csak az első vonalban találta magát. Kíváncsi volnék, ha most Vietnamba vagy Kínába vinnék a magyar fiúkat, mit cselekednének? Mennének ők is, mint a juhnyáj, amelyiket hajtanak.

Érezhetően fölparázslík a férfi. Elfojtott indulatai tiborci mondatokat lobbantánának lángra. Tapintatosan közbevágok.

— Nem mondaná ezt filmre, amit most elmondott?

— Minek mondanám?

— Hogy megmaradjon figyelmeztetésnek...

— Megmaradjon? Nem, elvtárs! Ne maradjon meg. Ami iszonyatot végigélt ott az orosz fronton az ember, legjobb, ha vele együtt a föld alá kerül. Oda is való, úgy higgye el.

Hasztalan lenne tovább szívóskodnom: ha nem, hát nem.

Kezet szoritunk s elbúcsúzunk.

A szám íze ismét megkeseredik. Ha csak ő zárkózott volna el egyedül, megérteném és talán magyarázni is tudnám zárt életformájával. A gypűi lét, a peremre sodródó élet bizalmatlansággal terheli meg az embert. De, sajnos, nem ő az első. Voltak, akik szabályosan becsaptak bennünket. Megígérték, hogy ekkor és ekkor itt és itt lesznek s nem jöttek el. És voltak olyanok is, akik határozott ígéretükre aludtak egyet s másnap kereken kijelentették: nem óhajtanak behegedt sebeket fölszaggatni, legfőképpen pedig saját maguknak nem akarnak bajt. Mert ki tudja, ki mit hámoz ki azokból az emlékekből, amiket elmondának. Lehet, hogy a legtárgyilagosabb szavaikból is a bűnösségüket facsarnák ki. Akadt olyan félegyházi asszony, aki a jelenlétemben állt oda az ura elé:

— Történt, ami történt a Donnál, nem a te dolgod elmesélni. Meséljen az, aki tábornok volt, vagy aki nagyon szeret mesélni. Te vagy a tanúm, akárhányszor fölemlegették a háborút bátyáddal, Lászlóval, nekem már az első szavaktól beleállt a fájdalom a fejembe. Ha lőnek, vagy ha bombáznak a tévében, én átmegegyek a másik szobába. A filmes elvtársak hajtsanak föl maguknak más Mikulást!

Hogy olyan könyvek jelentek meg erről a témáról, mint Nemeskürty Requiem egy hadseregért című, purgatóriumos műve, jó, ha száz közül egy-két érintett tudja. Az értelmiségiek meg a volt tisztak, tiszthelyettesek, persze tudják, de az „istenadta nép” továbbra is tájékozatlan. Negyven év óta cipeli magában a félelmet, a szegényt, a büntudatot, anélkül, hogy akár Magyarországon második világháborús szerepét, akár az összeomlás okait ismerné. Van-e lehangolóbb paradoxon annál, mint amikor az áldozat falaz legszívósabban, holott vádló vagy tanú lehetne mindnyájunk okulására?

*

Az első világháború a húszas és harmincas évekre túlságosan is megszépült. Fölhólyagzott katonaképek sárgultak a szobák falán, mintha egy remekbe sikerült nyár lett volna igazi közege a fronton eltöltött időnek. Nyár, amely maga is megikrásodik, mint a méz. A disznótorokban és a lakodalmakban éjfél után, szinte megadott jelre, szuronyrohamra indultak az emlékek. S mindig akadtak hősök és fölemlegetni való halottak. A szabadságharc óta a tizennégyes háború volt az első nagy tömegélmény, amely az emberiség sorskérdéseihez kapcsolta oda a legelmaradottabb zsellért is. A libavirágot szakító legényeknek a háború képzeletet robbantó prizmjája mutatta meg először: milyen világok vannak még a zámolyi, a verebi, az ozorai, a kunmadarasi világon kívül. S nemcsak hogy megmutatta, de nagyarányúan föl is kínálta az ismeretlen sorsot és világokat. A szerencsétlen bakák nekikeseredve énekelték az egyik legfájdalmasabb nótát:

*Kimegyek a doberdói harctérre,
Föltekintek a csillagos nagy égre.
Csillagos ég, merre van a magyar hazám,
merre sirat engem az édesanyám.*

*Édesanyám, hol fogok én meghalni.
Hol fog az én piros vérem elfolyni?
Olaszország közepében lesz a sírom,
édesanyám, arra kérem, ne sirjon.*

Ezt énekelték, de a túlélők mégis úgy emlegették az első háborút, mint életük nagy kalandját. Doberdo, Piave és Isonzo a kaland egy-egy jelképes állomása. Przemysl szintén. Aztán a kozák lovasok vágója egy fölgyújtott hídon. Csupa nagyarányú és mozgalmas filmjelenet, jóval a látványos filmek forgatása előtt. Sőt, hogy változatosabb és valóságosabb legyen a kép: ugyanarról a lengyel tanyáról lopják a tyúkot a muszkák és a magyarok is. Talán még kacsintanak is egymásnak a bújkáló hold fényénél. Hát nem elmesélni való történetek ezek? Mondták is őket vég nélkül, mintha egy Homéroszt utázó, nagy epika kanyargott volna szájról szájra.

A második világháború történeteit azonban lelakatolt szájak őrizték. Fájdalmasak és tilalmasak voltak egyszerre. A szűkebb család bizonyára mindent ismert: a céltalan szenvedést, a megaláztatást, a hősködés büntetéseit; mások megítélhető cselekedeteiben a közös véteket, de a zárt körben keringő történetek lassan elhaltak, leszivárogtak a föld alá.

Ismerni a történeteket: csak részleges valóságismeret. Hátterük s lényegük megfajtása nélkül veszedelmesek is lehetnek: elszórakoztatják az embert vagy káprázatok körébe csalják. Ezért csapás az anekdotizmus olyan országokban, amelyeknek nincs erőteljes szellemi életük. A gyötrelmes és megrázó fölismerések helyett a gyorsan kialakuló ámulat fényesíti meg itt a szemeket. Az anekdotizmus, első észlelésünkre, alkat és stílus összetalálkozása. Valamilyen valóságot színező készség kifejlődése. Komolyabb elemzés után azonban már a jellem csapdájának is nevezhetnénk. Az anekdotázó ugyanis megelégszik a részletekkel. A kerek, a csattanós, az egészet képviselő részletekkel. Győzni, veszíteni, általánosítani a töredékek alapján akar. Vagy nem is akar, csak sziporkázik, hogy ne kelljen elemeznie. A részletekben lappangó igazságot kedéllyel szentesíti. Neki csak az érvényes, ami érdekes, csalafinta, betyáros, meghökkentő, kerek. Valójában sose szenved; ellenkezőleg mindig fölszabadult, boldog és sikeres. Úgy viselkedik, mint aki tökéletesen átlát a szítán — éppen csak azt nem fogja föl, hogy a szítától nem látja, amit látnia kéne. Az anekdota: elkorcsosult mítosz. A hatalmas ösgyíkok nyomán futkosó gyíkoska.

Mert végül is mire jutottunk a torlódó, végesincs első világháborús történetekkel? Olcsó szellemességgel szólva: a második világháborúhoz. A katonatörténeteket hallgattuk a magyarság megrendítő alaptörténetei helyett. Az elbeszélésekben az olaszokkal, a bosnyákokkal, a kutyaszerbekkel s az óriás természetű muszkákkal szembesültünk, amikor magunkkal kellett volna.

Veres Péter egy életen át ámulva, szenvedve és haraggal emlegette égbekiáltó ostobaságunkat. A letiport szabadságharc után mi örökre megfogadtuk — magyarázgatta —, hogy az osztrákoknak még a közelébe se kerülünk. Számunkra végképp meghaltak, nem léteznek. De alig múlik el tizennyolc év, máris az oldalukon találjuk magunkat. És nemcsak hogy ott találjuk, de a szabadságharc szentjeit, az aradi tizenháromat fölakasztató Ferencz József olyan zajtalanul és simán lényegül át a tudatunkban, hogy a negyvennyolcas honvédek fiai kilúgozott lélekkel énekelték róla a dalt, torkukszakadtából.

*Ferenc József katonája vagyok
legszebb katonája...*

Ilyen háromszázhatvan fokos nyaktekerést csak egy tudatnélküli néppel lehet elkövetni! A hóhérkirály a nép száján megistenül. Jóságos lesz és engesztelő; a magyarok letiprója a magyarok boldogító vezetője.

Az ember sehogy se tudja megérteni a kiegyezők rövidlátását. Nem a kiegyezést kérdőjelezi meg, mert arról még bizonyítani is lehet, hogy kétoldali történelmi kényszer volt. Legalább annyira érdeke volt az osztrákoknak, mint Deákéknak! Hisz alkut csak olyanok kötnek, akik egyaránt rászorulnak az alkura. Az, persze, más kérdés, hogy az egyik fél inkább taktikai okokból s a másik pedig tehetetlenségi helyzetéből adódóan szokott rákényszerülni történelmi egyezkedésekre. Csakhogy ami ma közös érdeknek látszik, holnapra fölbillen. S az, aki csak egy kicsivel is erősebb, a maga javára moccanja a mérleget.

Azt jelenti ez, hogy a kiegyezőnek, a tényérbecsapás másnapján — ha titokban, ha fojtogató fegyelemmel is — de mindenkor meg kell teremteni a kiegyezés kritikáját. A könnyű beletörődés ellenszeréül, azaz: politikai józan-ságból.

Magyarországon, sajnos, nem ez történt. A valóságos helyzetre ébresztő kritika elapad s átadja medrét a millenniumi idők bódulatának. Magyarország suhantató szélben halad előre — rossz iránytűvel. Az, ami harminc-negyven év alatt elmarad, Adyban sűrűsödik össze s robban föl, megrázva az akkori politikai, történelmi nemzet minden eresztékét. Valójában, ha meggondoljuk: a kiegyezés legnyilvánvalóbb ellenpontja Ady. Hatvanhét időben elmulasztott kritikája ő!

De ha elmulasztott, nem elkésett-e egyidejűleg?

A kérdés eretnek, mert Adyt eddig korszakot előző lángésznek mondtuk, s hittük igazi meggyőződéssel. De ha az első világháború végzetes szikláiról tekintünk szét, akaratlanul fölmerülhet bennünk a sejtés: Ady tisztánlátása azért is lehet olyan lenyűgöző, mert ő már az elhatalmasodott bajokat látta. A jóvátehetetlen múltat és a jóvátehetetlen jövőt.

Itt van előttem a kötete. Föllapozom benne a Nótázó, vén bakákat. Ezek a bakák — ha tetszik, ha nem — Ferencz József katonáiként nótáznak s mennek meghalni a frontra. Fogalmuk sincs: hova mennek s kiért, miért kell meghalniuk. Mi más ez, mint a helyrehozhatatlan múlt? Mi más ez, mint a magatudatlan s kiszolgáltatott nép sodródása, amelyet nem tud föltartóztatni semmilyen okosság, erő? Mert a figyelmeztető hang nem jutott el hozzája idejekorán!

Milyen jelképes, hogy könyvében, a Halottak élén-ben, Ady egymás mellé teszi a Nótázó vén bakák és az Ember az embertelenségben című versét. Mintha a magyarság kettős létállapotát fejezné ki ezzel is beszédesen: történelmi skizofréniánkat. Az áthidalhatatlan távolságot a sorsa szerint csapódó, öntudatlan nép s a sorsát kifejező gondolkodó között. A bibliai mondást kissé átköltve: nem tudja az éneklő száj, min gyötrődik az agy.

Az első világháborús katonákat hallgatva, Ady szinte jelenetszerűen érzékeltetni akarja saját zavarát és helyzetét: ember az embertelenségben, magyar az úzótt magyarságban.

A monarchia összeomlása, az őszirózsás forradalom, a proletárdiktatúra, az ellenforradalom — mindez ebben a végzetes, tudathasadásos lázálomban történt meg a magyarsággal. Villámcapásként fénylett föl ismét, hogy a tisztátalan vagy a céljukat el nem érő kiegyezések, újabb és újabb tisztátalan cselekedeteket szülnek. Világosan fogalmazva: a kiegyezés elrontott politikája Horthyban támad föl Trianon után. A kiegyezés — ezúttal nem az osztrákokkal köttetik, hanem saját vakságunkkal. Siralmasabb a forma, siralmasabbak a körülmények. A kör azonban ismét bezárul, anélkül, hogy a körön belüli nagy tömegek tudata fikarcnyit változott volna. A változás csupán az volt, hogy Ferencz József katonáinak a fiai most Horthy katonái lettek, akik ugyanúgy torkukszaktából énekelték a névcsereére végtelenségig alkalmas nótát:

*Horthy Miklós katonája vagyok,
legszebb katonája . . .*

A folytonosság líraian is kifejeződik. Köztudomású, hogy Horthy élete legnagyobb pillanatának tartotta azt a pillanatot, amikor Ferencz József szárnysegéde lett. Ez a melldagasztó érzés talán túlságosan magánjellegű érzés ahhoz, hogy érvelni lehessen vele a történelemben. Horthy — illetve a nevével elkeresztelt rendszer — revíziós politikájával azonban már lehet. Hasonló csavarra járt ez a politika, mint a kiegyezés. Azonosítja őket a nemzeti kompenzáció, az álnemzetieskedés lelki mozgató rugója. Az elveszített önállóság vigasztalója mindkét esetben a nekibőszült nacionalizmus volt. A dualizmus — nappali fogalmazásban jelenti csak két állam összekapcsolását, éjszakai értelmezés szerint a dualizmus csonkaságot, megosztottságot, féloldalas létezését jelent. Horthyék a maguk revíziós politikájával egy belső csonkaságot idéztek elő. Az ő féloldalúságuk ugyanúgy korlátozta a nemzet önállóságát, mintha kezdtől fogva dualizmusban éltek volna egy másik állammal.

De nézzük ezt a gondolatot kissé tárgyyszerűbben.

Az első háborúba sodródástól kezdve Magyarország hat év alatt rettenetesen kusza dolgokba bonyolódott. Hideg, meleg forradalmak, az ország földarabolása, a baloldal és jobboldal szörnyű melléfogásai a parasztság ügyében, a magántulajdon ügyében, s a nemzet sorskérdéseiben. Tisza István, Károlyi Mihály, Kun Béla — mindegyik név újabb kísérlet és újabb kudarc is egyidejűleg. A bolondító cikcakkok után Horthyék revíziós politikája üdítően s egyértelműen hatott. Megvolt benne a jogos igazságérzet indulata, az önsajnálát, a remény, a minden ellentmondást kiszűrő vezérgondolat, amelyet már az iskolás gyerek is megért és elfogadhat. Harmincban születtem, volt alkalmam tehát megismerni sok tisztességes embert, aki saruit megoldva, meztelen lábbal és meztelen lélekkel indult követni ezt a politikát. Mintha sose hallottak volna a történelem könyörtelen ellentmondásairól! Apám s minden rokonom a revízió híve volt. Erdély? Felvidék? A történelemben járatlan parasztnak is szívet dobantó tájak voltak. Tudni persze csak annyit tudtak róluk, hogy a trianoni döntés szakította le őket az ország testéről. Arról azonban, hogy ez az igazságtalan döntés, ez a vérlázító diktátum milyen magyar mulasztásokra és történelmi bűnökre hivatkozva születhetett meg, nem tudtak semmit. A bennünket érő igazságtalanságok olyannyira „kedveztek” igazságérzetünknek, hogy elgyöngettek látásukat. Még azt se akarták tudomásul venni, hogy például Erdélyben románok is élnek. Szórványos településeket láttak csak maguk előtt: favágó, hegyi pásztor, bocskoros románságot. Ha netán elibük rakták volna a népszámlálások másfél százados adatait, amely már a tizennyolcadik század vége óta a románok javára billentette a mérleget, nem hiszik el. Már pedig hit, kételkedés, tájékozatlanság mindenkor alkalmas elemei lesznek a további félreértéseknek. Horthyék valójában nem azzal kezelték el történelmi vétküket, hogy meghirdették Trianon revízióját, hanem azzal, hogy hamisítások alapján hirdették meg. A nemzet legkínzóbb tragédiájából kiravaszkodták a katarzis megtisztító szigorúságát s a szerencsétlenséget kizárólag mások bűnének tulajdonították. Jogot ezzel a kizárólagossággal akartak szerezni maguknak a kormányzáshoz, a történelem kibéreléséhez.

Az ország megcsonkítása ellen hadakozó revíziós politika tehát — fájdalmas paradoxonként — a belső megcsonkítás előkészítője volt. Mert azzal, hogy Horthyék a nemzet igazságérzetét elválasztották a nemzet szociális gondjainak a megoldásától, mesterségesen osztottak ketté egy szerves gondolatot. A kettéosztás után pedig nem maradt más hátra, mint az elsőt kijátszani a második ellen. Történelmi elképzelés híján mélylélektani politika! „Nem, nem soha.” „Mindent vissza!” Ehhez a mélylélektani politikához kellett a kellékek is: a

fehér ló, a díszkardok, a zsinóros menték, a korszerűsített millenniumi szónoklatok.

A háború után talpraálló magyar irodalom megkísérelte ennek a nem-nemsohás nemzeti politikának a bírálását elvégezni, persze, nem közvetlenül, nem nyílt szembeszegüléssel. A nemzeti s népi önismeret megeremtése volt első megcélzott magaslata ennek a küzdelemnek. A felszínes történelemszemlélet helyett Zrínyi, Bethlen Gábor, Rákóczi, Széchenyi, Kemény Zsigmond, Ady múlt- és magyarságszemléletének a meggyökereztetése. A protestáns kori források megtisztítása. A tizenhatodik s a tizenhetedik századi erőteljes magyarság szembefordítása az összevissza kotyvasztott újabb kori magyarsággal.

A legmarkánsabb revíziót porlasztó bíráló Németh László Duna-Európája volt: Közép-Európa népeinek összefogása mindenféle revízió ellen. Illyést faggattam egyszer, hogy miért csak ilyen áttételesen és közvetett módszerekkel igyekeztek sorvasztani Horthyék „nemzetmentő” politikáját. Azért — felelte — mert ha nyíltan támadtuk volna a sovinizmust, a történelmi tudatlanságban tartott magyarság még inkább Horthyék leegyszerűsített igazságához pártol s ránk — írókra, falukutatókra, néprajzosokra, történészekre — még azoknak a szociális igazságoknak a kimondásakor se figyel, amelyeket a vérében s idegeiben hordoz.

Bénító csapda, tagadhatatlanul. De ötven év elteltével én másféle vermet is látok. Az a gyanúm, hogy Trianon még a legkomorabb gondolkodók számára se jelentett végleges országvesztést. Átmenetinek hitték még ők is, mint egy tüdőgyulladás, rossz éjszakai álmot, agyrázkódást. Átmenetinek? Sőt: metafizikainak! Úgy gondolkodtak róla, mint ahogy a halálunkról gondolkodunk: tudunk róla, de képtelenek vagyunk elhinni, hogy bekövetkezik. Mindig csak mások halála a fölfogható halál!

Az első és a második Bécsi döntést is azért fogadhatta mindenki föllélegzéssel, mert az igazság helyrezökentését látta bennük. Hogy a döntések mögött ott komorlott már a magyarokat is magához rántó második világháború árnyéka, talán még a jobbak se vették észre. Vagy ha észrevették is, becsukták a szemüket pihentetni: maradjanak kis ideig távol a rémképek. Volt ebben önvédelem, de belső fáradtság is. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy a valamikori államalkotó magyarság látása tökéletesen elgyöngült. Kiderült ez a visszacsatolások fölötti zavartalan örömben is. A kettéosztott Erdély — ha ideiglenesen is — kielégítő megoldásnak látszott: fele a románoké, fele a magyaroké. A történelemben jártas moralista is rábólinthatott erre a méltányos ítéletre. Úgy tetszett: Horthy sikeres politikát folytat. Csakhogy Hitler „salamoni” döntése nem a jogokat s az érdekeket durván megsértő nagyhatalmi politika kiigazítása volt, hanem egy alattomos taktika dobantódeszkája. Most ütött vissza a kiegyezéssel szembe: Horthyék elfogadták Hitlertől az ajándékot, de az ajándékkal együtt el kellett fogadniuk a hitleri örületet is. Amikor védekezni próbáltak ellene, még védtelenebbé törpültek. Alig van szánalmasabb jelenete a történelmünknek, mint az, amikor Hitler előszobájában románok és magyarok egyszerre várakoznak, az egymás elleni kijátszhatóság szígyenében.

A háborúba való belecsúszásunk halálos meredekén is ilyen pillanathupantók vannak.

1941. június 22., vasárnap. Fehér ingek és bárányfelhők napja. Harangoké és templomi prédikációké. Béke van Magyarországon feje fölött. Talán senki se tudja még a kora reggeli órákban, hogy Keleten kitört a háború: hogy a németek — magukkal rántva a románokat — hadüzenet nélkül megtámadták a Szovjetuniót. Hitler a rajtaütésszerű támadást még két „legbensőségesebb” szövetségeseivel: Mussolinivel s a román Antonescuval is csak az utolsó pillanatban közölte. Apró mozzanatokból arra lehet következtetni, hogy Antonescut valamivel előbb avatta be, mint az, amikor Duce-t, mert őt 21-én éjszaka álmából ébresztette s úgy adta tudtára a háború kezdetét, a román katonapolitikus vi-

szont már 22-én vonaton vágta, hogy a moldvai német—román hadseregcsoport irányítását átvegye. Háborús szózatát nyilván előre megírta, mert a román rádió a háború kirobbanásának a napján felvételről közölte. A fokról fokra kibontakozó események hüen érzékeltetik, hogy Horthy még Antonescuhoz képest is harmadrendű szereplő, mert őt csak 22-én délelőtt értesítette Hitler. A beavatás fontossági sorrendje politikai érdeket fejezett ki. Magyarország „ráért”; sokkal jobban, mint Románia, mivelhogy nekünk nem voltak petróleumforrásaink, a katonaszerkeleti helyzetünk is más volt, ráadásul a bolsevizmus elvontnak mondható gyűlöletén túl minket nem fűtött heveny nemzeti harag, dühödöttség, mint a románokat.

Horthy erről a rangsorolásról persze semmit se tud: sértődöttség nélkül helyeselheti a Führer döntését kecségető távlata s a megelőző hadviselés vilámgyors taktikája miatt. De kővére hizlalt szólásokon kívül semmi se jut eszébe. A váratlan hírre nincs megdöbbenő elszólása. Örömeinek száználmas csattanója mindössze egy „külterjes” megjegyzés: Hitler száznolcvan millió orosz szabadít föl kétmillió bolsevista igája alól.

De hogy mi lesz velünk, magyarokkal? — ez a kérdés mintha nem ütött volna elég nagy szeget a koponyájába. A 22-ét követő napokon alig van életképes gondolat a kormányzó férfiak fejében. Várnak. Várják, hogy mit szól a világ a Szovjetunió rajtaütésszerű megtámadásához. Mit szól a minket érdeklő nagyok közül Anglia s a kisebbek közül hogyan viselkednek a szomszédaink: a románok, a szlovákok! Aki várakozik: feltételezhető, hogy alternatívákat keres. De az alternatívák nem sült galambok sose. Úgy kell kicsikarni őket a sorstól. Ha valaki a második világháború döntő pillanataiban a magyar viselkedés természetrajzát elemezné: a várakozások és a véletlenek ördögi sorozata bukkanna.

Az első véletlen már a háború megindulásának a másnapján lecsap. Június 23-án Molotov külügyminiszter magához hivatja a moszkvai magyar követet, Kristóffy. Meg akarja tudni, mi a szándéka Magyarországnak ebben a hátszúrásos helyzetben: beleugrik-e vagy távolmarad-e a háborútól? Ajánlata rövid és egyértelmű: ha a magyar kormánynak lenne ereje a csöndes félreálláshoz, a Szovjetunió ezt nemcsak erkölcsileg méltányolná, de a háború után meg erősítené Magyarországot Erdélyhez.

Az ajánlat Horthy egész revíziós politikájának az alapját érintette. Méltó lett volna az elfogadásra vagy az elvetésre. De a „véletlen” mindkettőt megakadályozza. Kristóffy diplomataként jár el, türelmi időt kér Molotovtól. Táviratot küld haza s távirata — Törökországon át — késve jut el Bárdossyhoz. A magyar miniszterelnök — mint ahogy a történészek kiderítették — se Horthyt, se a minisztertanácsot nem tájékoztatta Molotov ajánlatáról.

Nevezhető ez véletlennek? Egy életünket érintő üzenet csak úgy a semmibe hullhat? Nevezzük inkább politikai analfabétizmusnak. Elképzelem, hogy Bárdossy nem akarta saját esélyét rontani azzal, hogy a fölforrósodott időkben komolyan veszi Molotov ajánlatát. Nyilván úgy gondolta: tőle határozottságot várnak, nem a latolgatás komolyságát. Egy vérbeli politikus még a válságos időkben sem lehet ilyen részrehajló: neki roppant önfegyellemmel azt is föl kell találnia, amitől a leghatározottabban elhatárolja magát.

Nem ez történt.

Az első „véletlen” után nemsokára bekövetkezett a második „véletlen”, ami Horthyék kivárási, dönteni nem tudó vagy nem akaró politikáját végzetesen befolyásolta.

Kassa bombázásáról van szó.

A hivatalos álláspont egyértelmű volt. A gépek kelet felé távoztak, tehát csakis szovjetek lehettek. Ha a kormány ismerte volna Molotov üzenetét, elképzelhető, hogy ez az elhamarkodott vélemény akkor sem lép elő vezérgondlattá, ha a németbarát katonatisztek a háborúba lépés elháríthatatlan okát lát-

hatták is benne. Akadtak persze olyanok, akik azon melegeben a németekre gyanakodtak. Mások bosszúra szomjas cseh tisztekre, akik a szlovák hadseregben ottrekedtek. Kéri Kálmán vezérezredes, vezérkari tiszt, a szovjetek kizárása után a németeket is kizárja ebből a túlon túl jól sikerült provokációból. Mert hiszen mit bombáztak az „álarcos” gépek? Laktanyákat, és a kassai postát! Kéri Kálmán szerint, ha a németek mindenáron bele akarnak sodorni bennünket a háborúba, mért olyan laktanyákat veretnek szét, ahol a holhapi, holnaputáni gyors mozgósításra kell felkészülni? Jó, tekinthetjük ezt még a gaztett hiteliesítésének is, a teljes félrevezetés iskolapéldájának. De a posta bombázása a németek részéről már ügyetlenségnek számított volna, mivel a kassai posta egyik legfontosabb hírközlő csomópont volt. A németek Csehszlovákián át Kárpát-aljával, sőt Romániával is érintkeztek Kassa közvetítésével.

A máig tisztázatlan kérdésben minden lehetséges változatot megpendítettek a hadtörténészek s a történész kutatók. Fél füllel hallottam, hogy a feltevésekből eddig teljesen kihagyott románok szerepét is bolygatni kezdték némelyek. A késlekedésből az is látszik, hogy minden előítélet nélkül. A feltevésnek egyébként egyszerű a logikája: Antonescu marsall már néhány napja kint harcol a fronton. Az, hogy a magyarok még kussolnak: a románoknak félig jó, félig rossz. Jó, mert a győzelem esetén nem kapnak jutalékot; de rossz is, mert ha alkalmas pillanatot nyernek a sorstól, elveszik Dél-Erdélyt is és lejátszódhat a románokkal Trianon fonákja. Elérkezik június 25-e. A szlovákok is hadat üzennek a szovjeteknek. A magyarok vajon hol maradnak? Mire számítanak? Ha megkérdezzük ezt a németek és a szlovákok, mért ne kérdezhetnék meg a románok is? Erdély miatt, amely a mai Magyarországnál alig kisebb, elvileg nekik volt a legizőbb érdekük belerángatni a magyarokat a háborúba. Ez persze bizonyíthatatlan gondolat egyelőre. Lehet, hogy az is marad, de ahol sok a bűnös, és sok a bűn, kivétel nélkül mindenkit végig kell tapogatni. Hiszen a képtelenségeknek főszerep jutott a huszadik században.

Persze, akárki volt is a beugrató, a legsúlyosabb vétséget nem ő követte el, hanem a magyar kormány. A gyanúsítottól — a szovjet kormánytól — meg se kérdezték Horthyék: mit szólnak a feltevéshez? Vagyis elmulasztották a diplomácia legegyszerűbb szabályát betartani.

Elmulasztották?

Az embernek egyszerre eszébe jut Horthy „becsületos magyar lovagiasága” Hitlerrel. Amikor az egyre bizonytalanodó végjátzmában a Führer már Horthy hűtlenségével is számol, és ezt szóvá teszi neki, és a magyarok főkormányzója, valódi magyar balfácánként, azzal nyugtatja meg, hogy ha ő el akar pártolni, azt majd kerek perccel a szemébe mondja. A Horthy-féle nyíltság a diplomáciai hülyeség világcsúcsa! Mintha egy nép becsülete azonos lehetne egyetlen vezetője „becsületével”. De ha Horthy ilyen „karakán úr” volt Hitlerrel, mért nem volt ilyen „szemtől szembe úr” a szovjetekkel is? Mulasztása súlyosabb ténynek számíthat Kassa bombázásánál, mert azt árulja el, hogy a magyar kormány nem bizonyítékokat akart. Jobban megfelelt neki a föltételezés, mert saját bizonytalan hitét ez borzongatóan meghosszabbította.

Aki a 44-es októberi kiugrási kísérletet s a háborúba szédülésünk lélektani koreográfiáját összehasonlítja, meglepődhet a tánc lépések riasztó egyezésén. Az önállónak maszkírozott ország esélytelenül sodródik bele az örvény közepébe.

1941. június 27-én Magyarország gyakorlatilag is háborúba lép a németek oldalán. Nem szövetségesként, mint ahogy hiszi, hanem zsarolható „csendes-társként”, akivel mindent végig lehet csinálni és csináltatni.

A zsarolásokban nincs is hiány, ha a németek érdeke úgy kívánja. A vilámháború szédítő sikerei közben a magyarokra jószerével csak a sepregetést bízzák. De a negyvenegy esztendő ostroma, a hadseregeknél is ellenállóbb, fölfakadt utak, aztán pedig az orosz tél megtöri a lendületet. A nehézkes ország föltá-

pázkodik a mélyre célzott ütés után. A németek Moszkva alatti megtorpanása olyan kudarc, amelyet soha többé nem tudnak kiheverni.

Ezt ők, természetesen, még nem látják, de ettől a megtorpanástól kezdve — góg ide, góg oda — minden bevethető erőre szükségük van.

A magyarokéra is!

Negyvenkettő januárjában Ribbentropp német birodalmi külügyminiszter azért utazik Magyarországra, hogy az áldozathozattól húzódozó, csendestárs magyar kormányt megtörje.

A kormánynak jócskán van oka a húzódozásra. Korszerűtlenek a fegyverek s kiképzetlenek a csapatok. A felvidéki s az erdélyi bevonulás zilált főpróbának illett be. A nyekergő kocsihadoszlopok eleve már egy fáradt diadal kelleteinek tűntek. Velük venni részt a villámháborúban? A németeknek, a moszkvai megtorpanás után, mindenre szükségük lett. Kocsira, lóra, elavult páncélosokra, félig képzett katonákra. Sőt, mindennél jobban a szövetségi hűség látványos kinyilatkoztatására. Ribbentropp érvei roppant egyszerűek: Románia százszázalékos mozgósítást ígér, ha ugyanezt megígérik a magyarok is. De ha nem ígéri meg, a románok joggal hihetik, hogy a magyarok az itthon tartott hadseregeikkel Észak-Erdély után Dél-Erdélyre is lecsapnak, miközben ők a fronton véreznek. Ez pedig, egyértelműen azzal a veszéllyel járna, hogy a románok visszavonnák ajánlatukat, amiért kizárólag a magyar kormányra hárulna a felelősség. Mi a teendő tehát Ribbentropp szerint? Amíg a háború tart, a családi viszályokat föl kell függeszteni és teljes odaadással harcolni kell a győzelemért.

A második magyar hadsereg katonái ezért kerülnek ki — első világháborús apáik után — a frontra. A történelem önmagába visszatérő körei bármilyen lidércesen ismétlődnek is, a nótázás ezúttal gyatrábban sikerül, mint tizenégyben. Van még virág, és szól a katonazenekar is, de az állomáson horpadt, síró arcoktól szakadnak el a frontra menők. Fialasszonyok futnak a lassan induló, nyitott vagonok mellett, csókolgatják férjük kezét, katonabakkancsát, mint akik jóvátehetetlen rosszat sejtenek. Nincsenek buzdító szemvillanások, hősöknek előlegül odadobott virágkoszorúk. Csattognak csak a katonavonatok a Vág völgyén végig, Lengyelországon, Ukrajnán át, romok, éhező népek s vadonatúj katonasírok között. Csattognak a bizonytalan erdők sötétségében s minél messzebbre jutnak Magyarországtól, a kétségek annál vastagabbra hurkásodnak: miért is kell a frontra menniük? Nem érznek magukban igazi gyűlöletet. A bolsevizmus vörös kísértetét még értik, meg kell akadályozni, hogy fölgyűjtsa a világot. A visszacsatolt területekért hozandó áldozatot is értik, de ha a hazát kell védeniük, mért nem a Kárpátok gyűrűjénél védik? Vajon nem keveredik-e ebbe az áldozathozatal eszméjébe idegen érdek? Valami sündörgő gyanú itt is, ott is felüti a fejét. Feltűnően sok a szegénysorsú baka a vagonokban; feltűnően sok a tartalékos tiszt, különösképpen a néptanító. Az első világháborúban rögtön az elején, vakon bevetették a fiatal hivatásos tiszteket s nagyon nagy volt a vérvesztés. Ezt akarják most elkerülni? Vagy a részleges mozgósítás hátrányát azzal óhajtja a kormány kiegyensúlyozni, hogy a tízesével-húszasával összekapart századokat a néptanítókra bizza, akik majd „családi alapon” közösséggé formálják a behívottakat? Még tán ki se érnek a frontra, a világosan látókban ott zakatol a kétely: mért éppen én, mért éppen mi? Netán büntetésből kerültünk rá a kipécézettek listájára?

Szembe lehet-e szállni ilyen kétségek közt az ellenséggel? Gyűlöletet mesterségesen ébreszteni csak ideig-óráig sikerülhet, mert ha nincs tartós alapja, hamarosan elpárolog. Kétely és bosszú? Nemigen férhet össze. S régen rossz, ha a saját fölötteseire gyanakvóbb szemmel néz a katona, mint az ellenségre.

Zavarodottság azonban nemcsak a kiskatonák fejét rohamozza belülről, de a hadvezetőségét, sőt az országvezetőkét is. Hitler faramuci döntése a visszacsatolt országrészekkel kapcsolatban kettős érzelmet vált ki a legtöbbszükben.

A villámháborús sikerek tagadhatatlanul elkábítják őket: Csehország, Lengyelország, Franciaország, Belgium, Jugoszlávia lerohanása, a Moszkvát megcélzó két villámropte a világ szeme láttára, a gépek lenyűgöző fölénye a hagyományosan harcoló katonák ellen. De a kábulat alján, összezsugorodva, ott didereg a józan számítás is: a németek velünk zsarolják a románokat, s a románokkal meg minket. E tisztátalan játszmában mi tehát csak úgy vehetünk részt, ha hamis kártyákkal játszunk.

Újabb lépés az önáltatás felé. A magyar kormány kiküldi a második hadsereget a szovjetek ellen, hogy a németeknek adott ígéretét látványosan beváltsa, de ez a hadsereg: csonka hadsereg. Nemcsak felszerelésében, de létszámában is! A hadtestek nem teljes hadtestek, a zászlóaljok nem teljes zászlóaljok. Íme, a háború hazudozó bürokráciája! Szombathelyi Ferenc, a Werth Henriket leváltó vezérkari főnök, egy belső jelentésében meg is indokolja a képmutatás kényszerét. Ezt mondja: százszázalékos német győzelem, százszázalékos német megoldást jelent. Hol marad a magyar megoldás akkor, ha minden erőnket eleve ennek a százszázalékos német győzelemnek a kivívására bedobjuk és feláldozzuk?

Messziről minden megfontolt bölcsességnek hangzik, holott nem egyéb, mint a részleges áldozat szükségességének a beismerése. Részleges áldozatot hozni viszont csak ott szabad, ahol végérvényesen tisztázták a célt és a módszereket is. Áldozatot hozni hamiskodó lélekkel önbecsapás. A tisztátalanul föláldozottak erejéből nem lesz erkölcsi erő soha, tisztátalanul foszlik szét az a semmiben.

Nem akarom egy korompöttyből a holnap elüszkösödő erdő vízióját föl-idézni, de a második magyar hadsereg frontra küldésének rejtett cinizmusát jól példázhatja a biatorbágyi hidat fölrobbantó Matuska Szilveszterről szóló újságcikk. „... De hol van már a tavalyi hó?! Matuska Szilveszter már nincs a váci fegyházban, amelynek könyvkötő osztályán eddig békés megadással dolgozott a csirizzel. A minap hívták a fegyház igazgatójához.

— Maga kérvényt intézett az igazságügyminiszterhez, hogy kimehessen az orosz frontra?

— Igen. Én robbantási szakértő vagyok, ezért használni akarok a bolsevikokkal szemben.

— Nos, kérvénye kedvező elismerést nyert, holnap megy ki a frontra és haznosíthatja tudományát.

Látni kellett volna Matuskát. Az egykedvű rabot mintha kicserélték volna. Nem bírt magával. Artikulátlan hangok jöttek ki a száján. Idegességében nem tudott mit csinálni kezeivel és folyton azt hajtogatta:

— Hát igaz, valóság, igazgató úr? Kimehetek a bolsevikok ellen harcolni? Robbanthatom őket legjobb tudásom szerint?

Matuska a világháborúban főhadnagyi rangot ért el. Természetesen ezt a rangját elvesztette. Mint egyszerű katona, már útban van a front felé, ahol majd megmutathatja, hogy mit tud.”

Nem hiszem, hogy Örkény István ismerhette ezt a korabeli cikket. Vagy ha ismerte is, alig hiszem, hogy két évtizedig magában dédelgette az emlékét. Annyi azonban a körülményektől függetlenül is nyilvánvaló, hogy a Tótek című groteszk színművének a szereplői egyenes ágon rokonságot tartanak Matuska Szilveszterrel.

Az abszurditás tehát nemcsak húsz-harminc év múltán mutatta meg hónaljdaganatát, de már a háborúba keveredés pillanatában is. A Donhoz föl-vonuló katonák közül sokan emlegették saját szánalmasságukat. „Olyanok voltunk, mint a cigánykaraván — ismerte el épp az a Deres Varga, akinek a tanuját tudakoltuk. — Rogyadozó, kottyanó lovaskocsikkal vonultunk mi magyarok az első vonal felé. A lovak szőre nagy volt, a csontjuk kiállt, akár a cigánylovaké. Jól odaillettek az ukrán faluk képéhez, a sáros, a poros utakhoz,

a csaléra billent faházakhoz. Az a szintiszta igazság, hogy a németek áramvonalas csajkája többet ért, mint a magyarok harci fegyvere.

Még egy puskalövés se hangzik el, de a frontra kiérkező magyar katonák nagy részét megmérgezi az összehasonlítás. A kisebbrendűség mardosó élménye. Könnyű nekik a páncélautókon, a teherkocsikon, a tankokon furikázni és harcolni is, nem úgy, mint nekünk, fortyogtak magukban. A németek iránti prűszkölés némileg ellensúlyozta a kisebbrendű érzést, de csak percnyi vigaszt nyújthatott. A tüske bent maradt a lélekben s gennyesedni kezdett. Kónya Lajos az 1956-ban kiadott harctéri naplójában ilyeneket jegyez föl 1942 őszén. „Az ember itt igazán ráér elmélkedni. Eleinte ötletszerűen jön rá, aztán mind makacsabban gondolkodik azon... hogy itt, ebben a háborúban szándékos és tervszerű magyarítás folyik... Hadseregünk egyes részei még hóviharban rakodtak ki. Azóta folyton első vonalban, mindig harcban, megállás nélkül. Ha volt egy kis pihenő, két napnál tovább nem tartott, bevetették őket még komiszabb helyen. Minket nem támogatott senki. Repülő, tűzérőség, páncélosok: ígéret maradtak többnyire, a magyar baka pusztá kézzel ment a halálba, lőszer nélkül is támadnia kellett, páncélszörnyetegek gázolták le... A lelket egészen megölték. Jelentéseinket semmibe vették; nincs is ott ellenség, csak be kell sétálni az állásokba s a magyar baka besétált a — halálba... Vágóhídra küldtek, lélektelenül és érdektelenül. Mint a zsoldosokat — jegyeztem meg egyszer. Zsoldosok? Ennyi bérért? — így torkoltak le. Hasonlítsd össze, mit kap egy német katona... A magyar katona egy bokor krumplihoz nem nyúlhatott büntetlenül, még akkor sem, ha a krumpli a futóárok előtt volt és nyilvánvaló, hogy a földben fog elrothadni... Ha valaki a németekre hivatkozott, hogy azoknak mindent szabad, az volt a felelet: azok otthon vannak... A német sebesülteket repülőgépen vitték haza. A magyarok tábori kórházakban sínylődnek súlyos sebekkel is, mert odafönt ráeszméltek, hogy sok a sebesült odahaza, sántítani fog a statisztika s ez demoralizálólag hat... Úgy érezzük magunkat, mint akiket már eltemetett az ország...”

Negyvenkettőben tizenkét éves vagyok. Ha nem túl sokat is, azért már egyet s mászt én is tudok a világról. A szomszédunkban van egy bolt és a boltos egész nap hallgatja a rádiót. Ő Zámoly legtájékozottabb embere. Rádásul ragadnak rá a hírek, a pletykák, az elképzelések. A környék férfiai — a nap végeztével — a mi kerítésünk szomszédságában hányják-vetik meg a világ sorsát. Természetesen szó esik a háborúról is, de a Don-kanyarról alig. Olyan távolinak tetszik a magyarok háborúja, mintha egy másik bolygón vagy másik időben zajlana. A Futár című háborús képezhíradó néha elvetődik Zámolyra, ilyenkor kikerekedő szemmel nézzük a sokat mondó frontképeket. Győzelem, győzelem mindenfelé. Fogalmunk sincs, milyen az igazi fronthelyzet.

Nemrég egy ismeretlen magyar tüzértiszt naplója került a kezembe. A sebtiben írt sorok arról számolnak be, amiről a harctéri tudósítások hallgattak.

„— Nem vagyok író, szókimondó keves, a lelki világom se lehetett olyan érdekes, hogy az ezután elémtárurolt képet csak részben is értékelhetni tudtam volna. De jobb is, mert lekirázkódtatás nélkül nem tudtam volna megérezni. Megkísérlem leírni. Elhagytuk az eddigi zászlóalj parancsnokság hadtápját. A lövészárkok üresek, sokfajta holmit a mieink előnyomuláskor otthagytak. Tovább megyünk — jobbra az első magyar halott, arca véres zsákdarabokkal letakarva, megilletődve nézünk Rá, én feltűnés nélkül keresztet vetek érte. Ezután már nem győzünk hová nézni. Mindenfelé magyar halottak, zöldparolis, csillag nélküli gyalogosok. Sok már szénfekete, ők még a támadás első napjában estek el, testük ki se látszik a légytömegből. Felpuffadt lóhullák, párosával, lábuk meredten áll léghajószzerű testükből, legyek ezrei, a lovak kitüremkedő belei luftballonszerűen felduzzadva. Még tovább megyünk, az orosz állásoknál vagyunk már. Magyar gyalogosok egymástól 2—3 méterre, szabályos félrajban fekszenek, az orosz géppuska egyszerre kaszálta le valamennyit...”

Beljebb az útról meg se tudom számolni: csupa hasonfekvő alak, egyik például a puskájával egy kis lövészteknőből épp céloz. — Borzalmas látvány. Most már orosz halottak is vannak, időnkint, főleg a lovak körül alig elviselhető hullaszag. Feljutunk már majdnem a faluig, itt már jobbra le kellene térni, én nem térek le, ki van írva egy rögtönzött fatáblára: Minengefähr, megyünk előre. Gondolom, bemegyünk a faluba (Storoshervoj), onnan majd kimegyünk jobbra egy kis kerülővel a megbeszélthelyre. Nagyfalu, a látvány alig leírhatóan borzalmas. A falu szegélyén jól kiképzett bunkerok, melyeket mi oly szorgalmasan löttünk, sokon telitalálat, előttünk a hatalmas gránát és repülő bombatölcsérek ezrei. A bunkerok előtt hol kis ágyú, hol géppuska, rengeteg, sok lőszerrel, orosz rohamsisakok, gázálc és egyéb felszerelések halmaza. A bunker látszólag üres és sötét. Rajtuk és belőlük ki-beszállva a legyek ezrei. Tehát nem üres. Mindegyikben 6—8—10 orosz halott. Nem adták meg magukat. A falu tekerő útjain megyünk. Úgyszólván az összes ház ég, be-benéznek a szobába plasztikumó látvány, gyengén parázsló tűz, már-már kialvófélben, minden ház megerősített bunker, géppuskákkal, kezelői már halottak. A szobában minden éghető már elégett, a virító parázs fölött kis láng táncol. Két szóval jellemezhetném: az elhagyott otthon és a halál a két főszereplő neve . . .”

A bolt előtti beszélgetéseken egyszer se hangzik el hasonló „hadijelentés”. A szörnyű ténytársulások helyett elvek, vélemények cikázgatnak. A beszélgetésben természetesen, fölremlenek a „muszkák” is. Csupa ellentmondásos érzések kavargó a lényük körül. Egyik hang ezt mondja: döngöljenek meg ott ahol vannak. A másik hang erőteljesen csattan rá: hadd el, te, csupa szívbeli ember, két évet lehúztam köztük a fogságban. Vallásosak, jámborak, szeretik a vodkát, a káposztalevest, az embertársukat. A harmadik hang: a mostaniak már mások, mint amilyeneket te ismertél meg az első háborúban. A negyedik hang: mások, mások, de muszkák! Ők segítettek az osztrákoknak 1849-ben. Mi soha nem bántottuk őket még ferde szóval se, ők mégis idejöttek kétszáz ezer emberrel. Akkor terítették véglegesen földre az országot, azóta nem tud talpra állni. El lehet ezt felejteni? Például, elfelejtenéd-e, ha akkor vernék ki bottal a fogaikat, amikor a legszebben s a legigazabban beszélsz? Akárhogy alakul a politika, ezt sose felejtheti el magyar ember.

Röpködött sötétben az őszi bogár, foszforeszkált, mint a nyomjelző golyók, de a háború valóságáról nem tudtam többet, mint amit eddig földidéztem.

Utólag összeadódik a kép: az ország is alig tudott. A mutyiban vállalt háború olyasmint juttat az ember eszébe a kormányról, mintha egy kispolgár jó arcot vágva sétáltatná a Fő utcán feleségét, odahaza pedig a bejárónőjével veretné titokban, hangszigetelt falak között.

Hitler — a revízióval kapcsolatos — salamoni döntését a magyar államvezetők zokon vették, tökéletesen megfélelkezve arról, hogy ezt a salamoni döntést *mintaszerűen* lemásolták és átterhelték a népre: lelkipurdálás nélkül ketté osztották belülről az országot is. Az egyik felét rebbenéstelen arccal kiküldték a Donhoz, a másik felét „gondosan” őrizték, hogy az áldozat helyébe lépve kiharcolhassa majd a győzelmet, ha megéri rá az idő.

Ez a megosztás nem a terhek megosztása volt, hanem egy felszínesen végiggondolt áldozat eszméje. A rossz döntések így fialnak újabb rossz döntéseket. Az ország szegényebb rétegei védjenek meg ott kint a fronton egy szociális igazságtalanságoktól púposodó társadalmi rendszert? Lehet-e ennél rövidlátóbb nemzeti politika? A revíziós akarásban a nemzeti gondolat az elviselhetőség ötszöröse nőtt meg s mindenevővé vált. Szemérmetlenül mohóvá; ette ki maga alól a pihentető zöldet is.

Az irodalom, amely ezekben az években is kivételesen érzékeny maradt a nemzet és a társadalom parázsló kérdései iránt, alig emlegeti a frontot. Sinka néhány elégikus vagy balladás versébe belekerül a Prut, a Don, a frontok meg-

zavarodott népe; érezni lehet a versekben a sajnást, a fájdalommal keveredő iróniát.

*Idehaza két kis ökrük
keskeny utakon tapogat
— Hős a Donnál Bánó Balázs
s kevés jóért, de nagyot ad.
A Dunáért és a Donért
meghalni már nem új dolog.
Rajta honvéd! Én sírok csak
s velem az esti szűnyogok.*

Ehhez hasonló vers még akad egy-kettő, de lelkiismeretet fölrazó, korszakos nagy vers egy sem. Mintha a halálhír volna csak az egyetlen híradás erről a háborúról. Azok viszont szaporán érkeznek haza. Zugháború, takargatni való háború, annyi bizonyos! Forgatom Németh László hozzáférhető írásait s még ő is, akinek pedig a legérzékenyebb idegrendszere, agyveleje volt a kortársai közt, a háborút kezdettől fogva a nagy változások európai távlatából nézte: hoz-e, hozhat-e új világrendet közénk, vagy csak fölösleges áldozatokat követel? Tovább menve: megokosítja-e az emberiséget az első gépekkel vívott nagy apokaliptikus küzdelem abban, hogy a harc nem csupán ellentétes érdekű országok és társadalmi rendszerek közt zajlik, de a technika zsarnokisága és az emberiség erkölcsi ereje között is? Kissé lekerekítve az igazságot: Németh Lászlót jobban izgatta a háború beolvasztható roncsaiból nyerhető új öntvény: a jövő, mint a füst, a korom, a törmelék, egyszóval a háború darabos valósága. Ő is „szellemi honvédelemre” rendezkedett be, mint a legtöbb korszakos emberünk: erősítsük meg belülről a magyarságot, hogy a megpróbáltatásokat nagyobb roncsolódás és züllés nélkül elviselje. Azt, hogy a Don partján dülő háború egy napon minden eszmének, minden reménynek, minden elképzelésnek más értelmet adhat, alig gondolták végig. Mintha a háborút kizárólag a kormány háborújának tartották volna, amelytől mint valami kormányprogramtól el kell határolniuk magukat. Az ellenzékiesség lett volna sokak szemellenzője? Vagy Horthyék olyan légmentesen elzárták a lakosság elől a fronthelyzetet, fronteseményeket, hogy még a Németh Lászlóéhoz hasonló koponyák is tájékozatlanok voltak?

Ismét eszembe jut Kónya szerény naplója. A vigasztalan napokon, a bombázások s a gyakran ismétlődő, céltalan, véres támadások szüneteiben belelapoz egy-egy frontra kisodródó folyóiratba. A Magyar Csillag egyik számában Szabó Lőrinc beszámolóját olvassa a weimári írótalálkozóról. „Beszélhettek, költők, a világ úgyszem hallgat rátok!” — jegyzi meg keserűen Kónya, aki maga is költő. Költő? Egy lövészárókba száműzött lélek, aki ha ír, kapkodva ír tárgyilagos, gyors jegyzeteket, amelyeket bármelyik pillanatban a halál folytathat ugyancsak gyorsan és tárgyilagosan. A hazai lapokat, verseket és könyveket olvasva ő is és a bajtársai is azt érzik: odahaza forog a világ fölpántlikázott kereke: a kávéházakban esztétikáról, nőkről, a társadalom robbanékony kérdéseiről vitáznak, vagy éppenséggel arról, hogy az európai individualista ember egyre látványosabban kettős természetű lény: egyrészt végsőkig feszíthetően metafizikus, másrészt pedig végsőkig feszíthetően kritikus — ám e magasságokat járó viták közben tökéletesen megfeledkeznek róluk az otthoniak. Mintha a fronton lévő katonák az ország árvaházi gyermekei volnának.

Volt ebben a sérelemben valami soha helyre nem hozható igazság. Most, hogy egymás után hallgatom végig a visszaemlékezéseket, összeadódik a kinti élet lesújtó körképe.

Tízezrével vannak, akik idestova már hét-nyolc hónapja hányódnak kint a fronton. Villámháborús részvételt kívántak tőlük, legföljebb három-négy hónapot, aztán mehetnek haza. Semmi se lett az ígéretből. Sőt újabb százezer

ember érkezik, két nagy hullámban is, egyenesen a Donhoz. A frontvonal kiterjedése kétszáz kilométer, egy-egy gyalog zászlóaljnak tehát ötkilométeres részt kellett védenie. Modern háborúban ez képtelenség. Eleve rongyos, szakadozott a védelmi vonal. A katonák inkább madárijesztőknek érezhetik magukat, mint harcoló erőknél. A németek ugyanis a hadtestek eszmei létszámából indultak ki s így sóztak rá a magyarokra ilyen lehetetlenül széles sávot. Kezdetben tán fogalmuk se volt arról, hogy a magyar könnyűhadosztályok csökkentett létszámúak. Nem beszélve arról, hogy ebben a csökkentett létszámú és korszerűtlenül felszerelt magyar hadseregben egy harcosra négy-öt „segédszemélyzet” is jutott, a hadtáposoktól a fogatosokig, akik nélkül nem lehetett volna ki egyetlen golyót sem. A szegény ember vízzel főz alapon a Donnál harcoló katonáknak többszörös nehézséggel kellett megküzdeniük. A terhes látogatokkal ugyanúgy, mint a legsúlyosabb valósággal. Dohog a front hetek-hónapok óta, akár egy leállíthatatlan nagyüzem. Nem mennek se előre, se hátra, de ez a kínos veszteglés ugyanolyan alkalom a halálnak, mintha mozgó háború folyna. Támadás támadást követ. Halottak, sebesültek, roncsok. A remény átlőtt rohamsisakjai szétszórva. Szekerek, lódögök, s menekülő egerek országuftszéles folyója, melyen a motoros küldöncök undorral és babonás félelemmel hajtanak át. Véres ponyvák elhagyva, gazdátlanul. Fölakasztott partizánok és fölakasztott partizánvadászok. Kezük fölmetszett hasukba beledugva. A zsebnek neve is van: Sztálin-zseb.

A csönd csak nagyon rövid ideig ülhet le a frontkatonák mellé. Mert a vállalkozásokat, a földerítéseket akkor is szorgalmazza az „üzemvezetőség”, azaz a parancsnokság, amikor nyugalom lehetne. Elvégre: „termelni kell”. Mutatni kell a harci kedvet, a harci készséget, ha van, ha nincs. A halálos kockázatú felderítésekre is úgy kell például jelentkezni, mintha önként jelentkeznének, mert aki megpróbálna kibújni alóluk, a jellemtelenség, az önzés vádját rokasztaná magára, mivelhogy nyilvánvalóbban kívánja társai halálát, mint a magáét.

Hogy a halál mennyire ott szerepel a mindennapos „üzemi tervben”, semmi se bizonyítja jobban, minthogy az „üzem” egyik részlege megállás nélkül gyártja a nyírfából ácsolt sírkereszteket: sose legyen belőlük hiány. Ráadásul a bakák szeme láttára gyártja.

Mi ez, ha nem a háború arcátlansága, s a század cinizmusa! S ennek az arcátlanságnak, cinizmusnak újabb és újabb változatai kínozzák meg a kintieket. Egy váratlan támadás szétver például egy kocsiosztatot. Ládák röpülnek le az egyik kocsiról: teli vannak kitüntetésekkel. Aki ott megy el mellettük, megtömhethné a zsebet kieszűsttel, de inkább csak nézi a szétfröccsentett dicsőségkupacot s közben elgondolkodik, hogy a kormány egyformán gondoskodik fakesztről és vitézségi éremről is nagy tételben, ellenben élelelről, meleg ruháról, bakancsról alig-alig. Eszik az istenverte német műmézet, a darabolható lekvárt, igazabb nevén: Hitler-szalonnát; eszik a megpörkölt szotyolát, kendermagot, mert húst csak nagy ritkán kapnak. Akkor is keveset. A benfenntesebbek, persze, tudják, hogy szalonnával és kolbásszal dugig megtömött raktárak állnak a front hátában, de ez az aranytartalék, nem zabálhatják föl kedvükre. Az éhség azonban nagy sugallmazó. Mindenfelé akad egy-két szemfüles katona, aki titokban disznót hizlal az első vonalak mögött, mert ennél nagyobb hasznú üzletet el se lehet képzelni a fronton. A lesóványodott, éhkoppon élő katonák közt fura értékrend alakul ki: megesik, hogy az ilyen disznót hizlaló bakának nagyobb a tekintélye, mint a vakmerő harcosoknak.

Az embernek akaratlanul is eszébe szúr, hogy a magyar irodalom a harmincas évek elején-dereacán milyen lázas visszhangot keltett az egykével, mint nyomasztó nemzeti gondnal, ám a frontra kerülő kétszáz ezer férfival nem törődik, holott kintlétük nemcsak hogy összefügg az egykekérdéssel, de annak hatványa emelhető, komorabb változata. Írtak volna az írók frontszociográfiát,

mint ahogy könyvet írtak a puszták népéről, az Ormányságról, a tardi helyzetéről, a Viharsarokról? Megkísérlelhették volna, ha eszükbe jut, de nem jutott. A Don-kanyari háború legtöbbjük számára olyan volt, mint egy sokáig föl nem fedezett méhen kívüli terhesség.

1942 novemberében azonban váratlan dolog történt: a suba alatt szerencsétlenkedő és taktikázgató magyar kormány megpróbálta beavatni őket a váltságosra fordult helyzetbe.

A lillafüredi Palota szállóban került sor a vezető politikusok, a vezető katonák és a legjelentősebb magyar írók találkozására. Kállay Miklós miniszterelnökön kívül ott volt Nagy Vilmos honvédelmi miniszter, aki nemrég járt kint szemleúton a Donnál, ott volt Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter és Szombathelyi Ferenc, a vezérkar főnöke is.

Veres Péter szóbeli és írásos visszaemlékezéseiből tudom, hogy mi volt a találkozó célja. Kállayék abban reménykedtek, hogy a nemzeti érzelmű író-társadalom legfontosabb emberei — nyílt németellenes kijelentések nélkül is — megértik: új szakaszába érkezett a háború s a magyaroknak új gondolatokhoz kell igazodniuk. A németek tehetetlenül vergődnek Sztálingrádnál s érezhetően soha nem állnak már talpra. Ebből eredően, vagy legalábbis ezzel összefüggésben, rövidesen sor kerülhet az angolok balkáni partraszállására, amely a sarokba szorított magyar politikának más távlatú jövőt ígérne és más cselekedeteket esélyét kínálná föl. Egy szó mint száz: itt az ideje, hogy Magyarország megvédje veszélybe sodródott nemzeti érdekeit és kibújjon a németekkel kötött szövetségből.

A gondolat folytatása az, hogy egy ilyen németellenes fordulatot csak a közhangulat csöndes, de határozott áthangolásával lehet elérni.

Írók segítsenek a hatalomnak? Csak mert a sok hazudozás és képmutatás után hiteles szavak nekik maradt a nép előtt?

Volt ebben a beismerésben valami megkésett, úri nagyvonalúság; valami büntudatos meghajlás a „nemzet rejtekező szelleme előtt”, de a végeredményt tekintve semmi több!

Sajnos, nem is igen lehetett. A helyzet lélektanilag is nehéz volt. Végül is a hatalom saját ellenzékével találkozott. Ha a nemzet ügyében egyet is érthettek volna — különösen a német szorításból való kiszakadással —, de más kérdésekben ott feszült mindegyik félben az ellenkezés, ott lappangott a bizalmatlanság. Rendben van, mi támogatjuk a kormányt, de annak ilyen és ilyen társadalmi, ilyen és ilyen nemzeti feltételei vannak — hangoztatták az írók egybehangzóan. A politikusok és a katonák megkerülték a társadalmi kérdéseket és a nemzeti kérdésekről is túlságosan elvontan beszéltek. Nagy Vilmosnak és Szombathelyi Ferencnek nyomasztó élményei voltak a doni helyzetről, ezt azonban nem tárták föl. A képes beszéd legszélső határáig talán Kádár Gyula alezredes merészkedett. Ezt mondta, mintegy összefoglalásul: „Senki sem kényszeríthet arra, hogy ok nélkül kiugorjam a második emeleti ablakból. De ha az életem forog veszélyben — kiugrom.”

Minden tiszteletet megérdemel ez a bátorság! De a bátorság önmagában még kevés. Határozott elképzelés kell, amelynek elkerülhetetlen következménye a cselekvés. Nem azt hiányolja az utód, hogy Kállay miniszterelnök nem részletezett egy aprólékosan előkészített kiugrási tervet, hanem hogy a kormány döntési szándékáról biztosítékok nélkül beszélt. Már pedig virágnyelven csak azok a felek értik egymást, akik alapdolgokban szót értettek. Enélkül a virágnyelv időtlen és lebegő: az alakoskodás meghosszabbítása is lehet. Az eldöntetlenség eszköze, amely újabb és újabb eldöntetlenségekre utal.

Ma már világos, hogy Horthyék úgy szerettek volna kisiklani egy hamis szövetségből, hogy hamiskodva egy másikkal cseréljék föl. A németek öléből így kezezték átmászni a cselédlánnyként kezelt magyar nép ölébe.

E gyatra perverzítéshez nem gyűjtöttek — mert nem gyűjthettek! — ün-

nepi gyertyákat a meghívott írók. Se Illyés, se Tamási, se Nagy Lajos, se Szabó Lőrinc, se Veres Péter, se Sinka, sőt még az olyan elfogadott író sem, mint Harsányi Zsolt. Késő volt már ekkor kormányzati talányokban fogalmazni!

A két hónap múlva bekövetkező doni összeomlás megmutatta, hogy milyen késő.

*

Azaz, hogy mégsem mutatta meg, mert úgy zajlott le ez a magyar apokalipszis, mint ahogy a távoli árvizek vagy tornádók pusztítanak, amelyekről csak töredék mondatokat, képeket, töredék riadalmat rögzít magába az ember. Mert ha elképzeli is magának a dühöngő szél vagy a dühöngő ár pusztítását: özek, szarvasok, fölpuffadt ökrök bukdácsoló tetemét, néhány gonddal teli hét után elfelejti. Megeresztli esténként a melegzuhanyt és még a képzeletére rakódó iszapot is kimosatja magából.

Így mosódhatott ki a korabeli sajtó és a korabeli irodalom idegeiből is a doni tragédia?

Túl költői volna ez a hasonlat?

Nemeskürty a Requiem írásakor szorgalmasan végigböngészte a negyvenhárom januárjában és februárjában megjelenő újságokat: riadóztatta-e közülük csak egy is az ország lelkiismeretét?

Lapszemléje a siralmasnál siralmasabb helyzetképről számolhat be. Kicsinyes és örök izgalommal szolgáló gyilkosságok az előtérben. A Nagy Öldöklésről, a Nagy Elvérzésről egyetlen szó sincs! Mintha meg se történt volna! Forog tovább a fölpántlikázott kerék: a kávéházakban vitatkoznak, politizálnak az értelmiségiek, a veszélytudat ott kóvályog a fejükben s ha magukra maradnak, tán épp azokat a terveket csiszolgtatják, hogyan lehetne a népbe alámerülve átvészelné a megpróbáltatásokat. Magyarán szólva: óvóhelyépítés folyik; megbújva, meglapulva, összecukott szájjal is, de kibőjtölni a végzetes időket. Atmenteni az országot a háború utánra.

Ha szabad utólag szentségtörőnek lennem, azt mondhatom fontolgatásaikra: csupa esszéírói elképzelés! Az ujjbeggyel kitapogatott szakadék fölterképezése. Az oly sokat emlegetett drámai képesség hiánya. Ütközni? Kockáztatni a bajban? Föl sem merül! Mert hogyan is engedhetné meg magának egy földbe taposott kis nép a talpraszökkenők vakmerőségét?! Sok volt már amúgy is a falnak rohanás, kövessük a Bethlen Gábor-i utat!

A gondolat jogos, de tetőtlen, mert a Bethlen Gábor-i út kívánja meg mindig a legnagyobb önfegyelmet, öntudatot, a kivárások zsenialitását. A titokzatosan működő kohéziós erőt!

Ördögi kelepce: az ellenzéki írók ezzel a megfontolt okoskodással akarva-akaratlan átvették a kormány taktikáját. A cselekvésképtelenségükkel ugyanabban a katlanban keringtek.

Kállayék tánc lépés politikája a mozgás ábrándját kelthette sokakban, holott nemhogy erősítette, hanem gyöngítette az ország helyzetét. Az úgynevezett hintapolitika egyszerre két felet is bosszantott: azokat is, akikhez lengés közben közeledett s azokat is, akikről távolodott. Magát a népet pedig a bizonytalanság állapotában hagyta.

A színen forgó politikusok közül — szembehelyezkedve a Kállay-féle fölhígitott bethlengáborizmussal — Bajcsy-Zsilinszky már a sztálingrádi csata eldőltkor a kockázatvállalás egyedül lehetséges politikájára szavaz. Ha muszáj, ugorjunk inkább a sötétbe is, mert ez reményt villantó cselekvés; a teteszeszság pedig halál.

Érvek és ellenérvek a tömegek feje fölötti magasságban!

Fölszólalások, beadványok a parlamentben, de belül a lelkek parlamentjében elszomorító a tájékozatlanság. A tömeg, a nép ismét kimarad a politikából. Hiába fokozódott szinte a büntudatig egyik-másik politikusnak és katonának a felelősségérzete, az igazi cselekvésre nem kínálkozott semmi esélyük. Előbb

akartak szövetséget kötni az angolokkal, mint a magyar néppel. Újra csak a gyökerek nélküli ábrándok! Talán minden igyekezetüknek más hangsúlya lehetett volna, ha a doni katasztrófa megrázó hatását engedik érvényesülni. Ha a részvétet, a fájdalmat, a kijátszottság idegborzoló dühét engedik végigcikázni az országon. De nem engedték. A közös csapást, a közös elviselés helyett, így minden sújtottnak magának kellett elviselnie. Egyénekenként az értelmetlen áldozatot.

Az olaszok példája mutatja, hogy mit jelent időben megtudni valamit! Az olasz hadosztályok ugyanarra a sorsra jutottak kint a Donnánál, mint a magyarok. Százezerszámra szétfutottak, meghaltak, megfagytak, fogságba estek. Csak egyetlen mitologikus erejű képet a helyzetükről! Az egyik magyar szemtanú meséli, hogy a fehér pokolnak tekinthető orosz hómezőn, roncok és halottak dermesztő sivatagjában egy kétpúpú tevét láttak imbolyogni. Lázalom? Valóság? Tíznapos bolyongás után, az éhhalál és a fagyhalál közelében minden elképzelhetetlen dolog megtörténhetett az emberrel. És lám, meg is történt! Nem a szemük káprázott: a teve valóságos volt. Ahogy lomhán és hátbizrongatóan közeledett, a nyakából hús-huszonöt kötelet láttak hátrafelé ágazni: mindegyik kötél végén egy halálra fáradt olasz kísértetkatona vánszorgott rongyokban. Jártányi erejük se volt, húzatták magukat a tevével.

A hasonló történetek, beszámolók Olaszországban a tiltás ellenére is gyorsan szétröppennek. A katasztrófa tényei tudatosulnak, sztrájkok törnek ki, s a gyász, a megdöbbenés ellenállásba csap át.

Az olaszok, doni bukásuktól, aránylag rövid idő alatt törhettek előre Mussolini megbuktatásáig.

S nálunk?

A front összeomlásának a hírére egy sebtiben készült hatvanoldalas jelentésbe sűrítve, hazahozza ugyan egy fiatal vezérkari tiszt: Lajtós Árpád, a kinti hadműveleti osztály vezetője, de még a vezérkar is csak húzkodja a nyakát, ráncolja a homlokát. Még ők, az első számú illetékesek sem akarják fölfogni, hogy mi történt a második magyar hadsereggel napok alatt.

Lajtós így írja le küldetése történetét: „A kocsiban úgy éreztem egyébként magam, mint egy gyászvitéz, gyászvírhordozó. Szorongva gondoltam arra, hogyan állnak majd percekben belül körül engem a vezérkari főnökség hadműveleti osztályának minden rendű és rangú tisztjei, milyen kétségbeesetten lesik majd minden szavam. Minden ember egy bizonyos fokig színész, de legalábbis pozór — mondta egyszer valaki — és ez igaz. *Készültem* a szereplésre. Hogy ne legyenek se patetikus, se pózoló...

Pontosan 14 órakor a Várban voltam. Egyenesen a hadműveleti osztályra mentem. Ott teljesen békés kép fogadott. A vezérkari tisztiek az ő beosztásuk eleganciájának megfelelő elegáns öltözetben, szalonnadrág, kangarn zubbony, arany gombokkal és sujtásokkal a mellükön, cügos cipő, pengő sarkantyú. Szervusz Pusi (becenevem). No, mi újság? Ne siess, öregem, Szombathelyi délután 4-re vár, ráérsz. Addig mesélj: igaz, hogy olyan nagyon szétesett a hadsereg? Csevegő hangnem, érdeklődő hangsúly stb., de semmi riadalom, sőt döbbenet sem. Ettől én döbentem meg. Szorongattam a harciudósítást a hónom alatt, álltam sajgó és zsvolygó fejjel és úgy éreztem, mintha idegen bolygóra kerültem volna... Hát ennyi nekik az egész? Van fogalmuk ezeknek arról, hogy mi történt? Éreznek ezek valamit is abból, hogy hány ember pusztult el, veszett el, fagyott meg...?”

Hogy Lajtós Árpád miféle összefoglalást hozott haza hatvan-hetvenoldalas harciudósításában, csak kivonatatosan ismerem. A lényege ennek a január 12. és 24-e közötti időszakban bekövetkezett összeomlás bevallása: frontelemzés, a magyarok háborújának boncolási jegyzőkönyve, a kormány és a hadseregpáncsnokság kemény bírálata és egyúttal a húszesztendő magyar politikáé is. A megrendült idegek — írás kötetben — ellefejtettek udvariaskodni.

De sajnos, ebből a jelentésből csak újabb jelentés lett, újabb tájékoztatás, zárt körben, a Minisztertanács előtt, a kormányzó előtt s egyre elvontabbá szürkültek a halottak, a fegyvertelen, didergő áldozatok. „A honvédelmi miniszter adatai szerint veszteségünk, a legutóbbi idők veszteségét is beleszámítva 110 ezer fő sebesültekben, halottakban és eltűntekben.”

Egy másik leltárkönyvi adat: „Eddigi megállapítás szerint a 2. hadsereg anyagiakban 75%-os veszteséget szenvedett. Összességében ez 367 millió pengőre tehető.” (Részlet a Minisztertanács 1943. március 2-i ülésének jegyzőkönyvéből.)

S ahogy telt-múlt az idő, a felelősök hozzászóltak lassan a büntudathoz s kezdték is lassan elfelejteni.

A frontjelentéssel hazaérkező Lajtos Árpád januárban még történelmi súlyúnak érezhette a beszámolás pillanatát. Jogosan érezhette, hogy majd a következménye is az lesz.

Tévedett.

Ha főként mindent megtudnak és megértenek is az illetékesek — a fizikai és a morális vereség okait egyaránt — ez a megértés csupán logikai. Nem indíthatja el a katarzis folyamatát. A száztízezer katona — a zsidó munkaszolgálatosokkal együtt száznegyven-százötvenezer áldozat — szenvedéséből semmi se kerül át a köztudatba, a lelkekbe. Kint a fronton egymás után lettek öngyilkosok magas rangú tisztek is a szegyénytől, a kudarcától, az elviselhetetlen fájdalomtól és felelősségtől. Az idehaza szolgáló tisztek csak az öngazolás mondatait keresik: ugye én megmondtam! Ugye én tiltakoztam! Ugye a habzó szájú propaganda! Ugye a németek! Ugye a kétezer kilométeres távolság az ország határaitól! Ugye a részleges mozgósítás rákfenéje! A tartalékos tisztek tompa közönye! A hivatásosok puhánysága. Ugye a csődöt mondott magyar paraszt, aki az első világháborúban még vakmerő, a Donnál viszont, alacsony műveltsége folytán, súlyosabbnak ítélte meg a helyzetet a valóságosnál és szegényenivalóan elveszítette a fejét! Ugye Horthy! Ugye a rosszul végiggondolt revíziós politika következménye!

Az ember utólag beleborzong ezekben a magyarázkodásokba. Mert ahogy egy klasszikus tragédia után nem hangozhat el soha semmiféle ugye, de hiszen, no lám, a doni tragédia után se hangozhatott volna el. Országos csöndben egyedül az országos gyásznak lett volna helye. A minden magyart átjáró szegénynek és fájdalomnak. A kormány azonban jól tudta, hogy egy ilyen nemzeti megrendülés az ő hatalmát rendítette volna meg.

Háborúba lépésünket egyetlen lépéssel lehetett volna — ha nem is helyrehozni — de szépíteni: a kiugrással. De a kiugráshoz nemcsak politikai akarat, jószándék, hanem nagy tartalékú lelkiemelő is kell. Horthyék a katasztrófa elhallgatásával ezt vették el a magyarságtól. Elvették az időben való átélés elemi erejét. Negyvennégy októbere már késő volt.

De ne ugorjunk ekkorát előre!

A szétvert második magyar hadsereg életben maradt katonái negyvenhárom áprilisában—májusában kezdenek hazaszállingózni. Ha nyíltan beszélhettek volna: a hatás talán már akkor is kétséges, mert négyhónapos késleltetés ilyen torlódó, zsúfolt történelmi időkben századokra szóló bűn lehet. Igazi háborús bűn!

S valóban az lett, mert ahogy egymás után robbantak föl a napok, hónapok, események s a háború újabb és újabb piros aduit csapta az asztalra, a magyar tragédia fakulni kezdett. A közös gyász helyett ki-ki maga szenvedte el a magáét. Ahány elnémitott élmény és igazság nyomta a lelkeket, annyi-felé hullott az ország. Nem új fölfedezés, de mindenkor érvényes, hogy a történelmet kisajátító kormányok — a valóság letagadásával — a saját népük züllését készítik elő.

A sztálingrádi csatáig minden német csatavesztést ideiglenesnek lehetett

hinni. A sztálingrádi vereséget azonban jelképesnek és véglegesnek. A világ — érezhetően — új szakaszába érkezett. Hihetetlen erővel tört föl a remény mindenütt. Sztálingrád jelszó lett a francia ellenállás egyesítésében, az északolaszországi mozgolódásokban, a jugoszláv partizánok közt. A románok más-ként kezdtek gondolkodni a szövetségi hűségről. Minden ország a jövőt fűrkészte a közeli és a távoli torkolattüzeknél. Ugyan ki akart volna már negyvenhárom nyarán visszahátrálni a doni iszonyatig?

*

Nyár van, 1980 nyara. Kint csüggesztő idő, esős, felhőket futtató július, belül tétováság. A „*mi lett volna, ha*” lelkiállapotának a farkasvermében ülök. Igen, mi lett volna, ha rögtön a Don-kanyari rémhetek után szétfut az ország idegrendszerében a veszteségtudat? 1943. január, február, március. Írásokat lapozgatok: semmi. Az első világháború megszült néhány emlékezetes verset. Az Ady-versek mellett olyat is, mint Babits Húsvét előttje. Megszült néhány frontverset is. Köztük a legismertebbet, Gyóni Gézáét.

*Csak egy éjszakára küldjétek el őket:
Gerenda-töréskor szálfakerosókat.*

Csak egy éjszakára.

*Mikor siketítőn bögni kezd a gránát
S úgy nyög a véres föld, mintha gyomrát vágják;
Robbanó golyónak mikor fénye támad,
S véres vize kicsap a vén Visztulának.*

—————
*Mikor gránát-vulkán izzó közepén
Úgy forog a férfi, mint a falevél;
S mire földre omlik, ó iszonyú omlás —
Szép piros vitézből csak feketé csontváz.*

A második világháború, ha netán szült is hasonló verset, nem került bele a köztudatba. Hogyan is kerülhetett volna akár műkedvelői szintű katonaköltő verse, amikor a hadsereg-parancsnokság árgusian örködött minden szájon. Vitéz Szombathelyi Ferenc, a vezérkar főnöke, 1943. március 29-én szigorúan bizalmas parancsot adott ki. „Tiszt-tisztnek. A parancsnok saját kezű felbontására.”

Mivel is foglalkozik ez a parancs? Elsősorban a tiszték felelőtlen fecsegésével. Szó szerinti részeket idézek belőle:

„A fecsegésnek tartalma három csoportba osztható:

a) A 2. hds.-nél lezajlott események kiszínezett bírálata.

b) A honvédség belügyeinek a külvilág elé való hurcolása és előljárók tekintélyének lejáratása.

c) Az ország bel- és külpolitikájának bírálata, vezető politikai személyek kikezdése.

Második pont. Tiszték irodalmi működése és nyilvános szereplése. Mind gyakoribb jelenség, hogy a honvédség hivatásos tisztjei szépirodalmi munkálatokkal foglalkoznak. Filmmeséket, novellákat, verseket írnak, amelyek megjelentetését különböző lapoknál jóformán erőszakolják.

Ellenben harcleírásokat, egyéni harctapasztalatok közlését, amire a tisztikart felhívtam, azt alig kapok. Ez, úgy látszik, senkit vagy csak nagyon keveseket érdekel...

... A katona hivatása a harc. A harc pedig kemény és brutális mesterség, amelynek gyakorlására »széplelkek« nem valók. Művész tisztikarral nem lehet háborút viselni.

Legyen megnyugodva minden tiszt, hogy nem veszít semmit a nemzet irodalma azáltal, hogy ha ezeket a »műveket« a papírkosárba dobom...”

Nem vitás: a félredobott katonaköltők verseivel valóban nem veszített semmit a magyar irodalom. De hol voltak rajtuk kívül a hivatásosak?! Bár-hogy szétkotrom és össze-vissza turkálom is emlékeimet, a doni katasztrófáról egyetlen kortársi verset ismerek csak: Illyés Gyula Hullaevőkjét.

*Kiért maradt ott Szabadi,
ezért a szorgos kopaszért?
És Kiss és Tóth és mind, aki
ha élt is, épp csak éledélt?
Beh otthonosan csillog már a fény
a márványablán, az új hőskén!
Beh otthonosan nyüzsög a csapat
vendég a Fehér ló fái alatt.
Melyiknek kispörköltjét védve
halt meg Beke és Fekete?
Melyik söréért fagyott jégbe
Fábján füle, Kovács keze?
Csillogva cikáz, mint a villám,
kés-villa-pár a csirkehullán;
a szép hölgyért, hogy így ehessen:
melyik Nagy halt meg Voronyezsben?
Mert ha van képzeletben mérték,
a finom ujjak szét most vágják
az ezüst tálon Takács térdét
Kántás karját, Pordán bokáját.
Nincs ehethékem. Itt keringek
a téren félórája már.
Vérszinű borához melyiknek
tálal föl engem a halál.*

1943.

A vers brutálisan szókimondó. Illyés hallhatott valami döbbenetes részletet a voronyezsi pokolról. De a vers szövegéből én kiolvasom, hogy az általánosítható részleten túl, a valóságból nagyon keveset tudott. A szövegben szereplő nevek: kitalált nevek. Cselédek, napszámosok, parasztok, egyszóval közmagyarok nevei. Szándékosan választott nevek. Mint ahogy a vers is célzatos szándékú! Útni, lázítani, mozgósítani akar. Méghozzá társadalmi indulattal. Ha személyes ismerősökről írt volna, mint Sinka minden esetben, talán a szavak mesterlövészi kezelése helyett a megvadult látomások sörényébe kapaszkodik bele. Eltéved a fájdalomban, az őrjítő tehetetlenségben, eltéved halott barátjával a hómezőn, félméteres jégcsapokat tördel le kinőtt szakálláról, mert sebzi már az állát, noha sajnálja is a jeget, mert a jég jobban csillapítja a szomjúságot, mint a hó; ott botorog maga is a szétdobált katonaköponyegek, kocsikerék nagyságú, megfagyott sajtok között, kerülgeti a szitává lőtt benzines hordókat, eszi a sületlen lóhúst, nézi, ahogy vánszorgó társai lábáról lehúzzák a bakancsot és a bakancsal együtt a lábuk feje is leszakad.

A gondolatból kipattanó verset így a víziók közé emelhette volna. Az apokaliptiszis magasába.

Hinni is alig hihetem, hogy a korszak egyik legjelentősebb írója nem tudhatta, mi történt kétszázötvenezer emberrel!

Pedig nem tudta.

És ahogy ő nem tudta, ugyanúgy nem tudta Németh László, Szabó Lőrinc, Veres Péter, Erdei Ferenc, Tamási Áron. S mások se.

1943 augusztusában rendezik meg Püskiék, jó néhány neves író részvételével a szárszói konferenciát. Szókimondásban nincs hiány. Türelmetlen igazságok pörkölik meg a fölszólalók torkát — érezni lehet a jelenlevők eltökéltségét.

Ki-ki a maga véleményét — virágnyelven vagy tuskésebben — elmondja még a háborúról is. Németh László így: „En ezt a háborút, az első pillanattól mély pesszimizmussal néztem. Nemcsak a háború pusztításától: megszállásoktól, bombázásoktól, a jobbak elhurcolásától féltettem azt, amit idáig csináltunk, sokkal inkább a háború utáni »rendezéstől«. Az az »üdvösség«, amellyel Európa fog megajándékozni, nem az lesz, amely a társadalmunk halk folyamataiban készül. Nem is lehet, hisz azokat odakint senki sem ismeri. Előre látható volt, hogy kívülről neveznek ki ránk »megváltó«-kat s mint minden kinevezésnél, ennél is a protekció érvényesül...”

Végig idézhetném Németh szokásosan eretnek, sokféle ellenkezést kiváltó, de sok gondolatot és jóslatot görgető fölszólalását, amelyből nem nehéz megállapítani, hogy a szörnyű láncszemet, a doni katasztrófát, ő sem ismeri. Ha ismerné, nem írhatná le ezeket a mondatokat: „A magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az első világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.”

Talán ha húsz-harminc túlélő frontkatonát végighallgatott volna, az ő emlékeiktől meggörnyedve másként fogalmaz. Mert lehet, hogy a magyarság vesztesége csakugyan kisebb, mint a 14—18-as háborúban, de ez a második háború az elsőhöz képest szürrealis háború. A nép tudatalattijában leszoruló iszonyat. Minél megfoghatatlanabb, annál rombolóbb. Hiszen megnevezés nélkül még a gondolkodást átminősítő valóság részévé se válhatott.

*

Hogy mit jelent a tájékozatlanság vagy a felszínes tudás, a saját példám-mal akarom érzékeltetni.

Valamikor az ötvenes években, olvastam Illyés fordításában Victor Hugo Bűnhődés című versének első részét Napóleon oroszországi visszavonulásáról. Valamivel később került kezembe Hugóról írt tanulmánya is, amelyben külön foglalkozik a verssel. Egyebek közt ezt írja róla: „Az ember beledidereg, a versben olyan látomás idézi a havat, a szelet, a legendás hideget. A francia eredetit elolvasva vettem észre, hogy a vers franciául, így kell mondanom, még hidegebb; a fagy olyan merész erővel van érzékeltetve benne, hogy Juhász Gyula a maga aránytudó képzeletével a költői képet nem akarta magyarul megismételni. Fordításának egyik részlete így hangzik:

*Havazott ... levágott lóbőrbe öltözék,
aki sebet kapott ...*

Illyés fölülbírálja Juhász Gyulát, mondván, hogy az eredetiben szó szerint arról van szó, hogy a „sebesültek a döglött lovak hasába bújtak”. S őtt pedig, ahol Juhász Gyula ezt fordítja: a trombitásnak kővé fagy ajka, ha trombitához ér, Victor Hugo azt a szinte szürrealista képet vetíti élénk, hogy a trombitás a szájához emelt trombitájával együtt már rég megfagyva áll. „A valóságban persze ez éppoly nehezen hihető, akár a lovak hasába búvó sebesült — jegyzi meg Illyés —, de a versben épp ezek a valónál hatalmasabb képek szuggerálják belénk feledhetetlenül azt a valóságot, ami a költő szeme előtt lebeg. A versben egymást kergetik az ilyen víziók.”

Illyés mesteri magyarázata, nekem, a verselni tanuló, ifjú embernek külön ráadás volt. Esztétikai buzdítás, amelyben, sajnos, csak ritkán lehetett része az embernek. Annyira megéreztem a vers zaklatottsággal telített idegrendszerét, a sorról sorra lépkedő lázalom jelenlétét, hogy napokon át mondogattam magamban hangosan.

Hullt a hó. Űzte a hódítót — hódítása.
 Fejét a sas, íme — először — megalázta.
 Zord napok. A császár — hátrált. Háta megett
 Moszkva füstje-tüze nyaldosta az eget.
 Hullt a hó. Öntötte lavinaként a bösz ég.
 Fehér mező után újabb fehér mezőség.
 Zászlók, parancsnokok? Ugyan ki bánta már!
 Tegnap Nagy Sereg — ma: futó birkanyáj;
 Egybe kavarodott közepe-zöme, szárnya.
 Hullt a hó. Bújtak a döglött lovak hasába
 a sebesültek. A sir-néma táborok
 őrhelyén nyergében ültek a megfagyott,
 fagytukban megmeredt kürtösök, zúz-fehéren
 tartva rézkürtjüket kőajkuk szögletében.
 A pelyhek közt golyó, kartács, bomba tolult.
 Ment — meglepetve, hogy ő is vacog —, vonult
 a gárda komolyan, jégcsap a szürke bajszon —
 Hullt a hó, hullt a hó szünetlen. Fújt panaszlón
 a szél! S e vad helyen kifogyott télidő
 derekán a kenyér, leszakadt a cipő.
 Nem eleven szívek, nem fegyvert forgató had:
 a ködben lábrakelt rémálmok imbolyogtak:
 a fekete égen hosszú lidérc-menet.
 S körül a puszta, a látni-is-rettenet
 kietlenség bosszút jövendölt mindenünnen.
 És szótt és borított a halk ég mind sűrűbben
 az óriás hadra óriás szemfedőt.
 S ki-ki maga maradt, tudván, végperce jött.
 Baljós birodalom! Szabadulást mi hozhat?
 Két ellenség! A cár, a tél! A tél a rosszabb.
 Ágyú? El a csövét! Tűzre a kerekét!
 Meghalt, ki lefeküdt. Sereg?! Vad csöcselék
 menekült. S nyelte csak, nyelte be mind a puszta.
 Meglátszott, mert a hősiket ráncosra húzta,
 ahol egy-egy ezred szunnyadt. Ó, másnapok,
 minőket Hannibál, Attila láthatott!
 Hídon: lószér, szekér, hordágy egymásba dülva,
 sebesült, ép rohant, mielőtt odatúlra!
 Lefeküdt tízezer, fölébredt némi száz...

A Tékozló ország látomásaihoz idomult szememnek is nagyszabású vers volt ez a hugói költemény. Vörösmarty három-négy, tébolyos nagy versének francia testvére. Építkezésében, indulataiban s tárgyias látomásaiban igazi európai remeklés. A háttérben ott éreztem a görögség szellemét. Shakespeare-t, Beethovent, Goyát, a személyiségmitoszt megszüülő Európa visszhangot verő magaslatait. Mi tagadás: médiumvoltát is megéreztem. Tudtam, ha tárgyszerűen a franciák 1812-es oroszországi összeomlásáról szól is, Napóleon legendás verekéséről, egyáltalán nem ragad le a témájánál. Bent van a versben a történelem durva, bár néma, metafizikája; a gőg, a telhetetlenség, a nagyság mindenkori megleckéztetése. Gyász és bírálat egymásba forradva az idők fölött. Sorolni is röstellném tovább, mert épp a lényegre nem gondoltam: az egyetlen és kikerülhetetlen összefüggésre. Arra, hogy bent van ebben a versben — szinte szó szerint vagy kis képzletkiigazítással — az egész Don-kanyari pokol: szétveretésünk, csúfos és végzetes bukásunk!

Hogy én a történelemben s az irodalomban tájékozatlan, kezdő író nem

gondoltam rá, még hagyján! De hogy Illyés sem, az épp a tanulmányából derül ki egyértelműen. Feledékenység? Irodalmári farkasvakság? Szó sincs róla. A mellbeverő igazság az, hogy Illyés nemcsak negyvenháromban, amikor a Hullaevőket írta, de még az ötvenes években se tudhatta, mi történt az összeomlás heteiben. Nem tudta, mert nem juthattak el hozzá hiteles beszámolók. Ha eljutottak volna, Victor Hugo versének fordítása közben, semmit sem ítéltetett volna valóságfölkötinek. „Az urivi áttörés után nincs megállás. Özönlik vissza a hadsereg. Hadsereg? Rongyos és rémült birkanyáj voltunk. Ember olyat még álmában se látott! Pokróc az arc előtt, mint nagykendő az asszonyokon. Harmincöt-negyven fokos a hideg. Hova, merre, ki tudja? Térkép nincs. Vezető tisztjeink nincsenek. Puskája is már csak a töredéknek van. Szuronyra húzva viszik némelyek a megfagyott lóhúst a vállukon, mert élelmezésre semmi remény. Az orosz raták időnként megjelennek fölöttünk, végigsorozzák a menetet, akit eltalálnak, ottmarad, aki megsebesül, az is. Fél óra múlva kampec, megüvegesedik. A fagyottakat vagy beletapossák a hóba, vagy földobják az út melletti hófal tetejére. Nincs arca senkinek, így könnyebb magára hagyni a haldoklókat. Van, aki sír; van, aki megőrül, a kuttyáját hívja, a rudazoló kötelelet emlegeti; van, aki váratlanul, minden indok nélkül lelövi a szomszédját. A harmadik nap hajnalán, mert ugye egész éjszaka mentünk, csatlakozott hozzánk néhány magyar katona. Elmondták, hogy mi történt velük. Mennek, törtetnek a hóban ők is, ha jól emlékszem Korotajak felől. Beérnek egy erdőbe. Egyszer csak a fák közül kiáltozást hallanak. Talán kínoznak valakit. Hallgatónak, hát akkor értik meg, hogy magyarul kiabál egy ember. Mit csinálnak? Ha részegségében kiabál, a nyakukra hozhatja a partizánokat. Közelebb settenkednek hozzá. Akkor látják, hogy egy magyar tábori pap forgolódik a hóban és üvölt. Körbeállják, szólnak hozzá, de a pap továbbra is csak hadonászik az ég felé. Csupa láz a szabadon maradt szemre. Vigyék magukkal? Lehetetlen. Hagyják itt? Hangos csalétek az üldözőknek. Úgy döntenek: le kell a szerencsétlent löni. Le is lövik... Sajnos, én is ezt csináltam a lovakkal. Az állatorvosunk egy százados volt, meghagyta, hogyha sérült, kimerült vagy gazdátlan lovat látok, lőjjem le, ne kínlódjon tovább. Ha száz lovat nem lőttem le négy nap alatt, egyet se! Megpillantok egyik délelőtt egy magányos lovat a hófal közelében. Áll szétterpesztett lábakkal, mint aki a dolgát készül elvégezni. A nyakából rövid, jeges kötőfék lóg. Nem úgy látszik, mintha sebesült volna. Fúj a szél bitangul. Csak úgy metszi a csontot. Odalépek hozzá, megfogom szépen a kötőféket: no, gyia, te szegény. Nem mozdul. Rántok egyet rajta, úgy se. Csak áll csökönyösen, megvetemedett lábakkal. Akkor látom, hogy állító helytében megfagyott. Még meg is kopogtattam a nyakát. Kopogott, mint a bádogajtó.”

Ezt egy kiskunfélegyházi férfi mondta el: F. László. Ő idézett elém egy másik félelmetes erejű képet is. Csapatokra bomolva törtetnek a hóban. Nem messze tőlük szovjet páncélosok nyargalnak, vonják köréjük a gyűrűt. Elegett, hóba fulladt autók, szánkók körös-körül. Roncs ágyúk, dermedt ponyvák és lótetemek. S akkor tűnik szemébe a kép: egy lefaragott, lenyúzott lócsontvázon egy magyar baka kucorog. Összehúzódkodva reménytelenül kicsire. F. László közelebb lép hozzá, hogy menésre ösztökélje. De már késő: a katona megfagyott. Salvatore Dalí elretentő szürrealizmusa semmivel se változatosabb és találékonyabb, mint amilyen maga a valóság volt. Victor Hugo „túlzásai” pedig nemcsak hogy nem túlzások, de „szelídnek” tetsző víziók ahhoz a végzethez képest, amelyet a tankokkal, ágyútűzzel, repülőtámadással, lángszórókkal, a sebek s félelmek ezer fajával fölközött hatású második világháború jelentett. A győzteseknek és a veszteseknek ugyanúgy.

*

Már rég abba kellett volna hagynom ezt az írást és újrakezdenem előlről.

hogyan a rossz oldalon folytatott háború ezernyi összegubancolózott szálát kibogozzam, de nem és nem! Keringek csak körben, mint elrontott emberi hang-
lemez s ugyanazt a kérdést ismétlem kényszeresen: mi lett volna, ha a nemzet
tudatán időben, vagyis azonnal végigsöpörhetett volna az egész fölfoghatatlan
apokalipszis? A negyvenfokos hideg. A büntudat hóvihara. A százezer mellkas-
ból elfogyó szusz. Mi lett volna, ha a tarkón lőtt munkaszolgálatosok, előre
bukva, mint a fagy profétájához esdeklő mohamedánok, téli kísértetként meg-
jelentek volna fönt a kormányzói palota körül negyvenhárom januárjában—
februárjában? A magyar politika és a magyar irodalom se térhetett volna ki
a szembenézés kényszere elől. A kormány hírzárlata mindenkit jóvátehetetlenül
megfosztott a felelősségtől.

A Szovjetunióban élő magyar emigránsok — politikusok és írók — ponto-
san ismerték a fronthehelyzetet. Voltak, akik első kézből: frontkatonák, hadi-
foglyok és sebesültek szájából, s el is követtek mindent, hogy az akkori Kos-
suth-rádió adásaival rádöbbenésük a magyarságot a katasztrófára. Sajnos, nem
volt se közösségük, se tömegük, se hitelük idehaza. Márpedig az igazság tuda-
tosításához nem elegendők a tények, a közvetítő szó hitele is szükséges.

Valóban: mi lett volna, ha? ... A huszadszor-harmincadszor visszatérő, tör-
ténelmietlen kérdés nem hagy nyugton. Hiszen ha igaz az a József Attila-i tétel,
misperint a nemzet közös ihlet, akkor az is igaz, hogy: közös gyász is. Közös
meghasonlás, közös rádöbbenés. De hát nem volt az! S nem lett az utólag sem!
Élő példa rá jó néhány ismerősöm. Köztük az a jobbágykalapos tanyasi em-
ber, aki lefagyott lábujjai miatt sántítva jár az esőharmatos fűben, s ha röstell-
kedik is gyávasága miatt, belül nyugodt: nemcsak az igazat hallgatta el, hanem
a tényeket is. A szörnyűségeket egyedül élte át, egyedül hordozza negyven
éve, egyedül is akarja a föld alá vinni.

BETHLEN GÁBOR-ÉREM, TÓRUS GÁBOR ALKOTÁSA

CSUKÁS ISTVÁN

Tücsök citerázik

*Tücsök citerázik az ablakom alatt,
hangversenyterem a nyári éjszaka,
hunyorognak a villanykörte-csillagok,
hibátlan a hangulat, amit ez az egyszál
tücsök-nóta teremtett a zűrzavarból,
hibátlan a világ; jó lenne sokáig élni,
sok ilyen égigérő nyári estét elrakni
a szívbe, csillagfényt lesni vakulásig,
hegyről lezúduló hársfaillatot tüdőbe
szívni fulladásig, elmém ketrecajtóját
kinyitni: hadd suhanjon be egy kis végtelenség,
amelyre, hálistennek, nincs magyarázat,
csak sejthető, vagy inkább élhető,
mint most a tücsökcitera bűvöletében;
jó lenne, ha nem lehet sokáig, de
legalább mindig így élni, bőrrel
érintni a nyári éjszakát s nem a súlyát,
szárnyát érezni hátamon a felfoghatatlan
úrnek, csillagok hánytató magányát
szelíden összegyűjteni egy tücsök fölé
fénynek, s minden szív egy-egy otthonos
bolygó lenne saját csillagrendszerekkel,
hiszen van elég hely, csak nem tudunk róla;
jó lenne élni, ha kurtán is és akárhogy —
tudják ezt a halottak, akik kimaradtak
minden nyári estéből, fülük süket a
zenére, szemük vak a csillagokra,
fülük sincs, szemük sincs, tüdejük sincs,
csak én látom őket szorongva, míg minden
porcikámmal kapaszkodok a világba s már
bennem zeng a tücsök árnyakat űzve!*

A kóbor ceruza tündére és a nádbugavadász

*(a kóbor ceruza tündére édes ismerős
szólítja a szóbohócban bujkálót: gyere!
a nagyfülű fiút: te zöld te cserepes szájú
gyere te nádbugavadász!*

*jelmezbolt akkor zsinóron aláereszkedik
kiülnek a dáliakerekű éjszakapartra ketten
társalkodásuk tanúja a tojásdad diák meg én
hallgatjuk Kisasszond bükkösében a szelet)*

*(a kóbor ceruza tündére talán elnehezül
fésülgetni haját egy cserfa tornyába ül
vörös cserfa ágán bagoly gyöngye lángol
zsombékos rét a feje alja éjjel*

*és a vadász mert puskát sose látott
cserfa tornyába mindjárt fölkiáltott
röppen a madár szárnya összezsattan
kőkény-fák havaznak csönd-balladában)*

*(hajnal van álomsárga résen át belépünk
„Teve Púpja kapitány utasa vagyok!” „Mehet!”
ő a megmondhatója hódolat kit illet itt
rég pictorokat és térképészeket azt mondja
a tündér és a vadász marokszám szaggatja
tíz ujjal tépi Édesfagyökér ország szellemei
nagy szélű szürke kalap alól nézik az esőt
senki se kérdi meddig tart mit jelent)*

Édesfagyökér

*ki vagy mi vagy te Édesfagyökér
ország aranyház szerelem vagy te Édesfagyökér
almazöld sáv égboltom alján fénypalló*

*(Kátránnyal kimázolt csomagolópapír az arcokon?
Süllyedés a hulladékok párolgó völgyébe?
Az öl-fölcicomázás tökéletesítése villogókkal?)*

Rontani-bontani buzgó agyarak bordát törnek?
Vásári méznyalogatók istennőt apróznak?
Megszököm a parázna paraziták fatornyából.)

fecskefogaton surranok öbleidbe Édesfagyökér
követem a bodzafejű nádszárú nyilvessző ivét
ahova hull oda elmegek olajfaligeteidbe én

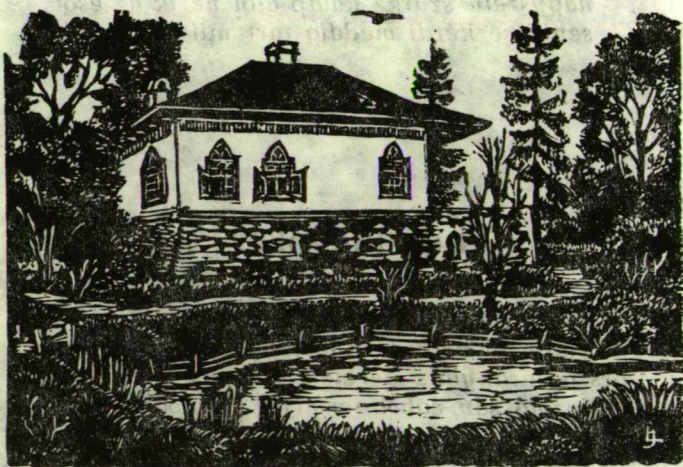
tengered hajnala palaszürke selyme csendsimá
szikláid mesebeli árnyai öröklött utópiát
mosdatnak életre-halálra emberfiát

te az istálló barmait jártodban összekolompold
és a füled mellé tűzött galagonyaággal szoknyásan
hajasan illesz előttem szépségem Édesfagyökér

utcáidon sétikál egy kesze-kusza társaság
mezítláb csattogunk naptól meleg macskaköveiden
leütött tökfedők gurigáznak eszeveszetten arra

gyógyulás vagy a láz kígyóit te visszavered
ábrándozás részege vagy te a holdfény italosa
céltalanságom révésze régész múltakból jósló

legyél ha vagy ha nem vagy te valaholi valami
te remény hóbortosa talányos mutatványos
utánad mondom litániásan súgd csak Édesfagyökér

BETHLEN GÁBOR MAROSILLYEI SZÜLŐHÁZA
(IMRE LAJOS METSZETE)

Én voltam a ló

Anyámék vidékről kerültek föl lakni, Borsodból, valamikor az én születésem után nem sokkal. Hát ezt az egészet én nem nagyon tudom, csak anyámtól hallottam később, sokkal később. Hogy el kellett jönniük onnan, mert teljesen lehetetlenné vált az életük, képtelenség volt ott létezni tovább, úgyhogy föladták. És akkoriba hirdették ezeket a Budapest-környéki falukat, ahonnan rengeteg svábot kitelepítettek — azt hiszem így valahogy kerültünk erre a vidékre. Azokban az időkben aki elég fasza gyerek volt, az könnyen kapott itt sváb-házat — hát apámék nem kaptak semmit, ők csak úgy idejöttek. Ötvenkettőbe, talán. Hogy mér éppen Budakeszire — én nem tudom.

Amibe először laktunk, az egy sváb istálló volt. Aztán apám valahogyan szerzett egy lakást, egy lakáskiutalást. Évekig járt érte, akkor végre megürült egy lakás, ugyanabba az udvarba ahol addig is laktunk — nagy, hosszú udvarok vannak Budakeszin, több lakás is egymás után, hátul meg az istállók, ólak, sufnik — apám valahogyan megszerezte a papírt erre az üres lakásra. Egy este hazajött: reggel költözünk! Hát ahol addig laktunk — mihez hasonlítsam? —: egy disznóól, vagy fáskamra, egy rossz mellékhelység, valahol félre az udvarban! Már évek óta abba voltunk! És akkor mondja apám, hogy reggel beköltözhetünk a nagy házba, IGAZI HÁZBA! Hát ez ÓRJÁSI dolog volt!

És nem lett belőle semmi se. Mer éjjel, míg mi aludtunk, beleköltöztek.

Anyám még kérdezte is este apámat, hogy — Nem kéne most belemenni?

De apám meg fáradt volt, mondta hogy — Áá, késő van, ráérünk reggel is!

Hát be volt szögelve az ajtó, ablakok lezárva, elől zárt kapu, minden — és mégis amíg mi aludtunk, egy repülőszázados a feleségivel beköltözött a házba. És reggel hiába ment apám oda! Hiába mutatta a papírt! Hogy ez nekünk van kiutalva! Azt mondta a repülőszázados, hogy nem érdekli, itt ő lakik. És nem lehetett mit tenni. Anyám BÁRHOVA ment, BÁRKIHEZ, mindenütt elküdték. Nem lehetett mit csinálni.

Ez úgy ötven négybe, ötven ötbe lehetett. Három éves voltam. Akkor százados volt ez a repülőtiszt, most is ott lakik még, szoktam látni, de most már nem tudom mi a rangja neki. Borosnak hívják, arra is emlékszem.

Anyám szaladgált akkor — hát apám teljesen letört, egy lépést se tett már azután. Anyám járt mindenhova, vagy egy évig járta a hivatalokat, mire aztán szerzett megin egy kiutalást, ide a Vöröshadsereg út negyvenegybe, ahol most is lakunk.

Ez is egy istálló volt! És ebbe is laktak! Egy ember, egy asszony, meg a gyerekek! Hát ez fantasztikus volt, ez a beköltözés! Na erre már én is emlékszem.

Fogadtunk egy lovaskocsit, egy egylovas kocsit, fölpakoltuk az összes bútort — hát nem sok volt, tán egy szekrény, meg egy ágy, meg mittudomén, egy-két szék, ilyesmik, ami abból a nagyon kicsi istállóból csinált szoba-konyhából kikerült. A kisebb öcsém akkor még nem volt meg, azt hiszem akkor volt terhes vele az anyám, a nagyobbik öcsém meg nem tudom hol volt, mer nem emlékszem rá a kocsin, talán a nagynénémnél volt akkor, nem tudom. Fölszálltunk a kocsi és elindultunk — esett az eső — elindultunk végig a Vöröshadsereg úton. Nekem olyan bizonytalan kedvem volt, félig jó, félig rossz, láttam hogy anyámnak elég rossz a kedve, ott próbált engem fölvidítani. Apám nem is volt velünk először, később keveredett elő, egy kocsi volt ott vagy micsoda, megálltunk, onnan jött ki, ott vett bort? vagy ivott valamit? már gyomorbeteg volt akkor, de ivott azér néha, aztán fölszállt ő is, akkor már együtt voltunk, én egy szekrényen ültem, anyám mellettem, apám meg elől a kocsiossal. Mindegyikünkön egy pokróc volt, mer esett az eső.

És odaértünk a ház elé, olyan volt akkor is mint most, nagy vaskapu, kétfelé nyitható rácsos kapu, apám leszállt, kinyitotta a kaput, de a kocsis valahogy nem mert nekiindulni, mert tán túlságosan úrának látszott az a ház, persze ha tudta volna hogy mi van belül, nem gondolkozott volna. Apám szólt neki hogy na induljon már, és akkor bejöttünk az udvarra. Akkor a kocsis az első lakás előtt megállt. Apám mondta neki hogy tovább. Akkor megint mentünk eggyet. Hátrébb volt egy másik ház, ott megin megálltunk. Az apám mondta hogy — Menjen már be hátra az udvarba! — nagyon rosszkedvű volt, de olyan szeliden mondta, mer mindig nagyon jámbor volt ha ivott — na akkor bementünk az udvar végibe teljesen. Ilyen ólak, meg sufnik, meg bodegák voltak ott, meg mittudommik, egy-két gyerek állt ott, néztek minket, és minden rettenetesen rongyos volt meg topis — akkor megin megálltunk és leszálltunk. A kocsis meg nagynehezen megfordult az udvarban.

— Hová lesz? Hová rakjuk be a bútort? — azt mondta a kocsis, apám meg azt hiszem bement az eggyik ilyen ajtón.

Evvel itt megszakad a film, egy rész kimarad, hogy hogy mentünk be, mi volt közbe, arra nem tudok visszaemlékezni, utána csak arra emlékszem hogy benn vagyunk a konyhába, ülök valamin, anyám áll egy ágynak a végibe — egy fehér vaságy volt —, és ki van vörösödve az arca, és tölja az ágyat. És az ágy másik véginél egy idegen férfi áll, és tölja az ágyat visszafelé. De valahogy hang nincs, néma volt az egész, csak így tologatták az ágyat, anyámon egy bordó ruha volt, féllábszárig érő, nagy hasa volt, és nekihajolt az ágynak, úgy tölta. Aztán egy órjási hangzavar jött be, már ott volt apám is, és egy nő akit nem ismertem, tépte apámnak a haját. Apám nem nyúlt ahhoz a nőhöz, csak lógatta le a két kezét, hagyta hogy a nő tépje a haját, csak ahogy a fejét oldaltrántotta, a nő oldaltvágódott, akkor nézett szembe vele, és láttam rajta hogy — hát iszonyú volt! — mindig sírni fog — de nem sírt mégse, a nő újra belekapaszkodott a hajába, apám meglóbálta a fejét és a nő pördült vele ide-oda és ordított — —

Anyámnak közbe — mer elég nagydarab asszony az anyám — sikerült kitólnia ezt a valakit az ajtón, úgy volt már az ágy: fele az udvaron, onnan nyomta visszafelé az idegen ember, apám meg közbe csak csapkodott a fejével — —

Közbe vettem észre, hogy hol vagyok — egy szobába, idegen holmik között, furcsa bútorok, mások mint amik nekünk voltak, valahogy tetszetek volna, de rájöttem hogy ezek idegen bútorok, és hogy én nem szerethetem ezeket a bútorokat, akármilyen jól néznek ki, mert — akkor döbbsentem rá — az anyám meg az apám most verekszik ezekkel az emberekkel, akikhez ezek a bútorok tartoznak, és ültem ott, és nem tudtam hogy mit kellene csinálni, fölálltam, hogy talán segíteni kéne anyáméknak, de csak álltam, hát mit tudnék én itt segíteni, rájöttem hogy semmit se tehetek, mert ezek nagyon erősek, képtelen vagyok beavatkozni a dologba, meg föl se tudom fogni hogy mi folyik itt — és akkor elkezdtem sírni. Mer hogy ez a leg-reálisabb megoldás most, hogy hát SÍROK. És akkor ültem megint és sirtam, és — és úgy szép csöndesen elsötétedett a kép, elmúlt ez az egész, úgy elkavargott — nem emlékszem tovább semmire. Amikor fölbredtem, akkor már egy szalmazsákon feküdtem. Egy másik szalmazsákon anyám feküdt, az Árpád öcsémmel — hogy az hogy került oda? a kocsin nem láttam —, apám meg ült a szalmazsák szélén. Egy hosszúszerű gatyva volt apámon, ilyen régifajta sárga gatyva, vagy fehér tán, ott ült a szalmazsákon, és valahogy úgy elég jó kedve volt. Körbenéztem akkor és láttam, hogy az ablakon nincs ablak, szóval csak a nyílás van, valami rongyfűggöny van rajta, befújja a szél, meg kiláttam a konyhába, a konyhaajtó be volt hajtva, de azon se volt üveg, függöny se, körbe meg már a mi bútoraink voltak, összevissza szét-rakva. És akkor ott ültünk a szalmazsákokon, és még arra emlékszem, hogy apám azt mondta:

— Hát, majd lesz valahogy.

Vagy valami ilyesmit mondott.

Ez után kerültem el a nagynénémhez. Pár napra ez után.

Ezek, akik mielőttünk ott laktak, ott voltak még vagy egy hétig az udvarba. Velünk szembe van egy nyitott terasz, egy másik ilyen szükséglakás előtt, fedetlen, félméteres téglafalal körbe — ott voltak még egy hétig ezen a teraszon. Az ottlakó szomszédok nem akarták hagyni őket, el akarták kergetni ezt a családot, de ezek meg arra hivatkoztak, hogy hát ők itt laknak, hogy őket illeti ez a lakás, hogy ők semmiféle papírt sehonnan nem kaptak hogy menjenek el — és akkor ott laktak a szabad ég alatt, egy házaspár meg a gyerekek, nálam kicsit nagyobb gyerek, esett az eső, ősz volt, hideg, és ott éltek ezek még majdnem egy hétig — —

Később aztán a papírbolt mellett laktak. Karikával játszottunk akkoriba mindig, gumiból vagy műanyagból vagy miből volt ilyen karikánk, azt görgettük, ütöttük egy fával, szaladtunk vele az utcán, ez volt a divát — és ezek árulták ott a papírbolt mellett ezeket a karikákat. Ha elhagytuk valahol a karikánkat, akkor oda mentünk mindig újat venni, egy forintért, vagy kettőért árulták ezek. Akkor már nagyobb voltam, és TUDTAM hogy ők azok, akik mielőttünk laktak a lakásunkba. És én nagyon félttem ezektől mindig. Fétem, hogy ha én is odamegyek karikát venni, akkor mi lesz ha ezek engem megismernek. Hogy meg fognak verni? Vagy nekem nem adnak karikát? Vagy mit csinálnak velem? És akkor mégis vettem a bátorságot, és odamentem mégis, a többi gyerekekkel. Hogy kipróbáljam hogy mi lesz! Utána meg már nem is csak úgy hogy másokkal, hanem egyedül is odamentem! Hogy lehetőségük legyen rá hogy kirugjanak, vagy — hát hogy legyen amit akarnak! Hát lesz ami lesz! De — vagy nem ismertek meg, vagy nem is akartak — túlnéztek rajtam. Az embernek az arcát sokszor néztem, utcán, meg a boltba, lehet hogy annyira néztem hogy észre is vette hogy nézem — lehet hogy észre is vett, de nem mutatta soha hogy megismert volna. Vagy nem ismert meg, vagy nem tudta eldönteni hogy mit csináljon.

De ez engem nagyon sokáig foglalkoztatott, hogy ezek vannak, és hogy ez a dolog még nem múlt el. Sokáig ott éltek még ők a faluba. Beszélték aztán, hogy a gyerek nem is az ő gyerekek, csak fogadott gyerek. Később meg hallottam, hogy meghalt ez a gyerek, ezeknek a gyereke, vagy fogadott gyereke. Aztán meg valahogy elkerültek a szülők is Budakeszről, eltűntek. De amíg megvoltak, addig engem mindig foglalkoztatott a gondolat, hogy én még egyszer összekerülök evvel a fiúval, és majd számot kell adnom neki, hogy mér is volt ez az egész, meg hogyan volt. És fogalmam se volt, hogy majd hogyan tudom megmagyarázni neki, csak éreztem, hogy hát mi TELJESEN nyugodt lélekkel és becsületesen mentünk akkor oda! Mint egy jogosan nekünk járó lakásba, amiről azt gondoltuk hogy a miénk! Hát valahogyan muszáj megmagyaráznom, ahogy egyik ember a másiknak meg kell hogy tudja mondani a dolgokat, hogy mi hogy van! Mert ha nem tudom ezt elmondani, akkor — — Akkoriban sok hülye filmet láttam, meg mindenféle ilyen baromságokat olvastam, és ez nagyon bennem volt, hogy ezek még egyszer bosszút forralnak ellenem, és meg akarnak ölni, amiért az én családom akkor — meg szóval ilyen ökörségek. Ezt rengetegszer elképzeltem! Aztán ahogy így eltűntek Budakeszről ezek, akkor valahogy úgy megnyugodtam. Akkor végre nem foglalkoztam evvel többet.

Nahát, ez BORZASZTÓ!

Akkor aztán engem elvittek az Emmáékhoz, és ott voltam tán egy évig? vagy tovább? nem tudom meddig — egészen az iskoláig ott voltam. Én nem tudtam azt se hogy most mér vagyok ott — csak később értettem meg, hogy az Emmáék így akartak segíteni az anyámék nyomorán, hogy elvitték mindig valamelyik gyereket, kölcsönbe. Az Emma apja az anyámnak unokatestvére — nekünk más rokonunk nem is nagyon maradt, mer a többi odalenn volt mind falun, és úgy valahogy elfelejtődött. De ők már régóta itt éltek Budán, a Tizenegy kerületben. Hát másképpen mint mi. Mer rendes lakásuk volt, szép nagy szobák, szőnyegekkel, nagy függönyökkel, a bútorok is egészen másminyenek voltak, politúrosak, csipketerítők, meg mindenféle porcelándíszek voltak mindenütt, és minden más volt ott, a tányérok, az evőeszközök, meg másképpen is kellett létezni mint otthon, mer olyan nagy csönd volt mindig,

meg — én azt hiszem unatkoztam ott nagyon. Mer valahogy nem volt ott semmi, vagy én nem emlékszem semmire.

Csak arra hogy az Emma mindig templomba vitt. Meg hogy sokszor nem voltak otthon, csak az Emma nagymamája — mer az anyja meghalt már —, és akkor a nagymamával voltam. Az Emma talán már egyetemista volt akkor. A karácsonyra emlékszem még náluk, mer az Emma kurva nagy karácsonyfát kapott, és akkor mondták, hogy az az enyém is. Meg arra is emlékszem, hogy az Emma apja mindig meg akarta verni korbáccsal az Emmát. Borzasztó szar volt, mindig meg akarta verni korbáccsal, de az öreg nagymama nem hagyta az Emmát, mindig közéjük állt. Aztán egyszer mégis sikerült az Endre bácsinak, az Emma meg egy ilyen sokkot vagy mit kapott ettől az egész cirkusztól, nem tudta abbahagyni a sírást, volt egy ilyen félkör alakú sarok, ott volt az Emma íróasztala, arra ráborult és úgy sírt. Én meg nagyon sajnáltam, és odamentem, hozzábujtam, próbáltam volna vigasztalni valahogy — de az Emma csak sírt, és kiabált rám, hogy ez mind miattam van, mert ő megvette az én tanszereimet, és ezért kapott ki az apjától. Mer a tanszerek nekem kellenek, hogy iskolába tudjak menni, de ennyi meg ennyi pénzbe kerültek, rengeteg pénzbe, és ő megvette őket, és az Endre bácsi ezért verte meg.

Hát én azt se tudtam még, hogy mi az az iskola, meg mik azok a tanszerek! És egyáltalán nem tudtam mit csinálni, csak próbáltam ott hozzábujni, és kiabálni szerettem volna hogy ne mondja ezt, ne csinálja ezt, mer majd lesz valahogy! És rettenetes volt hogy nem tudom elmondani neki hogy szeretem őt — és akkor belőlem is kitört a sírás, és azt hiszem én is valami sokkot kaptam, és nem tudtam hogy mi van velem csak bőgtem. És akkor az Emma jött rendbe előbb, én már arra tértem magamhoz hogy ő már észnél van. Ültem az ölébe és így átfogtam a nyakát. És újra csönd volt már. És akkor egy idő után halkán elkezdte mondani nekem, hogy jó lesz ha én minél rendesebben viselkedek náluk, mer otthon nekem nincs túl jó helyem — meg így meg úgy.

És akkor én hallgattam az Emmát, és közbe iszonyúan vágyódtam haza. Az otthoni nyomorba. Eszembe jutott az öcsém, aki állandóan bepisilt akkoriba — de még a SZAGÁT is éreztem ott! —, állandóan bepisilt, mer ideges természet volt, sokszor megverték, ok nélkül, mer nem is akarták hogy megszülessen, meg eszembe jutott a két ágyunk, ahol mindenféle húzatlan párnák meg kabátok közt aludtunk — és meg is rettentem, de közbe meg nagyon vágyódtam is haza, az anyámhoz — hát én haza akarok menni!

Akkor aztán nemsokára haza is vittek, iskolakezdes előtti napon.

Valahogy úgy egyszerre nagyon hideg lett, elromlott az idő, meg olyan hülyén süttött a nap is mint télen, pedig szeptember volt még csak — anyám lejött velem az évnnyítóra, nagy tömeg, szülők, meg az egész falu minden gyereke, anyámon a bordó hosszú szoknyája volt, végig mindig ezt a szoknyát hordta azokba az évekre, és én belekapaszkodtam a bordó szoknyájába és sírtam.

Nagy melák gyerek voltam, de sokat sírtam, elég sokat sírtam gyerekkoromba.

Megvan még most is az elsőosztályos fényképem, az egész osztály rajta van, állunk a budakeszi régi általános iskola előtt, közepén a tanítónő, valami esz-betűs neve volt, Sztankó, vagy Szeptkó, vagy ilyesvalami, anyám biztos emlékszik még a nevre, mellettem meg a Tárnok áll, aki mindig panaszkodott hogy ők hogy nyomorognak, csak nem értettem a dolgot mer mindig állati fasza cipőbe meg ruhákba járt, aztán egyszer mikor részletezni kezdte hogy ők hogy élnek, akkor kiderült hogy apja-anyja van, mindent megvesznek neki amit kér, külön szobája van — én meg csak törtem a fejem, hogy hogy a fenébe van ez a egész —

Meg van egy fényképem a családról is, ez is akkoriba készült, az udvarunkon, kint állunk a ház előtt a téglajárdán, anyám, apám, meg mind a négy gyerek. Anyám a bordó szoknyába — azt hiszem nem is volt más ruhája anyámnak akkoriba, csak ez a szoknya —

Gyerekkoromba nagyon nem voltak konkrét elképzeléseim, hogy mi legyen majd

velem, meg hogy hogyan kéne élni, csak egyszerűen — nagyon szerettem volna boldog lenni. És ez az ami talán sose sikerült.

Mer mindig egyedül maradtam. Már akkor is. Borzasztóan szerettem az embereket, állandóan kerestem őket, meg próbáltam a kedvükbe járni — és nagyon nem sikerült soha kapcsolatot kialakítani velük. És én képes voltam bogni, sírtam, ha egy-egy kapcsolat, amire olyan nagyon vágytam, nem jött létre.

Volt a közelben egy csomó velemkorú srác, meg volt két pár évvel idősebb fiú, akik a szomszédba laktak, testvérek, akiket én úgy vettem hogy barátaim. Egy tízgyerekes családhoz tartoztak. Tolvajok, útonálló, meg utcai kurvák lettek azután ezek a Restár-gyerekek — de akkor én úgy vettem hogy a barátaim, mindent megtettem nekik. Ők meg iszonyúan kihasználtak engem, és rettenetesen megbántottak mindig. És én egyáltalán nem láttam át, hogy ezek tudatosan csinálják ezt, hogy kiátszanak, kinevetnek, szórakoznak velem — amíg én halálosan komolyan gondoltam a barátságunkat!

És mindig ezekkel voltam. Mikor ötödik osztályos lettem, kezdett már veszélyessé válni ez a barátság, mer belémköttök a többiek, nekemjöttek, amér én ezekkel járok. A végén már azt mondták, hogy én is Restár vagyok. Hogy a testvérük vagyok én is, engem is Restárnak hívnak! És rámszítottak egy gyereket, aki fölöttünk járt, úgy hívták hogy Kistréti — hát ez iszonyú! — egyszerűen fölbérelték, hogy ha én be akarom bizonyítani, hogy nem Restár vagyok, akkor evvel a Kistrétivel meg kell verekednem. Hát ötödikes voltam, pontosan tudtam én hogy Tóbiás vagyok — de hogy ezt így kelljen bebizonyítani?! Ha le tudom győzni, akkor rendben, akkor Tóbiás a nevem, de ha nem, akkor Restár!

Nagy erős srác volt ez a Kistréti, idősebb nálam — hát én is erős voltam, de én nem verekedtem soha, nem is tudtam verekedni! Hátravitték az iskolaudvarba, Budakeszin, a régi iskola udvarán, körbeállt az osztály, mi meg elkezdtünk birkózni. És nekem borzasztóan nem volt kedvem verekedni, iszonyúan féltém is az egészről — hát mi lesz ha most én itt alulmaradok? És éreztem hogy agyonvág ez a Kistréti, hogy mindjárt leteper, nem azért mer erősebb nálam, hanem mer én még mindig nem veszem komolyan a dolgot, még mindig nem fogtam fel, hogy nekem itt most verekedni kell, és mindenáron győzni, hogy megvédjem magam!

És akkor valahogy az utolsó pillanatba észzehéztértem és megembereltem magam, hogy a fene egye meg, hát muszáj! És megfogtam, megszorítottam, és szépen magam alá gyűrtem a Kistréti. Szépen letepertem. És tartottam.

Aztán fölengedtem. Ő meg elkezdett ordítani, hogy — A kurva anyádat! — meg így meg úgy. És a többiek meg visszahúzódtak kicsit távolabbra, és — hát szóval hiába győztem, hiába volt az egyesség, nem lett semmi. Elmentek kicsit messzebbre, és onnan kiabálták, kórusba, hogy

— Azér CSAK Restár vagy! AKKOR IS Restár vagy! MINDENHOGYAN Restár vagy!

Az Emmáékon kívül volt azér még egy rokonunk, apámnak a bátyja, az Pesten élt már régóta a családjával. Művezető volt a Ganzba vagy hol. De azt én csak egyszer láttam, mikor kijött hozzánk Budakeszire. És akkor azt se tudtam róla, hogy a nagybátyám!

Beteg volt akkoriba apám, otthon ült, és a Kálmán kijött hogy meglátogassa a beteg öccsét. Ott ültek az asztalnál és beszélgettek, vitatkoztak egész este, ott ültem én is, hát hagyták hogy ott legyek, úgyse értem hogy mit beszélnek — és dumáltak, dumáltak, teljesen belemelegedtek, és — hát tényleg nem értettem hogy miről van szó, pedig marhára figyeltem, a Kálmán mondta, mondta a magáét, magyarázott, kiabált, és én nem értettem, de azt éreztem hogy nagyon tisztán beszél, és azt is éreztem, TUDTAM, hogy kurvára igaza van a Kálmánnak! Apám még úgy mentegetődzött, himezett-hámozott — de a Kálmán az nem, az teljesen egyenesen és keményen — miről beszélhettek? az életükről? politikáról? a világról? képtelen vagyok így utólag már összerakni, pedig nagyon fontos lenne. Csak annyi jön be, hogy a Kálmán többször is mondta apámnak, hogy

— Nem azért jöttem, hanem hogy beszéljek veled! Mer úgy érzem, hogy veled megbeszélhetek mindent! — ezt többször is elmondta.

És akkor kimentek az udvarra, biztos vizelni, és ahogy így bele voltak melegedve a dologba, folytatták kint az udvaron is, ott is magyarázott tovább a Kálmán, nyár volt, meleg, és álltak kinn és mondták tovább —

és akkor a szomszéd, a Restár — a barátaim apja! — hallotta az egészet. Az az állat kihallgatott mindent.

Én ezt az egészet csak sokkal később tudtam összerakni, ahogy anyámtól meg apámtól megtudtam a részleteket. Hogy a Restár ismerte a Kálmánt, mer ugyanott dolgozott ahol a Kálmán, azt hiszem a Ganzba. És kihallgatott mindent akkor este, a tornácon állva. És ez a személtáda lebuktatta a Kálmánt. Úgyhogy ebből egy órjási zűrzavar lett, meg — hát én pontosan nem tudom, hogy mi baja lett a Kálmánnak ebből, én csak azt tudom, hogy a Kálmán öngyilkos lett.

Talán két hétre azután hogy nálunk járt, öngyilkos lett. Gyógyszerrel. Este úgy feküdt le, mintha semmi baja nem lenne, közben már telizabálta magát gyógyszerrel, lefeküdt a felesége mellé, elaludt, és többet nem ébredt föl. És a felesége semmit nem vett észre az egészről! Semmit! Csak reggel.

Csak amikor meghalt, én akkor tudtam meg, hogy a nagybátyám volt.

A felesége, a Boriska néni, már mikor özvegy volt, elég sokszor kijött hozzánk egy időben. Volt két gyerekük is, a Borika meg a Miklós, de az öcsémet, az Árpádot is eléggé szerette a Boriska néni, mert hogy a Miklósrá hasonlított talán, vagy mit-tudomén, mindig játszott vele, erre emlékszem.

De azt hiszem hogy a Boriska néni nem sokat tudott róla, hogy miért is halt meg a férje. Mer csak azt hajtogatta mindig, hogy bolond volt a Kálmán, azért kellett meghalnia, hogy nem volt erre a világra való. Mer hogy mindig lázadozott, mer neki nem volt jó semmi, pedig családja volt, két szép gyereke, művezető volt — hát mi kellett volna még neki, mit akart volna még? — ezek a szövegek mentek mindig. Meg a gyerekei is hülyének tartották a Kálmánt — egyszer beszéltem velük erről később. Azt mondták hogy diliből lett öngyilkos. A Miklós melós lett, de művezető most már, a Bori meg férjhezment valami káderhez — jól megvan mind a kettő.

Amikor följöttünk Budakeszire, apám először mentős lett. Ott megemelte magát, hazavágta a derekát. Operálni nem merték, mer már akkor gyenge volt a szíve is — szóval akkor úgy volt hogy nyomorék marad, tolókokszini fogják meg minden — akkor lehettem vagy négy éves. De aztán helyrejött valamennyire, és kapott könnyebb munkát, raktáros lett a Zöldség-Gyümölcs elosztótelepén — értelmes volt apám, meg hát úgy tisztába volt a dolgokkal, tudták használni —, csak viszont szar volt az egész, mer nagyon becsületes volt apám világ életibe, úgyhogy nem tudta nézni ami ott megy, csak kinyírta magát evvel is. Hát aki nem úgy ugrál ahogy füttyülnek, meg túlságosan beelát a kártyákba és a száját is kinyitja, azt hamar süllyesztőbe rakják. Úgyhogy ott meg az lett, hogy a sok idegeskedéstől kidurrant a gyomra neki, gyomorbeteg lett. Aztán már hol dolgozott, hol nem, otthon volt, meg sokszor kórházba is. Már nem lehetett megállítani akkor, mindenfajta bajai lettek — végül aztán kapott egy szívtrombózist, leszálalékkolták vele, akkor már otthon volt mindig. A legvégén is a szíve vitte el. Akkor voltam pont húsz éves.

Amikor apám egy kicsikét rendbejött a derekával, akkor meg anyám lett nyomorék. Fonógyárba dolgozott, és ott megszurta valami gép a lábát, és kapott tőle gyulladást, aztán vénás trombózist, és az István kórházba meg félrekezeltek, teljesen, úgyhogy a végén már ott tartott a dolog, hogy le akarták vágni a lábát. Anyám már az első perctől érezte, tudta, hogy gáz van, hogy félrekezelik, mer anyám egy okos asszony a maga módján — de valahogy nem hitt magának! Csak aztán mikor már le akarták vágni a lábát, akkor megtagadta, nem járult hozzá. És neki lett igaza, mer megmaradt. Csak hát nyomorék lett a lába, teljesen. Én voltam olyan kilenc éves forma akkor.

Úgyhogy amibe én fölöttem, hát az egy igazi nyomor volt. Hát iszonyú körülmények között nevelkedtünk mi föl! Olyan ezerötszáz, kétezer forintokból tengőd-

tünk hatan. Én elég hamar észrevettem, hogy milyen szar körülöttem minden, és megértettem, hogy hát pénz kellene, hogy ebből valahogy kimásszunk, és állandóan azon ábrándoztam, hogy ha majd nagy leszek és elkezdek dolgozni, akkor majd annyi pénzt fogok keresni, hogy meg tudom váltani a családot, az összes otthoni gondot meg tudom szüntetni — és egészen erre álltam rá, mer állandóan ebbe éltünk, hogy a PÉNZ, a PÉNZ, és nekem akkoriban érzelmileg nagyon fontos volt a családom. És iszonyú volt nézni, hogy állandóan mindenkitől kölcsönkér anyám, csak hogy élhessünk, EHESSÜNK — néha talán túlzásba is vitte ezt az evés-ügyet, mer valahogy mindig attól félt hogy éhezni fogunk, vagy mittudomén, és akkor ezért minden megálztatást vállalt — hát borzasztó volt!

Sokszor engem kűdött pénzt kérni az Emmához. Egyszer az Emma kitört — hát kis srác voltam, még azt se tudtam miről van szó, leragasztott borítékba vittem az anyám levelét! — és nekemesett az Emma, hogy „mér írja az anyád azt hogy »kölcsön«, amikor úgyse adja vissza soha!” — így. De kiabálva! Hát én azt se tudtam hogy mit beszél! De amikor megértettem, akkor megértettem azt is hogy hát igaza van, hát tényleg nem fogjuk tudni visszaadni azt a pénzt — de szólni nem tudtam semmit, csak álltam ott mint a hülye. Hát iszonyú szar volt. Aztán valahogy megnyugodott az Emma, odaadott egy százast, hogy „na vigyed”, meg mondta hogy „jól van kisöreg, hát mit tudsz te az egészről”, meg hogy „kár is volt ezt mondanom neked” — de hát akkor már kimondta. Ilyen az Emma. Sose fogja föl hogy kit hogyan bánt meg, meg azt hiszi hogy csak úgy jóvá tudja tenni a dolgokat egy szóval.

Még mikor egész kis srác voltam, vállaltam mindenfajta gyermekmunkát, kezdetleges dolgokat: boltba jártam, vizet hordtam, meg ilyesmi — hát egy-két forintért akkor még. De ez olyan felemás dolog volt, mer nem tudtam hogy szabad-e ezér nekem pénzt elfogadni. Mer tulajdonképpen hát nem a pénzér csináltam, hanem hogy egy másik embernek segítsek! Mer az valamilyen oknál fogva nem tudja megcsinálni, mer öreg, vagy beteg, vagy gyöngye, vagy valami — hát akkor meg kell csinálni helyette! Nahát persze mindenki elfogadta ezért a pénzt, sőt hát meg is követte, nyújtotta a markát — én is elfogadtam ha adták, de furdalt a lelkiismeret érte. Szóval valahogy nem volt tiszta dolog ez! Aztán anyám megnyugtatót, de főleg a többi gyerek, hogy — Hülye vagy te, hát dolgoztál, hát pénzt kaptál érte, jól van, kész! — Na akkor evvel úgy valahogy megnyugtattam magam.

Olyan tizenhárom éves lehettem, amikor először elmentem rendes munkára. Teljesen szarban voltunk akkor is, apám valahol Visegrádon szanatóriumba, és nekem eszembe jutott, hogy az osztálytársaim mondtak mindenféle lehetőséget. Vakáció volt, nyár, és én egyik nap előadtam anyámnak, hogy én el akarok menni dolgozni a vasúthoz. És ő egyáltalán nem mondott nemet. És ettől úgy bátorságot kaptam.

Felébredtem reggel — borús reggel volt — felkeltem, és — na, én most elmegek dolgozni! És anyám meg nekiállt hogy csinál nekem reggelit. Nagyon meg is lehetett pénze neki, de csinálta, mer én most dolgozni megyek. Teát főzött, meg krumplit sütött a lerbe, zsírt is adott hozzá, úgy látszik volt még azér zsírja — és nekem borzasztó ízlett az a reggeli, mer tudtam hogy azér van, mer dolgozni megyek! Az iszonyú szép volt!

Mentem a vasúthoz. A sinek közt kellett volna a gazt kapálni. Sokan álltak már sorba, idősebb emberek, fiatalok, asszonyok, gyerekek is. Ott álltunk, aztán egy idő után kijött egy egyenruhás vasutas, és mondta hogy a személyi igazolványokat készítse mindenki elő. Hát az nekem nem volt még akkor. Úgyhogy már gondoltam, hogy nem fognak fölvenni, de azér hátha mégis — végigálltam a sort. És a végén megmondták, hogy amér nem vagyok még tizenhat éves, engem nem tudnak alkalmazni. És akkor irigykedve néztem a többit, hogy mennek melózni, és majd kapják az ötforintos órabért, és eszembe jutott hogy most pénz nélkül fogok hazamenni, hát én mindenképpen dolgozni akartam, pénzt keresni —

és akkor elmentem a Királyhoz. Aki egy ilyen maszek parasztember volt. Hogy hátha volna nála valami munka. A házatól utánakűdtek, mer kiment már, úgy talál-tam meg a nála, és akkor mondta hogy lehet szénát gyűjteni, öt forintos órabérér.

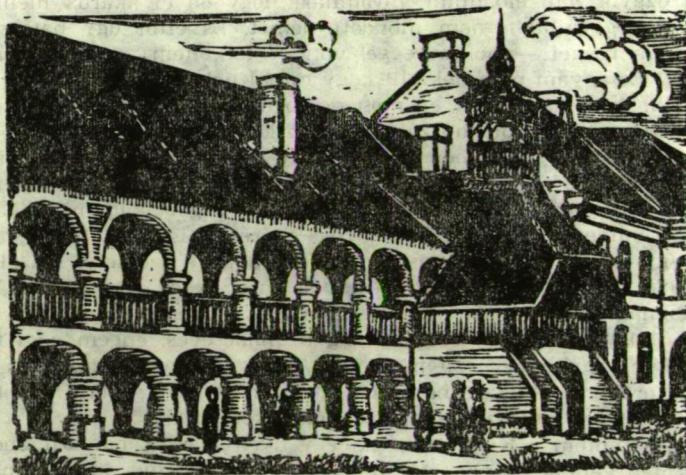
És akkor nekiálltam szénát gyűjteni. Voltak ott már jópáran, de én voltam a legkissebb. És tudtam keresni naponta a tízórás munkával ötven forintot. És akkor vittem anyámnak a pénzt.

Második héten már kapáltam. Nagyon szerettem volna egy szandált venni, de közbe tudtam, hogy az nem érdekes most hogy én mit szeretnék, mer otthon kell változtatni a helyzeten, oda kell a pénz. De egy szandált is nagyon szerettem volna! Száznegyven forintért adtak akkor egy szandált, gyerekszandált — talán úgy volna jó, hogy anyámnak is adok, meg magamnak is megtartok valamennyit? Visszafogtam akkor minden héten ötven forintot. Úgy vettem meg a harmadik hét után a szandált.

Gyerekkoromba — hát erős voltam már akkor is, erősebb mint a többi gyerek. Sokszor játszottunk lovascsatát — az olyan, hogy a kissrácokat a nyakunkba kaptuk, és szaladtunk egymásnak, hogy ki tudja ledönteni, lerántani a másikat a lováról. Mindig ilyen kis nagyszájú, magabiztos, erőszakos krapekok voltak a kapitányok, azok ültek föl, vívtak egymással, a lovak meg fogták közbe a lábukat, állták a sarat, meg szaladtak ha kellett. És én mindig ló voltam. Hát tetszett nekem ez, hogy mindig én voltam a ló, mer erős voltam, és hát a jó ló az borzasztó erős, és nem lehet kidönteni a helyéből! És mindig az volt, hogy én maradtam egyedül a placcon a lovasommal!

Csak az volt a szar, hogy amikor a győztes kapitányok a babérokat learatták, akkor én szóba se kerültem. Hát ugye: egy LÓ? Szóba se kerültem! Hanem hát „éljen a kapitány!” És ez borzasztó rosszul esett nekem. Ez nekem annyira FÁJT, hogy sokszor elbujtam és elbögtem magam. Hát ezeknek eszükbe se jut az, hogy nélkülem nem győznének?! BORZASZTÓAN fáj! De megmagyarázni soha nem tudtam ezt nekik.

Hát én voltam a ló. Erős voltam, de eléggé csendes gyerek, verekedni nem tudtam meg nem is akartam, ilyen kiálló ló-fogaim voltak — —

A NAGYENYEDI KOLLEGIUM (IMRE LAJOS METSZETE)

Kaszálás

*De jó kaszálni hajnalezüstben a
rétet, amint úgy reccsen a harmatos
fű, s szárnyasok sem énekelnek,
s vattapuhán ölel őszi langy köd.*

*Apám 10 éve itt e helyen kaszált,
a rendet végig vágta türelmesen
(szíve utóbb igen dörömbölt
75 évesen). Eltűnődöm:*

*miért kívánta így a kaszát, hiszen
még szinte gyermek volt, amikor bucsút
vett a galambszín rét ködétől,
marcali táj suhogó fűvétől.*

*Most már tudom mért . . . Lám, amidőn a köd
oszlódni kezdett, s a madarak dala
csöndült, megláttam Isten arcát
távolí fákbán, arany füvekben.*

*A létben minden változik. Ős hegyek
vetődnek és eldőlnék a városok.
Szétfröccsent koncokat temettem.
Ott vicsorogtak a zsírpapíron*

*gyermek-halálfők. Fulva kimúltakat,
a fölrobbantott hídrul esetteket
sírattam el. S ha egyszer újra
pöffen a gomba, s a légből dőlnek*

*megint a métropoliszok. És a Föld
a földközépig tárja sivár belét;
rabbá az embert sanda gépek
űzik-emésztik, amíg csak egy él.*

*Az eredendő bűn a szivünkben ott
lapul menyétként, s ugrani fondorul.
Az értelem nagy arzenálját
kell vele szembefeszíteni daccal.*

*S kaszálni mindig kell a kenyér miatt,
s az állatoknak. Sárgul amott a lomb.
Körtvélyfa rőtbe lángol. Illó
lombzizegés, lilehang cirógat.*

Már nem izgat...

*Már nem izgat a sok idomtalan ház,
mely belep mindent: korcs betoncsoda,
s hogy kivágva hevernek a legszebb fák,
s legelők helyén bogáncs, laboda.
Szemembe már kendermagos köd vattáz
el embert, tájat: indulok tova
a nád felé; bóbitájuk ingatják
a nádbugák — már nem tudom, hova
vezet a keskeny palló, mire lépek,
s fölrezzennek iromba madarak,
s a bürrü egyre keskenyebb, merészebb,
s a lábam alól végül elmarad.
Lépek tovább — meglátom apám arcát
a vízen, s ellep az alaktalanság.*

ZALÁN TIBOR

Szitakötő-temetés

*?Mely Időben méretkezik a lélek?
Az est puhán leereszti szárnyát
kék tüzek között verdesnek a tornyok
s a végtelenbe részegített horizontra
ejtik
haranguk dermedt érceit
hangok kristályá
kihült már
Holdvizek partjainál
SIRATLAK SZITAKÖTŐ
kicsi Asszony
hajam vetése kiszökik a télbe
Fény vett magához
megértem
Fényarany fonálon ereszkedsz
alá
a semmi Dániel-nyugalmú
vermeibe*

Fénykék szemfedőd
áttetsző egekre szelíd haraggal csapódik
Élőket temet csak a halál
Kit a fény
ÍGY
emel magához
romlatlanul ragyog fenn az Időben

!SIRATLAK
Hiába szólítanálak
a holdvizek partjairól
kisuhansz
a hangok záruló részén
remegő szárnyal
oly testtelenül miként az angyalok
s olyan lebegőn
Leszel megint fény
mi voltál
teremtésünk előtt az alaktalan
anyag fölött
Majd ott ragyogsz hová már nem
követhet az elme
SZITAKÖTŐ!
Magányom köt le a földhöz
a véges dolgok enyéme
De észrevétlenül
a versek erőterébe sodorlak
hogy légy a létezésem
Hiába
ereszkedsz fényarany fonálon
alá
a semmi Dániel-nyugalmú
vermeibe
s a fénykék szemfedő
hiába csapódik
szelíd haraggal az áttetsző egekre
élőket temet csak a halál
kit a fény
így
emelt magához
romlatlanul ragyogsz fenn az Időben

KICSI ASSZONY

A hintaló álma

Mely Időben
méretkezik a lélek?
Múlt-Időben hagyott
hajunk
vagy jövő-időbe fagyott
vérünk
dönti el végül: mit érünk?

*Kihajózik velem a csönd
Te jársz a vizeken s jársz mindig előttem
pedig te elmaradtál
testedet s a lelked
egy nagyvállalat ágyába fektetted
az ég zöldjét bevart orrom vére csörömpölve
festi pirosra — EZ a vers tán
nincs irány csak nincs csak irány nincs csak fájdalom van
1954
és úgy születtem a fájdalom ÉN leszek Anyám arcán
megpattantak az erek
s a háromfejű hidrák a szénre vizeltek hátul az ólban
»nem történt semmi«
hallgasd
a hóban lépő vadmadarak megcsukló zokogását
vonaton utaztam sokáig
cigaretta nélkül
az iránytengelyek lefelé vagy fölfelé
de ki dönti majd el hogy a barnaárnyékú férfi
hányszor húzta végig tenyerét a szomjas nyárfa
forró bőrén
ki dönti majd el
mikor a vizek cseppfolyós végtelenné tisztulnak
s kihajózik velem a csönd
TE jársz a vizeken s jársz mindig előttem
hátrad vonalát bíbor-ragyogásba vonja a Semmi
hová indulunk
az utazások eszméletlen törvényei szerint
térdig a kék fűvekben
s meghempergődzünk a kaszákat markoló madárijesztők
lábainál
összegubancoljuk
az utak dombokon iramló sokféle vonalát
ki nem tévedhet el megteheti
kihallgatásra Istenhez így indulat csak az elme
Ugye!*

Kettőt lépnek a tornyok a ködben s megállnak

A dobos

Mielőtt a Kraszna rozoga fahídjára lépett volna, Baraskó nagyságos úr házánál nézett körül. Válláról lecsúsztatta a papírzsákot és az árok szélére lökte. A papírzsákban volt mindene, de itt már nem féltette, nem volt kitől féltenie, mert a hűvösséget árasztó, árnyékos utcán senkit sem látott, s a nagyságos úr udvarán is csak nagysókára jelent meg egy idegen ember. Sohasem látta. Létrát tartott maga előtt, majd gondosan a ház falához támasztotta. Akkor közelebb lépett, s az ereszt babráló idegen férfitől megkérdezte, hogy nem találkozott-e olyan deszkával, amelyen az ő neve olvasható, meg egy külföldi ország kikötőjének a neve. Abban a kikötőben van egy fűrésztelep, ahol évekig dolgozott, magyarázta hosszadalmasan az ismeretlen embernek. Az boszszúsan szól rá a létra tetejéről:

— Kinek a neve? Miről beszél?

— Az én nevem. Hakli Zsigmond. Itt lakom, pár házzal odább — mutatott hátra bizonytalanul.

— Én, kérem, semmilyen deszkáról nem tudok. Sosem láttam ilyet...

— Deszkán üzentem haza — kezdte részletezni Hakli Zsigmond a mondókáját. — A háború után külföldön maradtam, egy fűrésztelepen kaptam munkát. Egyszer véletlenül megtudtam, hogy az én kezem alól kikerülő deszkákat Magyarországra szállítják. Akkor kezdtem ráírni a nevem. Tintaceruzával!

Bármennyire is fontosnak tartotta, hogy részletezze ezeket a dolgokat, arról már nem beszélt, hogy a hadifogság után összeállt egy asszonnyal, rövid ideig az igaz, de ott lakott az asszonynál. Aztán egyszer véletlenül meghallotta, hova szállítják azt a temérdek sok deszkát. Akkor döntött úgy, hogy hazajön. Itthon pedig már nem talált senkit. Az apja már nagyon régen meghalt, egy-egy mozdulatára emlékszik csak, az anyja pedig nem győzte hazavárni és bizonyos, hogy a bánat vitte el a másvilágra — szó szerint így mondták neki a szomszédok. A házukba pedig, nem tudni, hogy kik és miért, egy idegen családot költöztettek, akik néhány perccel előbb be sem engedték az ajtón.

Az ereszt babráló férfi minden szót külön ejtve, hangosan, szokatlanul nagy szüneteket tartva csak nagysókára szólalt meg. Éppen hogy csak mondjon valamit, de azért mégis úgy hangsúlyozta a szavakat, hogy abból Hakli Zsigmond mindent értsen:

— Maga csak ott lakott abban a házban, ugyebár — megindult a létrán lefelé —, most már, kérem, nem lakik ott. Az már nem a magáé. Az már nem.

Hakli Zsigmond deszkáiról egyáltalán nem volt kedve beszélni.

— És ez a ház sem a Baraskó nagyságos úré? — kérdezte riadt gyorsasággal Hakli.

Az ismeretlen férfi leült a létra alsó fokára, cigarettát sodort, és többé nem vett tudomást Hakliról.

— Én sohasem láttam magát a faluban... — szeppent meg a férfi hallgatásától Hakli.

A Kraszna keskeny kis fahídján állva újra és újra végiggondolta az elmúlt napokat. Végére is elmehetne panaszkodni az elöljárósághoz. Végigharcolta a háborút. Letöltötte a hadifogságot. Igaz, nem jött haza azonnal, tetszett neki a fűrésztelep, jó fizetést kapott, az az asszony mosott rá, gondozta, az irdatlanul nagy kikötőben pedig kedvére mászkálhatott egyik kocsmából a másikba, míg nem aztán meglátta azt a szürke, nagy hajót, amin a deszkákat szállították Magyarországra. És amikor csak nem jött semmilyen válasz a deszkákra írt

címre — ő maga sem értette pontosan, hogy milyen választ várna, de valamit mégiscsak várt —, akkor indult el haza.

Átment a hidon, lassan lépkedett lefelé a töltésoldalon, arra gondolt, hogy eszik valamit. Aztán — mert a töltésről ellátott a szomszéd faluig — hirtelen új gondolata támadt: megkeresi Naményban a Perényi családot.

Mielőtt elvitték volna katonának, sokat dolgozott Perényiéknek. Igaz is, tőlük kér majd tanácsot, hogy menjen-e az előljárásságra, tegyen-e panaszt az idegen család ellen, kérje-e, tegyék ki őket a házából. Hiszen az törvényesen az övé. Egyébként is: a szabad ég alatt nem aludhat.

Perényiék háza a falu közepén állt, s Hakli a református templom melletti bejárón — csakúgy, mint régen is annyiszor — lépett az udvarra. A hosszú és magas köépület szemernyi sem változott, talán csak a tágas udvart nőtte be magasabban a fű. Igaz, az istálló faláról nagy foltokban szakadt le a vakolat, s az ajtaját is fával támasztották ki. A bejárat mellett kiszáradt a hatalmas eperfa, nem volt senki, aki kivágta volna. Amikor napszámba járt, az eperfa alatt pihengetett és ette az édes, lila epret, olyan volt a színe, mint a sok dudvától a libafos. Oltott eper az, mondta Perényiné, Otília asszony, még az apám oltotta be, mondván, hogy a világnak ezen a táján terem meg a legfinomabb eper, és az udvaron igazi pihentető árnyékot is csak az eperfa adhat.

A papírsákot letette a före, körülnézett: hátul a kert felől hallotta a tyúkok kurta kárálását. A kert alatt, a Krasznánál tüzet gyújtottak a cigányok, s a szállongó füstben hadonászva, kiabálva sütötték a halat.

Hakli belépett a nagy konyhába, gondolva, hogy itt talál valakit a családból. De csak Perényiné, Otília asszony ült a konyhaasztalnál, és éppen egy felébe vágott hatalmas disznótököt tartott a kezében.

— Hát maga, Zsiga? — nézett nagyot, de nem állt fel.

Nagy vigyázva az asztal sarkára tette a tököt.

— Megjöttem — suttogetta a konyhaajtónál topogva Hakli Zsigmond.

— Már azt hittem, hogy elveszett, de az a fontos, hogy mégis visszajött! — hadarta Otília asszony.

Aztán megkínálta a férfit tökfőzeléssel, meg pirított kenyérrel. Amíg Hakli evett, az asszony elmesélte, hogy a férje itthagya, elment a katonákkal. Néha ír egy-egy levelet és panaszkodik... De az is lehet, hogy hazudik, hogy jobban él azokban a gazdag nyugati országokban, mint ahogyan ők a háború előtt valaha is éltek. Aztán Hakli következett: előadta a hadifogságot, elmagyarázta — akárcsak az ismeretlen férfinek Baraskó nagyságos úr udvarán —, hogy üzent ő haza, de nem levélben, hanem deszkákon. Írt ugyan levelet is, még a frontról, de nem kapott rá választ, és később a deszkák sem hozták meg a szerencséjét. Most már tudja, azért nem jött válasz a levelére, mert már akkor meghalt az anyja, arra azonban, hogy miért nem válaszolt valaki az országból a deszkan küldött üzenetre — nem talál magyarázatot. Most meg egy idegen család lakik az ő házában, ami törvényesen az övé.

Otília asszony pillanatok alatt felmérte a helyzetet. Feljárnotta Haklinak, hogy maradjon nála, ott áll üresen az egyik nagy kamra, betesznek egy ágyat... Munka azért — ha nem is éppen annyi, mint a háború előtt — még akad, igaz, csak a kertben és az udvaron, de férfi nélkül nem boldogul. Meg aztán (biztos volt benne, hogy ezzel Haklit végképp meggyőzi) ott van a kis törpe ló, azt nem vették el tőle. Amit el lehetett vinni, azt felpakolták, elvitték, de a lovat meghagyták. Maga sem érti, hogy miért, mint ahogyan a bricskát is meghagyták. Jó lenne, ha Hakli befogná a kis lovat a bricska elé és esténként azzal vinné őt a környékbeli falvakba.

Hakli a félbevágott tököt bámulta, nem értette, hogy miért kellene Otília asszonyt minden este elvinni a szomszéd falvakba.

— Már ugyan hatvan jócskán elmúltam, de hát kellett valamilyen mun-

ka... Meg kell élni, nem? Tánctanfolyamot vezetek. Én szerveztem meg mindenütt — magyarázta el az asszony Haklinak a dolgot.

Hakli berendezkedett a kamrában. Nem foglalkozott az előljárással, abban bízott, majd csak kimegy az az idegen család a házból. Egyelőre a nagy Perényi házban lakhat, mert a ház még áll, ha el is vittek sok értékes dolgot. Ott a nagy kert, ahol minden megterem, s hogy esténként majd szállítania kell Otilia asszonyt, az még külön kedvére való volt.

Eltelt egy hét is már — Otilia asszony minden este más-más faluban tanította a tangót meg a keringőt. Mindenütt csak egyetlenegy zenészt fogadott fel. Aztán egy reggel kétszer is rácsapott Hakli vállára.

— Maga megtanulhatna dobolni, nem elég egy hegedűs... Nem elég minden este egy öreg cigány. Kell még egy dobos. Zsiga, maga még fiatal, érzi a ritmust, érezni fogja. Én rávezetem mindenre, előttem olyan nincs, hogy nem lehet — lelkesedett az asszony.

Haklinak tetszett a dolog, csak éppen azt nem tudta, honnan szerez dobot. Otilia asszony, mintha belelátott volna, azonnal kíségette:

— A jobb helyeken már nagy hangszórók vannak, a kisbírók meg nem nagyon használják a dobokat, azokat kéne megszerezni... Ahol meg kettő is van, elég az egyiket elhozni.

Így is történt. Hol a községháza padlásán, hol egyszerűen csak az irodák falán felakasztva találták meg az agyonhasznált, kecskebőrből készült, alig kétarasznyi dobokat. Egy-egy tánciskolás bemászott az ablakon és nagy titokzatoskodással — miután meggyőződtek róla, hogy senki sincs a közelben rajtuk kívül — kidobták a könnyű kis dobokat az ütőkkel együtt.

Hakli először a kamrában gyakorolt. Négy dobot is maga elé tett, leült az ágya szélére és úgy próbálgatta a rövidebb és hosszabb ütemeket, a pergetést. Mindegyiket maga elé rakva kiválasztotta a két legjobbat — mert nem vihett magával többet kettőnél —, ha az egyik esetleg beszakad, legyen kéznél a tartalék, emiatt nem állhat le az iskola. A bricskán alig volt hely, mivel Otilia asszony tojásért, krumpliért, lisztért tanította táncolni az ifjúságot.

Egy idő után rendszeresen elkísérte őket Libus Oszkár is. Hakli sosem hallott róla, de Otilia asszony nagy szeretettel beszélgetett vele, boldogan, felvillanyozva szorongott miatta az ülésen. Mindig terveztek valamit, s az asszony szakadatlanul dicsérte Libus ötleteit. Libus Oszkár kiválóan táncolt — Hakli ugyan kétségbe vonta ezt, de nem vitakozott Otilia asszonnyal — s hónapokon át arra készült, hogy a nagy szalkai szüreti bálon énekelni is fog. Otilia asszony biztatta és majdhogynem ujjongott, amikor Libus közölte vele, hogy az első magyar rock and roll bemutatót is ő fogja megtartani a szalkai nagy zsinagógában, merthogy azt alakították át a szüreti bálra.

— Az lesz a mi munkánk betetőzése — bizonygatta Otilia asszony. — És senki sem mondhatja, hogy mi itt az isten háta mögött lemaradtunk a világtól. Hallott Oszkarkám a világ első nagy rockfesztiváljáról a Wembley stadionban? — kérdezte Otilia asszony.

— Akkor még Sztálinvárosban dolgoztam — legyintett Libus Oszkár.

Otilia asszony előtt nem lehetett kétséges, hogy a rock minden zene fölött győzni fog. Libus tudálos jölerésültséggel hangsúlyozta, hogy amikor meghallotta a világ első nagy rockfesztiválját a Wembley stadionból azon a bizonyos rádióadón (Hakli nem értette pontosan, hogy melyiken is), remegett minden porcikája. Hát igen, kiáltott fel, a rock a legnagyobb dolog a háború óta!

A szalkai szüreti bál egyre jobban megmozgatta Otilia asszony fantáziáját, ám mégis, bizonytalanul megkérdezte Libust:

— Nem lesz ebből valami baj?

— Miért lenne — gondolkodott el Libus.

— Megfenyegettek... Azt mondták, hogy egy imperialista házban lakom és örüljek, hogy még nem pakoltak ki... Hallott már ilyet? Mállik a vakolat.

beázunk, és az én házam egy imperialista ház. Merthogy a férjem Nyugatra ment... — magyarázta az asszony. — És egyszerűen csak arra ébredtek, hogy a rockot, szóval érti... Összekapcsolják a házzal és nemcsak a házam, de a munkám is... összekapcsolják az imperializmussal.

Libus erre azt válaszolta, hogy majd megvárja a kedvező pillanatot, akkor énekel rockot, ha a bálban tetőfokára hág a jókedv.

Ez megnyugtatta Otília asszonyt.

— De a cving sem egy utolsó tánc — szólt közbe félénken Hakli Zsigmond.

Hakli azért szólt közbe, mert ő maga a szvinget dobolta a legjobban, még Otília asszony is megdicsérte. Az az új tánc, a rock, gondolta, nem biztos, hogy jobb a szvingnél.

— A szving, a szving! — legyintett Otília asszony. — Különben is, figyeljen rám Zsiga, mondtam már magának, hogy ebben a zsiros svájcisapkában ne doboljon. Ott a szekrényben a férjem sok holmija, legalább nyolc kalapot hagyott itt, majd abból kell kiválasztania, ami a legjobban áll magának... A kalap mégis más... És adok magának valami félcipőt is. Sáros, fekete bakancsban mégsem dobolhat... A szüreti bálon úgy fog kinézni, mint egy igazi zenész...

— ... hogy felléphet majd a Wembley stadionban is — tódította Libus Oszkár.

— Hol? — érdeklődött félénken Hakli, megbánva már, hogy említette a „cvinget”.

— Hát ahol a magyarok legyőzték az angolokat, a focisták...

— Hallottam róla — adta meg magát Hakli, s esze ágában sem volt tovább ellenkezni, látván, hogy az asszony is egy szelet fúj Libussal, mondhat ő bármit, most úgylis belefojtának a szót.

Hakli számára teljesen tisztázatlan volt Libus szerepe. Hogy miért jön velük faluról falura? A legváratlanabb pillanatokban megállíttatja a bricskát, és ilyenkor Otília asszony is biztatja, hogy csak nyugodtan Oszikám, tárgyaljon az emberekkel, intézze csak a dolgát, megvárjuk. A tánciskolában, meg a vizsgabálokon Libus bemutatja a sztálinvárosi figurát, az egész pár pillanatig tart, de ezt csak ő tudja, s annyira odavan magától, pedig semmi az egész, rádióból tanulta, még ő is bevallja; rángatózás behunytt szemmel, dobálja a lábát, ki-düllesztzi a fenekét, löki, hajtja, dobálja, rántja magához a lányt. Néhány terményfelvásárló már elkezdte utánozni, egy postást is megszedített, megtanulta a sztálinvárosi figurát. De mégiscsak kevesen vannak, a szvinget, a tangót, meg a csárdást az egész falu táncolja. Hakli arra gyanakodott, hogy Libus szeretne a dobos lenni. Márpedig erről szó sem lehet, a dobokat ő szerezte be, az ő tulajdona. Bármennyire is erősködne Libus, a dobokra vigyázni fog. Most már valóságos kincs az, az ágya fölött teljesen beborítja a falat a sok kis kerek dob. És végtére is az ő szerepe nélkülözhetetlen Otília asszony mellett. Otília asszony mindig arra biztatta, hogy boldog legyen. „Ha már így alakult a sorsunk, mi is kibabralunk a világgal, nem ijedünk meg”, és elnevette magát. „Hát maga is, Zsiga! Milyen sorsa volt, én el tudom képzelni, a szenvedést, de már remélem, minden szomorúságot elfelejtett, vagy lassan elfelejt...”

Hakli tudta, hogy mennyire igaza van az asszonynak. Esze ágában sincs az előljáróságához menni panaszkodni, majd csak visszakerül az a ház az ő tulajdonába. Ugyanúgy gondolkodott, mint a kikötőben, a fűrésztelepen egy darabig összeáll az ismeretlen asszonnyal, s hogy mi lesz a vége, azzal nem törődik. És mégis, nagyon jó vége lett. Otthagyta az asszonyt, hazajött, s most — bár Otília asszony portáján, Otília asszony mindenese — mégis a maga ura. És milyen könnyedén, milyen kevés munkával jut pénzhez. Rengetegen ismerik, kezet fognak vele, megveregetik a vállát, sört vagy bort fizetnek neki. Fontos ember lett. És még csak el sem fárad, mert a dobolás csak az első idők-

ben volt nehéz, az első pár napon, most már jobban pihenteti, mint az alvás. „Na látja”, mondta neki sokszor Otilia asszony, „ha nem keresett volna meg engem azon a napon, amikor hazajött külföldről, sohasem tudta volna meg, hogy nemcsak az udvart tudja felseperni, meg a lovat megpucolni, hanem még dobolni is tud és az a sok ember úgy emelgeti a lábát, ahogyan maga diktálja”. Hát ez az, értett vele egyet Hakli. S hogy Libus Oszkár állandóan jön velük faluról falura, meg a szalkai szüreti bált is emlegeti, mintha lassan, módszeresen az ő verejtékkel kivívott pozíciójára törne. Ilyen szorongató érzése nem volt, amióta az eszét tudja, pedig megjárta a háborút, a fogságot, dolgozott idegenek között a fűrésztelepen. Lassan már negyvenéves lesz, s most, amikor már rendeződött az élete, jön ez a Libus Oszkár és behizelgi magát Otilia asszonynál. A rockfesztivállal vagy mi a fenével, meg a sztálinvárosi figurával, meg a szüreti bállal, amit az üres zsinagógában akarnak megtartani. Hirtelenjében úgy érezte, mintha egy lövészárokban lenne és egyszerre csak kézitusában kellene megvédenie magát. Elhatározta, hogy megbeszéli a dolgot Otilia asszonnyal. Ha Libus egyetlenegyszer is célzást tenne valamire, mondjuk, hogy dobolni szeretne, akkor ő beszélni fog Otilia asszonnyal. S ha ő nem dobolhat, Libus Oszkár gondolja majd a kertet, tartsa rendbe az udvart, s szállítsa minden este a bricskával az asszonyt!

Eljött a szalkai szüreti bál ideje, Libus addig is szakadatlanul járta velük a falvakat, de dobolni egyszer sem akart Hakli helyett. Hakli arra számított, majd a szüreti bálon fog jelentkezni, hogy átvegye tőle az ütőt.

Otilia asszony erre az estére kibővítette a zenekart, két cigányt szerződtetett, de alighogy muzsikálni kezdtek, három idegen férfi állt meg Libus Oszkár mögött. Hakli Zsigmond látta, amint az idegenek kikísérték a teremből Libust.

Pár perc múlva Haklit és Otilia asszonyt is kihívták az udvarra, majd mindkettőjüket egy közeli emeletes épületbe vezették. A lépcsőház sötétségében Hakli belekarolt Otilia asszonyba. Ahogy mentek felfelé a lépcsőn, egyre erősebben érezte az egérürülék szagát, nyilvánvaló volt, hogy a nagy épületben nem laknak, csak alkalmanként vehetik igénybe ezek az idegenek.

— Maguk kicsodák? — kérdezte Otilia asszony, amikor kinyílt előttük egy ajtó, s meglátta az újabb három embert, akik rájuk vártak. Hátrafésült hajú, civilruhás férfiak voltak, s az egyikük — őszhajú, magas férfi, az arcát sem az asszony, sem Hakli Zsigmond nem tudta jól megfigyelni a félhomályban — hangosan megszólalt.

— Libus Oszkár, a maguk barátja és cinkosa, összeesküvést szervezett. Beregben, Szatmárban, meg a homokon... Mindenütt a környékén. Fegyvereket szereztek. Ez a vadászpuska — emelt fel valamit az asztról — például az övéké volt. A többit állítólag elásták a kutakban. Kettőt még így is megtaláltak a mi embereink.

— Sosem láttam ezt a puskát — válaszolt nyugodtan Otilia asszony.

— És maga? — fordult a férfi Haklihoz.

— Fegyverrel sosem láttam — mondta az halkan.

— De maga segített neki? — lépett egészen közel hozzá a rendőr.

Hakli érezte, hogy ez az ismeretlen ember nem gyanúsítja, hanem megállapítja, hogy segítette Libust. Hiába tiltakozna, úgysem lenne már értelme.

— Mit akarnak, kérem? — kérdezte. — Nem ismerem magukat...

— Maga is keresett valamit, járkált a falvakban, erre válaszoljon... Mit keresett? — hajolt még közelebb hozzá a civilruhás rendőr.

— Igen, persze — könnyebbült meg Hakli. — A deszkákat kerestem. Igen...

A rendőr nem értette.

— Ahol építkeztek, oda mentem...

— Úgy van. Tudjuk — bólintott rá a rendőr.

— A deszkára írtam a nevem, külföldön, a kikötőben kérem, ahol dolgoztam. A fűrésztelepen, mielőtt hazajöttem volna. Hát azért...

Hakli szerette volna pontosan, részletesen, a lehető legaprólékosabban megmagyarázni a dolgot, de a rendőr rátaposott a lábára, majd szájon vágta.

— Hazudik. Ilyen marhaságot kitalálni. Jobb hazugság, mint a Libus Oszkáré! — ordított rá.

Otília asszony közbe akart szólni, éppen a deszkák miatt, hogy Hakli neki is elmondta a tintaceruzás irkálásokat, de közben belökték a szobába Libust is. Libus nagyon fázhatózott, mert annyira reszketett a válla, hogy az egész szobát betöltötte testének remegése. Otília asszony kis zsebkendőt nyomott Hakli kezébe, hogy azzal törölgesse az arcát, ne a koszos kezével. Az asszony megérezte, hogy jobb, ha most nem tiltakozik, nem gyözködi az idegen rendőröket arról, hogy számukra csak a tánc létezik. Úgy látta jónak, ha a táncot szóba sem hozza, ha vár és csak akkor beszél, ha kérdezik.

Egy idő után az idegenek elengedték őket.

A lépcsőn Otília asszony belekarolt mind a két férfiba.

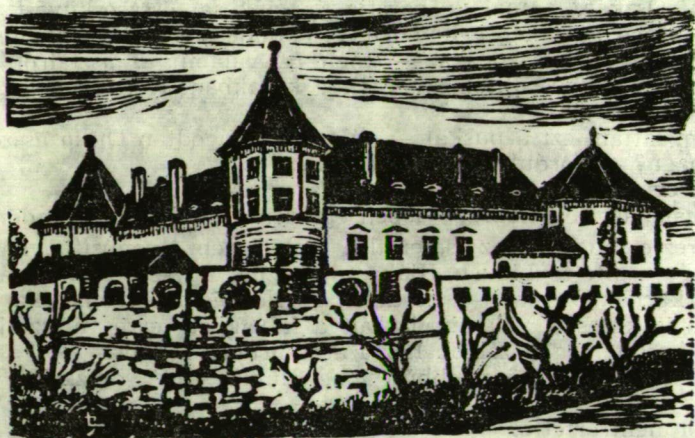
— Szóval azért járt velünk, hogy szervezze az összeesküvést? — fordult Libushoz már az utcán. — Faluról falura, utcáról utcára... A rendőrök meg mindenről tudnak...

— Semmi bizonyíték nincs. Mese az egész. Kitalálták. Az a vadászpuska az övéké — mondta nyugalmat erőltetve magára Libus.

— Hát akkor mi az igazság? — szólt közbe Hakli. — Mégiscsak dobos akar lenni, jól sejtettem én, az én kenyerem kellene magának! Az én keserűesen megszerzett kenyérem! Végre rendeződött az életem, ezt akarja maga feltérni...

— Oszkár táncolni tud, de dobolni nem. Mindent azért ő se tudhat! Hanem a szaxofon, az illene magának Oszkárkám. Most azonnal visszamegy a városba és megtanul szaxofonozni! Visszavárom magát — biztatta az asszony.

Libus megállt. Már egészen közel jártak a volt zsinagógához. Elnevette magát. Valószínűtlennek tűnt minden: a félelme, az, hogy Haklit, a dobost, pár perce a szeme láttára szájon vágták, s hogy végtére is mind a hármójukat elengedték. Annyit biztosan érzett, hogy az elmúlt fél óra rosszabbul is végződhetett volna, s talán még az éjszaka ismét megjelennek a civilruhások.

A FOGARASI VÁR (IMRE LAJOS METSZETE)

HORNYÁK LÁSZLÓ RAJZA

A magyar politikai géniusz

Móricz Erdély-trilógiája és a nagyenyedi Bethlen Kollégium jut eszünkbe első-sorban, ha Bethlen Gábor fejedelem nevét halljuk. Feltéve, hogy irodalmi és történelmi műveltségünk mai szűkösége megenged még ennyit! Ebben az esztendőben ünnepeljük Bethlen Gábor születésének négyszázadik évfordulóját. Ez az évforduló megint csak arra ad alkalmat, hogy mindenekelőtt eltűnődjünk történelmi közműveltségünk, öntudatunk és önismeretünk állapotán, s mindjárt arra kell jutnunk, hogy nem tűnődni kellene már ezen, hanem többet tenni végre egy reális, jól megalapozott magyar történelmi köztudat érdekében. A történelemoktatás aránytévész-tései és szélsőséges kapkodásaink vagy éppen nemtörődömségünk következtében, az átlagosan művelt mai magyar embernek igen halovány a folytonosságtudata, nincs történelmi látásmódja, s ennek kialakításához szükséges ismerete. Ha pedig mindez nincs, nem lehet pontos helyzetudata sem, enélkül viszont aligha beszélhetünk egy népet eligazító politikai kultúráról, és a korkövetelményeknek megfelelő magatartás kialakulását aligha remélhetjük. Pedig történelmünk igazán bővelkedik sorsdöntő helyzetekben és jelentős személyiségekben; és nem csak csúfos bukásokban, rossz döntésekben, de nagy pillanatokban, s megtartó eredményekben is. Kevéske nyersanyagunkat ebben az energiaéhes korban legalábbis igyekszünk intenzíven kiaknázni, nem így a történelmünk adta szellemi-erkölcsi energiahordozókat, amelyek pedig ma feldolgozva jelenre, s jövőre szóló tanulságokat, lelki-tudati energiátartalékokat jelenthetnek. Ám melyik tanárnak és melyik diáknak adódik itt lehetőség, hogy elidőzzön például Bocskainál, s igazán megértse annak a főúrnak a jelentőségét, magatartásának történelmi rugóit, távlatos gondolkodását, aki személyes érdekeit nagyvonalúan össze tudta egyeztetni a nemzeti, sőt európai nagyságrendű érdekekkel, felismerve a történelmi cselekvés lehetőségét; aki képes volt végigkergetni fél országon át éhes hajdúival az európai készülségű zsoldossereget, s megkötöni, kikényszeríteni a császártól az akkor életmentő bécsi békét; letelepíteni az ordas-szervezettégű hajdúkat, szolgáltatva ezzel hosszú időre kívánatos mintát a személyi szabadságra és a regionális demokráciára az egész országnak, az alávettettek sokaságának; s végül igazán otthont adni a reformációnak (ezzel az akkor lehetséges szellemi nyitottságnak) egy keresztül-kasul kaszabolt, gyötrelmesen ziháló országban. Tudjuk-e, érzékeljük-e, hogy ez esetben elfogultság nélkül feltehetnénk a kérdést: vajon a korabeli Európa kisebb-nagyobb uralkodói közül, melyik lett volna képes ilyen mesterhármásra hasonló körülmények között? Esmények nélkül, eszményképek nélkül téblábol itt az ifjúság nagy része, s eszkábál magának faragott képet kőből, rongyokból, műanyagból, fordul pótcselekvésbe, s kerül szembe előbb-utóbb általában a társadalommal. Történelmi torzítások, öntelt hangoskodások, propaganda célú átmázolások és deheroizálások után, csoda-e, ha idősek és fiatalok nagy hányada ma is csak a rózsaszín vagy a fekete történelmi klisék szélsőségeiben tudja meghatározni magát, vagy egyszerűen éli a maga „történelem nélküli” életét. Naponta követelünk az állampolgártól közéletiséget, politikai tisztánlátást, időhöz, helyhez okosan alkalmazkodó közérdekű cselekvést, de ehhez egyebek között a történelmi tapasztalatszerzés lehetőségét sem tudjuk nyújtani. Politikai intelligenciát, reálpolitikai érzéket hiányolunk, s kérünk számon, de a magyar történelem adta lehetőségeket sem használjuk fel annak érdekében, hogy ez ki is fejlődjék az állampolgároknak.

Érdeemes volna megvizsgálni, hányan ismerik ma az érettségizettek közül Móricz Erdély-trilógiáját, s ha ismerik, akik ismerik, mit értettek meg belőle. Megértették-e éppen a reálpolitikus Bethlent, az országépítőt, aki hosszú távra rendezte be a maga Erdélyét, s ezért a távlatért súlyos kompromisszumokra képes, ha kell, kész fel-

áldozni a pillanatot, s vele átmenetileg a népszerűséget. Megértik-e éppen Bethlen fejedelmi egyéniségéből és helyzeteiből a magyarság sorskérdéseit, a politika, a hatalom, az erőviszonyok, a kompromisszumok természetét; Tündéerkert álmát és Lippa realitását; a helyzetnek megfelelő cselekvés jelentőségét, s hogy reménytelennek tűnő helyzetekben is meg kell és meg lehet találni a módot a cselekvésre? Hány ember tudatában élhet ma Bethlen Gábor, mint történelmi tény és mint embereszmény, mint magyar politikusi eszmény? Pedig ő igazán korszerű eszménykép lehetne, s ehhez egyetlen utólag odavetett ecsetvonásra sem lenne szükség.

TÜNDÉRKERT ÁLMA, LIPPA VALÓSÁGA

(Bethlen Gábor politikai iskolája a Móricz-regényben)

Móricz az Erdély-trilógiában Bethlen Gábor politikai iskoláját tárja fel, s állítja a XX. század magyarsága elé. Politikai magatartásmintát ad, az igazi államférfiúi személyiség és a politikai alkotás harmóniájának hatalmas eposzát teremti meg. A Tündéerkertben Bethlen még csak Báthory Gábor, az álmodozó, vonzó, lobogó fiatal fejedelem, s egyúttal a romlott, tékozló, gátlástalan, felelőtlenül országgló nagyúr kontrasztjaként jelenik meg. De kicsoda kontrasztként! Báthory lobogásával szemben ő a megfontolt higgadság, a csapongó álmokkal szemben a földön megálló realizmus, tündökléseivel szemben a messzenéző komolyság, kegyetlenségeivel szemben a humanizmus, felelőtlenségeivel szemben a korán és teljesen átélt felelősségérzet, züllött-beteg elhajlásaival szemben az önmagából kifordíthatatlan férfierő. S ami különösen fontos: már itt, a Tündéerkertben is nyilvánvaló a különbség Báthory úri, „fenti” tájékozatlansága, s a székely főkapitány népismerete, pontosan kimunkált helyzettudata, a „lenti” országot tudomásul vevő szemlélete között. Bethlen helyzettudatára jellemző, hogy az első perctől mintegy pedagógiai szerepet is szán önmagának. Lényegében itt kezdődik az ő egyszemélyes politikai iskolája, amelyben aztán Báthory Gábor megbukik, az első padban ülve. A nagy, sokatmondó Báthory név, a fejedelmi reminiscenciák, a tündöklő fiatal egyéniség és a maga tapasztalt, higgadt, felelősségteljes személye összefogásától várja Bethlen az erdélyi magyar politikai hatalom megszilárdítását, a sikert, Erdély felvirágzását. Tudja, hogy ehhez szükség van az ő kettősükre, s ennek tudatában formálja a maga szerepkörét. Báthoryé a csillogó, a magával sodró fejedelmi szerep, az övé a fejedelmi koncepció, a gondoskodás és mértékartás szerepköre, akinek „nagy boltos homlokában egész ország gondja nyugszik”.

Kettejük történelmi szereplése ennek megfelelően indul. Az egyik oldalon — az új asszonnyal — a fejedelmi pár individuális, ideges civódása, a pozíció mámora, az ország első emberének kijáró külsőségek rendezettsége, az uralmi helyzet kóstolgatása, s egy csapongó, megfoghatatlan háborús álom szorongató áramköre. A másik oldalon egy reális fejedelmi célra felkészült, távlatokban gondolkodó székely főkapitány, amint a beiktatás szertartását arra használja fel, hogy programbeszédet mondjon a fejedelem helyett, s egyúttal súlyos politikai figyelmeztetést, pedagógiai intelmeket a fejedelmi párnak. Bethlen Erdély helyzetét tárja fel, s ennek megfelelően a fő feladatokat: — „És Te Nagyságodnak, Nagyságos Fejedelemasszonyunk, lesz elhivattatása, hogy a kised ország dolgai jó rendben haladjanak... mert ezen kised országocskának, tudnia kell magáról, hogy szűkek a határai: igaz, való, kincsekkel rakott ország: de mennél aranyosabb a kapca, annál jobban szorít, ha kicsi a saru... Okosan kell lépjen, aki viselje: mert vagy a saru megyen szerte, vagy a láb nyomorodik el...” A „kised ország” minden fontos gondja benne foglaltatik ebben a figyelmeztetésben: a kis ország kiszolgáltatottság tudata, a két nagyhatalom örökkön fenyegető jelenléte, s így a reális veszélyérzet, a békesség különös jelentősége, a fejedelem békepolitikájának fontossága, az építkező, gyarapító, kondicionáló politikai magatartás követelménye, s már ekkor az országegyesítés Bocskait követő perspektivikus gondolata: „... Mert kész e hármas nemzet mind véré, s mind életét kiontani a hazáért, míg rációja vagyon, de sajnálná ócska bocskorát is elnyűtetni

hiábavaló herce-harcokon...” Bethlen látja, s a fejedelem harcoss vágyálmaival szemben, legalábbis az „asszonyfejedelemmel” láttatni akarja, hogy a fejedelmi hitlevél taktikailag is, erkölcsileg is megalapozott ötödik pontja szerint kell politizálni a fejedelmi székben, mert hadakozásra egyelőre „elégteleneknek ismerjük magunkat”, békességet kell hát tartani mind a törökkel, mind pedig „a két oláh országgal”.

Íme, még alig hogy elkezdtük olvasni ezt az ezer oldalnál vastkosabb könyvet, s már ott bontakozik előtünk egy nagy magyar álom, Bethlen Gábor alakjában megtestesülve, Móricz írói alkotóerejének eredményeképpen, a huszadik századi Magyarország katasztrófái közepette; első világháborús nyomorúságaink és balgaságaink, Doberdó és Trianon után, és egy újabb világháború, egy új, keleti, doni Doberdó, s egy újabb, közösségi-nemzeti sorsot megpecsételő békekötés előtt. Egyetlen hajdanvolt monumentális történelmi alakban összegezve a régen vágyott magyar politikai géniusz: nemzet és haladás eszméje, a lelki és anyagi gyarapodás lehetősége együtt; haza és népszerűtetet a szívben, de ráció, hideg logika a cselekvés megtervezésében, előrelátás és mértéktartás a napi politizálás során. Egy történelmi hitelességgel megrajzolt államférfi a XVII. század első harmadából, aki annyira kellene a mai megalázott, hitehagyott, dönteni és cselekedni nem képes, igazi államférfiak híján kiszolgáltatott Magyarországnak. Ez lebeghetett Móricz szeme előtt, amikor oly fontosnak tartotta az Erdély minden egyes részét, s megjelenését. Egy közösség, egy nép vezetésére, magatartásának irányítására alkalmas személyiség, aki szinte reménytelen helyzetben képes megtartani a „kisded országot”, célt adni a népek, sikerre vinni a nagy közösség ügyét. Ezért formálja Móricz oly gondosan Bethlen (s a Tündérkertben vele együtt Báthory) alakját, s a neheznél nehezebb drámai helyzeteket, politikust próbáló szituációkat, amelyekből a mai, a XX. századi ember számára kell, hogy világossá válják: Bethlen épp annyira a cselekvés embere, mint amennyire a szavaké.

Már a Báthory Gábort istápoló Bethlen is olyan megbízható férfi, akihez oda-bújhat egy gyermek, egy asszony, de akár egy ország is, ha biztonságban akarja érezni magát. S ő valóban képes nyújtani ezt az annyira áhított biztonságot, de kíméletlen módon. Nem elaltat, nem kábít, hanem felráz, kíméletlenül felvilágosít, a tények ismeretére, a realitások tudomásulvételére kényszerít, s csak erről az alapról tud reményt kelteni. Móricz számára egyelőre a fejedelemasszony a legjobb alany arra, hogy segítségével bemutassa Bethlen belső, de részint már kifelé irányuló készülődését. Komolyság, félelem, bizakodás és csüggedés egyszerre lengik körül Bethlen és a fejedelemasszony találkozásait, s mintha Bethlen e találkozások alkalmával érezné legtisztábban a maga igazát és erejét, s e beszélgetések nyújtanak neki lehetőséget a felkészülésre, az öntudatosulásra, hogy majd megvívhasa a maga szellemi-erkölcsi párbajait a fejedelemmel is. A gondolatok ilyenkor szikráznak a legfényesebben, a helyzETFelmérés ilyenkor a legkíméletlenebb, s ugyanakkor e pillanatok mélyén remeg a legnagyobb perspektíva, kitörni, s érvényesülni készen. Így oktattja a fejedelmi székbe vetett asszonyt, elsősorban önmaga előtt tisztázva eljövendő tennivalókat: „— Ma olyanok vagyunk, mint a széttört tükör cserepei. Apró darabok, dirib-darabba zúzott semmiségek... Nem is tudni, hol a régi nemes magyar haza?... Kétharmadán a török, egyharmadán a német az úr, s itt Erdély, akin a pokol uralkodik... Mint a levágott szárnyú fogolyfiókkák, foglyok vagyunk, és csak sírunk és csipogunk... Fogunk-e még valaha kezétfogni tudni? Minden magyarok, akik széjjel vagyunk vágva éles karddal...” Egyelőre csak elkészerítő ténymegállapítás és csupa kérdőjel. Ám a folytatás sem különb, amint elősorolja Bethlen a nagy megszegyenüléseket: „...soha nem felejttem, milyen orcapirulással kellett eljönni Prágából... Avval mentem, mint gyermek, hogy hazámnak már semmi baja, Bocskai úr el fog mindent igazítani a császárral... és a császár nem is eresztette őt a szeme elé, mi jöttünk haza, mint a megszegyenült cselédek... És mikor Konstantinápolyban voltam, a török szultán szinte nem eresztett maga elébe, de a basák s bégek, a nagyvezér, valósággal félték tőlünk... És erre éreztem meg, hogy vagyunk valakik.”

Móricz ismerte jól nagy megszegyenüléseinket, hiszen ismerte a magyar történel-

met, s talán kora ismeretében megsejtett már valamit az elkövetkezőkből is. De éppen ezért, s épp ezen a ponton támadhatott fel benne is a remény, egy pillanatra: ha lenne itt egy ember, aki igazán vezetésre termett, annak éppen az, arcpirító meg-szegyenülésekből kellene megéreznie, hogy vagyunk, s lehetünk valakik. Am ehhez nemcsak egy Bethlen Gábor felismerése kell, hanem egy Bethlen Gábor türelme, józansága és megronthatatlan céltudatossága is. Kell ehhez az egyéni adottság; kell a pontos helyzetfelismerés, de kellene a politikusi egyéni sors alakítását-alakulását segítő helyzetek, körülmények is.

Bethlen számára a helyzet Báthory Gábor személye körül bontakozott. Báthory Gábor minden kapkodása, erőszakossága, tivornyás túlfűtöttsége ellenére vonzó, reményteljes ifjú volt. Tündérvárt álma megejtően szép és nagyon magyar érdekű. Bethlen tehát nem csak ésszerűen, tudatos megfontolás, mondjuk így: számítás alapján, de érzelmileg is vállalkozhatott „felvezetésére”. Báthory egyénisége és tiszta szándékai hosszú ideig lehetővé tették Bethlen számára az azonosulást önmaga tudatosan vállalt szerepével, s a belesimulást Báthory Gábor sorsvonalaiba. Az ellentét köztük, s az ellentmondás hangja Bethlen Gáborban belül, fokozatosan alakul ki, érzelmi eltávolodásban és racionális megfontolásban egyszerre, amint Báthory politikai-katonai elképzelései egyre zavarosabbá, Bethlen koncepciója viszont egyre tisztábbá, egyre pontosabb szavakba formálhatóvá válik. A koncepcionális ellentét lényege — teljes összhangban a politikai alkat különbözőségével — mindenekelőtt Bethlen plebejus jellegű és Báthory szertelen-nagyúri gondolkodásmódjának ellentétében bomlik ki, s ezzel is összefüggésben béke vagy háború dilemmájában. Ez utóbbi persze Bethlennél sem elvont moralizálásból fakadó kérdés, hanem a politikai realizmus és az álmokból táplálkozó, kalandorságba szédítő irrealizmus kerül itt szembe. Bethlen álmokképek űzése helyett belül építkezik, tervez, s közben, kívülrre, a népre figyel, a nemzet egészére gondol, és a történelmi pillanat erdélyi kondícióit méri fel reálisan: „— Minden ember ember, kegyelmes asszonyom, a legkisebb plebejus önnön magának éppolyan bibliai ember, mint a római császár: de az emberek csoportja közös dolgaiban mintha ismét egy emberré lenne... Így szemben állnak egymással az orszákok, s a kis Erdély úgy áll a nagy rettenetes török birodalom és a hatalmas, páncélos német birodalom között, mint egy gyerek az öklöző, bajvívó, csatázó gladiátorok közt... a kicsiny Erdély lehet még a nagy birodalmak között valkivé... De csak akkor, ha nem felejtí gyermek voltát, erőinek vékonyságát, és nem akar többre nézni, mint amit Isten rábizott...” Itt még a fejedelemasszonyhoz szól, de már egyre nyilvánvalóbban önmagának beszél, s felkészül érvekkel, s szónoki eszközökkel is, hogy megkísérelje visszatartani a fejedelmet esztelen terveitől, visszarántani az itt és most térbe és időbe, amíg nem késő. A nagy vereség, a csőd, az izzasztó tehetetlenség lélektani pillanatát használja erre kíméletlenül, Báthory nagy oláhországi kudarca után. Oktatólag, s kijózanítólag mondja még: „— A fejedelemnek, nagyságos uram, nem lehet olyan álmot álmodni, amelyet akar: csak amit lehet... Nem is csak amit lehet: de amit kell... S itt nincs más álmom, csak az az igazság, hogy szegények vagyunk, kicsinyek vagyunk, tudatlanok vagyunk, s mi vagyunk másoknak rabszolgája...” Báthory hatalomtól és félelemtől elhomályosult szeme azonban már képtelen mást látni, mint a maga álmát, s csak árulót, támadót vél abban, aki józanítani akarja.

Itt kezdődnek, s ezt követően sorjáznak aztán Bethlen stációi. Ütköznie kell a fejedelemmel, előbb még csak burkoltan, csak a vélemények segítő, lehetőségeiben még egyeztető összecsendítésével, majd egyre határozottabban, egyre nyíltabban. Vállalni kell a szeretett ember lassú eltávolítását önmagától, belül, s vállalni az ütközésekből fakadó veszélyhelyzetet kívül. Igazán politikusi vénát próbáló stációk ezek még akkor is, ha Bethlen semmiféle belső erkölcsi zavart nem érezhet egyelőre, hiszen ő a fejedelem mellett hűséggel szolgált, harcolt, figyelmeztetett amíg lehetett, a fejedelem és az ország érdekében. A teljes erkölcsi felmentést számára rohanva hozza az idő, amely megérleli a végső összeomlás lehetőségét egyetlen ember, Báthory Gábor féktelen örülete, politikai irrealizmusa miatt: végveszélybe kerül az

ország, s Báthory Bethlen életére tör. A közösségi és a személyes fenyegetettség nagyon is szerencsésen áll össze ahhoz, hogy Bethlen ezt is feldolgozva, ezt a stációt is megjárva elszánja magát a teljes szakításra.

Erdély pillanatnyi helyzete, a Bethlen számára támaszt jelenthető politikai erők hiánya lehetetlenné tette, hogy most már, rákényszerítve a Báthoryval való teljes szakításra, országon belül, belső erők segítségével vívja meg a maga harcát. A kimerült, belülről bomlasztott és megosztott, öntudatlanságba süllyedt Erdély sem Bethlen mellé nem tudott felsorakozni még, sem más reális alternatívát nem tudott kinövesztetni magából. Bethlennek nem volt más választása, csak a török. Pedig minden bizonnyal jól tudta, ha megnyeri magának a Porta támogatását, annak nagy ára lesz. Tudnia kellett azt is, hogy amikor mégis így dönt, akkor nem az általánosan elfogadott erkölcsi normák szerint cselekszik, s politikai nagysága éppen abban van, hogy tökéletes helyzetismeretében ezt is vállalta, nem a mindennapi morál, hanem a nagyobb ívű politikusi morál normái, a jó ügy kívánta célszerű cselekvés törvénye szerint. Nem sokat latolgatta, hogy az így valószínűleg kínálkozó, s az ügy érdekében oly fontos hatalmat vagy a közvélekedés előtt bizonyára rokonszenvesebb áldozatot, a mártíromság szerepét válassza-e. S végül — bár a regényben Géczy mondja ki, de Bethlen érezte — Báthory Gábor ügyében szembe kellett néznie azzal az igazsággal is, hogy „Inkább vesszen egy istentelen: mint az Isten egész nemzete!” Ezzel Bethlen politikai fejlődésében lezárult egy korszak a Bocskai, majd a Báthory mellett teljesített szolgálat után; a teljes önállóság és egyszemélyes felelősség korszaka következett.

Báthory megfuttatásával, majd halálával, s háta mögött támaszként a hatalmas, pusztító török erővel, megnyílik Bethlen előtt az út a fejedelmi székhöz, az uralomhoz, s neki immár csak élni kell vele. De milyen körülmények között! A hagyományos magyar politikai gondolkodásmód és erkölcsi érzék jegyében csak hideglegeléssel szemlélhetjük ma is ezt a szörnyűséget: a gyűlölt török hadak behívását Erdélybe, a megszegyenítő, kierőszakolt választási színjátékot, egy ország végletes kiszolgáltatottságát és tehetetlenségét. És micsoda perspektíva! Egy életre adósának, elkötelezettségének lenni az Európa-szerte rettegett Portának, uralkodni egy kicsiny, szétzilált országon, török által magyar urak ellenében odaállítva, mindezt közismert, nagy múltú, esetleg fejedelmi családi háttér nélkül! Bethlen államférfiúi nagyságát, messzebbre néző elkötelezettségét jelzi, hogy a hatalmat ilyen körülmények közepette merete és úgy tudja vállalni, hogy a kalandorság, az amoralitás árnyéka is távol esett tőle, pontosan számolt, reális magabizással vállalta a jövőt. Ismerte az ország romlásának történetét, jelen állapotát, s tudta, hogy egyelőre nincs nála külön és esélyes jelölt a fejedelemségre, tehát Erdély politikai tényezői hamar be fogják látni, hogy most neki kellett érkeznie. Bizonyára felmérte azt is, hogy őt mindenki ismeri Erdélyben, és a zavaros, megalázó körülmények ellenére sokan bíznak az ő erejében, katonai képességeiben, tapasztaltságában, kiegyensúlyozottságában, s pontosan tudta kiket, s hogyan kell megnyernie ahhoz, hogy komoly személyi és „tömegbázisa” legyen az uralkodáshoz. Belül tehát okkal lehetett biztos a dolgában, minden látszat ellenére. Így Móríczt már Bethlen későbbi fejedelmi politikáját átfogó és megelőlegező, koncepcionáló programbeszédével fejzeheti be a Tündérkertet, s indíthatja a „nagy fejedelem” országlását: „...Alázattal kérem az országot, higgyétek meg, mi minden erőt, ami a haza javára akar és tud lenni, nem eltiporni, hanem együvé fogni kívánunk.”

Ezzel Bethlen meghirdeti a „nemzeti egység” programját, s egyelőre legalábbis ígéret formájában, a kor szelleméhez képest szembeötölően nagyvonalú, évszázadok múltán is figyelmeztető etnikai-nemzetiségi és vallási-ideológiai toleranciáját. Amint az nem csak Móríczt regényéből, de a rögzített történelmi tényekből közismert, Bethlen ezt az ígéretét be tudta váltani, s kiegészítve azt egy minden tekintetben korszerű gazdaságpolitikával, valamint kemény, de okos és humánus személyi politikájával, viszonylag gyorsan elindította Erdély gazdasági erősödését, s ezzel párhuzamosan népének lelki-erkölcsi stabilizálását. A Nagy Fejedelem első könyve ezért kez-

dődhet így: „Nézze Nagyságod — mondta Péchy kancellár — már ma újfent megnyitott egy bót.” — Erdélyben tehát megpezsdült az élet, elindult egy folyamat Bethlen uralkodásával, amely ott és akkor valóban az életet jelentette gazdaságban, építésben, életmódalakításban és művelődésben egyaránt. A szűken vett belső viszonyokat illetően, országon belül tehát, aránylag igen gyorsan megteremtette Bethlen uralkodása legitimitációját, elfogadtatta személyét a kulcsemberekkel, s az erdélyi társadalom politikailag legfontosabb rétegeivel. Báthoryval, a kalandozó fejedelemmel szemben Bethlen építő fejedelmként áll az ország élére, a „kisdud ország” gyors és látványos gyarapodását célzó programjával. Bethlen e program realizálása érdekében gondosan megválogatta eszközeit, de ebbe beletartozik az is, hogy nem voltak gátlásai a cselekvésben, ha az ügy érdekében olyat is meg kellett tennie, amittől a morálizálóbb hajlamúak vagy a félenkebbek biztosan visszahököltek volna. Nem restellette feltörni a Báthory-ládákat, az ország érdekében nem tévovázott birtokba venni a félve tisztelt családi kincseket, eltávolítani a ládák becsületes őrzőjét, s a tetejébe ráfogni a felelőtlenséget, hogy legalább átmenetileg — amíg a kedélyek úgyszólván megnyugszanak — elhárítsa magától a várható támadásokat. Mint ahogy nem tévovázott eszközként felhasználni államérdekből Báthory Annát sem, nem riadva vissza a szép fiatalasszony becsapásától sem, ha úgy követelte a helyzet. Bethlen jó politikusként számolt az időtényezővel. Tudta, hogy egy-egy döntés magával hozhat hirtelen felháborodást, de ha van türelme, ereje kiállni az időt, a másik, népszerűbb döntése majd semlegesíti, kioltja az előzőt, s a jóban az emberek már nem szívesen emlékeznek a rosszra. Azzal a természetességgel vállalta a politikálás kockázatát, mintha nem is nyeregbe, de egyenesen a fejedelmi székre termett volna. Az Erdély második kötete, a Nagy Fejedelem erről az építő, gyarapító jó „machiavellistáról” szól, aki rendkívül merészen bánik ugyan a politikai eszközökkel, de Báthorytól nagyon is eltérő módon igyekszik megvalósítani Tündérműve álmat, a békességre, az emberi munkára, a tevékenységre alapozva.

Belül tehát legitimitáció, konszolidáció, béke és gyarapodás. De hogyan áll Erdély a külső erőkkal szemben, s hogyan áll maga Bethlen? Amikor még székely főkapitányként Bethlen a török kezére adta magát Báthoryval szemben, s mikor a török fegyverekre támaszkodva elnyerte a fejedelmi hatalmat — amint az utólag a történelmi tények által igazolódik — joggal bízhatott a maga diplomáciai képességeiben, s Erdélyben egyedülálló portaismeretében. Így bízhatott abban is, hogy súlyos elkövetésére ellenére, vagy éppen azzal élve, meg tudja kímélni Erdélyt török hadak dúlásától, s adott esetben Ausztriától, magyarországi uraktól, saját erőből is, de ha ez nem elég, török segítséggel. Ám fejedelemsége ára gyanánt volt Bethlennek egy olyan adóssága a törökkel szemben, amely ezt a magabizó, nyugodt embert is súlyosan nyugtalanította: Lippa. A sorsfordító lecke tehát Lippa. Mert ha adósságát megadja, könnyen válhat teljesen lehetetlenné erkölcsileg mind belül, mind kívül, a magyar közítélkezés szerint, az egyetemes magyar köztudatban. Ha pedig nem adja meg, a törökökkel kerül szembe reménytelenül. Ennek az önmagában véve eléggé jelentéktelen várnak a neve úgy üt szívünkbe újra meg újra a könyv olvastán, mint a görög tragédiákban a tragédia végkifejletét előkészítő, s a dráma egészen végigvonuló, lappangó, majd egyre teljesebben kibomló vezérmotívumok. Ez adja a Nagy Fejedelem drámaiságát, s mondandójának elemi erejét. A töröktől bátran megóvott vár megvétele a magyar védőktől és átadása a töröknek Erdély fejedelme részéről, mind a korabeli, mind a mai közgondolkodás szerint olyan nyomorult cselekedet, amire nem lehet felmentés. Mint ahogy nem is lehetne, ha pusztán egy személy hatalomra jutása indokolná. A kérdés ilyenkor mindig az — s Móricz is erre akar figyelmeztetni — arányban van-e a cselekedet a végső céllal, az áldozat valóban szolgálja-e, s jól szolgálja-e a célt, s a közösség számára, amely ítélt, érzékelhető-e ez a cél, megélhető-e, ha a tudatban nem is, legalább az ösztönökben. A politikus kockázata pedig az, hogy lesz-e siker, amely utólag igazolni képes őt. Sikerül-e Bethlennek bevenni a várat, nem lázadnak-e közben ellene, sikerül-e összetartani a sereget erre a cseppet sem dicsőséges csatára? Ha a vár bevétele sikerül, s átadta már a

töröknek, következhetnek-e majd azok a pozitív sikerek, amelyek a köztitelkezés előtt, a történelem előtt megértetik, s elfogadtatják ezt a negatív sikert is? Lippa tehát Bethlen talán utolsó, de legnagyobb, s mindennél keservesebb stációja. Ha itt elbukik, az egész bethleni életprogram bukik, s ha bukik, az nemcsak egy erdélyi fejedelem szégyenteljes bukása, erkölcsi megsemmisülése lesz, hanem az adott helyzetet tekintve, egy nemzet tragédiája. Bethlen tudatában van ennek, de annak is, hogy Lippát nem kerülheti ki. Ha valaki, hát Bethlen tudja — mert világos célja van —, hogy Lippa nem csak az ő fejedelmi székének az ára, s nem is csupán Erdély pillanatnyi nyugalmaé. Lippa a jövőendő ára. S mert mindezt tudja, s mert ezt megcselekszi, ettől lesz Bethlen „a nagy fejedelem”. Ettől olyan nagy a tét. Ettől lesz a kis Lippa a magyar történelmi-politikai gondolkodás nagy szimbóluma.

Bizonyára akkor sem volt könnyű, ma sem könnyű eldönteni, hogy vajon megérrné-e Erdély pillanatnyi nyugalmaért, s viszonylagos jólétéért csupán, ezt az árat fizetni. Mert az még nem politikai realizmus, de inkább csak egyszerű szatúrcsgondolkodás lenne, ha úgy mérnénk össze a dolgokat, hogy ez a jelentéktelen Lippa igazán nem nagy ár néhány éves jóléért egész Erdélyben. Hiszen Lippa nem mint anyagi vagy stratégiai érték, hanem mint erkölcsi mérce jelenik meg itt kulcskérdésként, s aki e mércét félredobja, annak nem csak a saját lelkiismeretével van elszámolni valója, de népe rossz lelkiismeretével is számolnia kell, s ez az állapot az idők során legalább olyan súlyos — ha nem súlyosabb — politikai tényezővé válik, mint a mindennapi nagyobb falat kenyér igénye. A kérdés tehát az: arányban áll-e az így megőrizhető viszonylagos jólét, az elveszithető erkölcsi erővel, azzal a nemzeti méretű lelki traumával (értve itt mindig a nemzet tudatos vagy tudatosuló rétegeit elsősorban), amely aztán egy egész ország önbecsülését, erkölcsi tartását, lelki egészségét, hitét áshatja alá. Bethlen számára azonban nem ily szűkre szabott a kérdés! A döntést megelőzően Bethlen szeme előtt már hat nyugodt esztendő és ötvenezer ló képe lebeg, s mögötte egy messzire vezető úté, egy hosszú, megerőltető, de fejedelemhez méltó út képe: „Hat esztendőig még háborúra nem is gondolhatok... — Nincs lovunk... Erdély ki van fogyasztva nem emberben, hanem lóban... Kell neki hat esztendő, míg a török birodalomról s másunnan hozott fő lovakkal annyira javíthatom lóméneseinket, hogy az újonnan gyarapított csikók hadi állapotra valók legyenek. Ötvenezer lovat kell nevelni, hogy tízezer lovassal kiindulhassanak a Bocskai uram útjára...” Bocskai útja pedig az országegyesítés útja. A gyarapodás, az építkezés, a nyugodt fejlődés, a nemzeti egység önmagában is szép és fontos politikája tehát Bethlen terveiben nem elsősorban önmagáért való. A békepolitikus háborúra készül, mert tudja, hogy az ország igazi, nem átmeneti békéjéhez is nyugalomhoz, távlati gyarapodásához erre van szükség. Erdély önmagában kicsi és gyenge, hiába lesznek, ha lesznek kiváló kötéláncosok a magasban, akik kiegyensúlyozzák státuszát Európában, önmagában attól még túl sérülékeny marad. De Magyarországgal egyesülve, közös magyar korona alatt közép-európai tényező, Bethlen nekiindul hát Lippának.

Móricz alaposan kihasználja a vár körüli táborozásban, s a vár bevételéért vívott rövid harcban rejlő lehetőséget, hogy fejedelmének népeletre, néplélekre, emberi és kisemberi érdekekre vonatkozó tudását gyarapítsa, elmélyítse, s egyúttal bemutasson egy nem csupán önfegyelemből és ésszerűségből, de indulatokból, érzelmekből, lelki gyötrelmekből is gazdagon összetett politikus személyiséget. Szinte magunk előtt látjuk Bethlen tipródva táncoló, horkanó lovát, s a fejedelem sötétbe borult, bozontos üstökét, amint erre az istenverte csatára indul, amelyet asszonya, Károlyi Zsuzsanna úgy minősített, hogy az csak arra való, hogy bemocskolja magát vele, s maga ellen fordítson minden tisztességes embert. A politika törvénytöréseire járó elme azonban tudja, hogy ennek meg kell lennie, mert a Porta ezt nagyon akarja, s ha nagyon akarja, úgyis meglesz, de akkor isten irtalmazzon Erdélynek. Ha viszont megteszi, amit előtte senki sem, akkor olyan bizalmat nyer, amely már a Portát kötelezi el neki, s így olyan tőkét, amelyet majd az egész nemzet javára forgathat, nagyobb célok megvalósításáért. Beveszi hát a várat saját véreitől, s átadja kulcsát a török-

nek. Móricz ebben az utolsó stációban mutatja meg Bethlent önmaga cselekedetétől megrendült, nekikeseredett fejedelemnek. Kitör ebből a sziklaemberből a „soha többet” fogadalma, Móricz a csata végén kitomboltatja belőle a felgyült keserűséget, s rágyújt Bethlen Báthory Gábor nótájára: „Szól a kakas mán / Majd megvirrad mán.”

Bethlenben bőséggel megvan az, ami egy politikusból sosem hiányozhat: a bizakodás. És most van oka a bizakodásra, hiszen Lippával megnyitotta az utat immár nemcsak a biztonságosabb belső erdélyi fejlődésnek, de az ország egyesítését célzó perspektivikus hadjáratához is. Amint tudjuk, politikai-diplomáciai zsenialitása és Lippa átadása révén aztán úgy használta a török erőket küzdelmei támogatására, mintha nem is a kis Erdély fejedelme volna, de mintha ő maga lenne a szultán. Ám igaza van Péter Katalinnak, amikor egyik tanulmányában szépen, szemléletesen írja Lippáról szövege: „Ha Bethlen Gábor most meghal, ragyogó uralkodói képességei ellenére is történelmünk legsötétebb alakjai között emlegetnék. Mivel azonban szerencséje volt, és még tizenhárom esztendő telt el az uralkodásra, a legnagyobb történelmi személyiségek sorába került.” Folytatva Péter Katalin gondolatmenetét: ha Bethlennek valóban ez lehetett volna az utolsó cselekedete, akkor ő most csakugyan a hitvány politikai karrierizmus, a cinizmus jelképes figurája a magyar történelemben. Lippa pedig — a nemzeti érdekek elárulásáé. Így viszont Lippa az ésszerű politikai áldozat nagy szimbóluma, s Bethlen a magyar politikai géniusz, a nemzeti érdekű politikai akarat és tudás megtestesítője. Van itt azonban még valami fontos figyelmeztetés, amit Péter Katalin is érez. Könnyű Lippára, mint pozitív áldozat-jelképre hivatkozni utólag is, többnyire öngazolásul s magunk megnyugtatása gyanánt. Csakhogy ez igen veszélyes hivatkozás, mert Lippát csak az áldozhat, akinek Bethlenhez méltó ügye, tehetsége és ereje van, aki ha Lippát veszteget, egész országot épít cserébe. Politikai kultúránk egyik fontos kérdése éppen az, hogy tudunk-e különbséget tenni — tudatosan vagy akár kifinomult és történelemre hangolt intuícióval — kompromisszum és árulás, értelmes áldozat és felelőtlen vagy cinikus önfeladás között.

„HA ISTEN VELÜNK, KICSODA ELLENÜNK !”

(Bethlen iskolapolitikájáról)

Bethlen, miután felszabadult Lippa súlyos gondjának terhe alól, távlatos, előre látó politikai koncepcióját nemcsak az országegyesítés jegyében alakította tovább. A belső rendezettség és építkezés nem csupán a közvetlen gyarapodást szolgálta az ő terveiben. Nemcsak a jelennek, de elsősorban a jövőnek építő fejedelem volt, aki a jövőendő szükségleteiben gondolkodott akkor is, amikor közvetlen, jelenbeli politikai érdekek szerint cselekedett. A mindenkori nagy államférfiak zsenialitása, hogy terveiket nem a maguk számára is beláthatatlanul távoli jövőbe helyezik, hanem a saját korukba, de mindig nagy, történelmi távlatot nyitva a jelenvalónak. Bethlen az „itt és most” parancsai szerint tudott lenni pragmatikus, de éppen ezzel a pragmatizmussal tudott szolgálni nagy eszméket és távlati célokat. Így valósulhatott meg sok fontos tette közül talán a legnagyobb távra szóló: iskolapolitikája, iskolafejlesztő programja.

A Móricz-regény ezt az utat már nem követi, de Bethlen politikai életművének ez az iskolapolitika a legfényesebb, s legeredményesebb része. Ebben sem volt — nála egészen természetesen — semmi idealizmus. Bethlen ez ügyben is realista volt és célratoró. Habár a gyulafehérvári, majd későbbi nagyenyedi kollégium alapító levelébe, kálvinista meggyőződése jegyében odairta Pál apostol felcsattanó mondatát: „Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk!”, bizonyára nem azért, mintha realpolitikusként naivan hívő, csodákra váró lélek lett volna, de sokkal inkább biztatásul, erősítésül jövőendő szegény ösztöndíjasoknak, s feltehetőleg önmagának is. Vagy azért talán, hogy több mint háromszáz esztendő múltán Sütő András kisdíák odaülhessen motyójára a Bethlen Kollégium bejárata elé, s Bethlen kőbenedmet szemébe nézve elő-

adhassa az ő kései „Jobbágyi panaszlevelét”, s abban a keserves történelmi tudást: „Nem magunk fejtől ismertük fel, hogy amidőn ennivaló nincsen, mit kell megenni; de hogy a cselekvésképtelenségben mint lehessen cselekedni, annak keserves módját — a történelmi zsákbanfutást — Nagyságod emelte tőkélyre.” Épp e történelmi zsákbanfutás kényszere, s ennek a történelmi távlatnak a tudatos vagy ösztönös felmérése fakaszthatta fel Bethlenből a Pál apostoli mondatot. Mert a fejedelem hívó lélek nem lehet a politikában; jaj lett volna már hányszor ennek a népnek, ha vezetői mindig hitek-dogmák rabjai lettek volna, s azok vezérelték volna őket a történelmi tudás, a politikai érzék és a konkrét cselekvési programok helyett. Ám a fejedelemnek azért valami hitet-bizakodást nyújtania kell népének, s fogódzóra azért neki magának is szüksége van, hogy úrrá ne legyen a reménytelenség. Bethlen ezt a dacból, magabizásból szőtt fogódzót érezhette meg ebben a mondatban, s neki aligha jelenthetett mást, mint amit később évszázadok viharain át jelentett a kollégium életében: magunkra vagyunk utalva, szétszabdalva, satuba szorítva, de akkor is, vagy annál inkább is élni és cselekedni kell, bízva a magunk erejében, s a magunk igazában. A politikai hitet az emberi cselekvés értelmébe vetett hit adja. S mert Bethlen tudta, hogy az értelmes és eredményes cselekvéshez tudás és műveltség kell első-sorban, s jól felkészült, tisztességre nevelt vezetőréteg, eléggé nyilvánvalónak látszik, hogy Bethlen iskolaalapító szándéka nem elvont műveltségiszteletből, s nem is csupán a kor általános követelményei felismeréséből, de tökéletesen alapozott politikai megfontolásokból is ered. Nem csak a maga gyakorlatával teremtett hát magyar politikai iskolát, hanem valóságos iskolát szervezett az elmélet, a gyakorlati politika, az erdélyi magyar politikai hatalom számára. Az országgyesítés nagy célját végső soron minden zsenialitása, szorgalma és áldozatkészsége ellenére sem érthette el, csak megközelíthette, s ennek során juthatott Erdély és az egész magyarság szempontjából fontos részeredményekre. A kollégium létrehozásával, s páratlanul gazdag alapítványával, a később annyit emlegetett Bethlen-alapítvánnyal azonban évszázadokra előre kialakíthatta a magyar művelődés nemzeti jellegű, demokratikus és szabadelvű rendszerét — hatékonyan segítve ezzel az erdélyi nemzetiségi művelődés kibontakozását is —, amely azután a magyar politikai magatartás, az erdélyi közélet, s kulturális fennmaradásunk talán legfontosabb intézményes garanciáját adta évszázadokra.

Ez az iskolapolitika nemcsak a jelen időn, de az erdélyi térrénumon is túlmutatva, az egész magyarság egyetemes érdekeinek megfelelően alakult. Benda Kálmán így emlékezik meg erről a Confessióban közölt Ráday-kollégiumbeli előadásában: „A politikai célt szolgálta az idegenek által is megcsodált fényes gyulafehérvári udvar, a nagy fejedelmi építkezések, mindenekelőtt pedig a messze néző kultúrpolitika, amely kezdettől fogva nem erdélyi csupán, hanem egyetemesen magyar.” Az országgyesítés eszméjét teljesértékűen tehát szellemi síkon, első-sorban az iskolapolitika által tudta megvalósítani Bethlen. Hogy átfogó politikai terveinek mennyire szerves része ez az iskolapolitika, s hogy általános politikai koncepcióján belül milyen megkülönböztetett perspektivikus jelentőséget tulajdonít ennek, arra mi sem jellemzőbb, mint hogy a nikolsburgi békekötés után hazatérve, első dolgai között volt 1622 májusában Kolozsvárott előterjeszteni az országgyűlésen az akadémia alapítására vonatkozó tervét. Számos tanulmány, elemzés, adatközlés látott már napvilágot Bethlen iskolaépítő, nevelési, kollégiumi eszméiről és erőfeszítéseiről, s közülük akár a Vita Zsigmond kiváló tanulmányaiból, akár a nagyenyedi kollégium háromszáz éves fennállását ünneplő Nagyenyedi Album egyes írásaiból kihüvelykezhethetjük a nagy politikai nevelési és politikai eszméinek egységét, s a kétféle gyakorlat elsődlegesen politikai alapozottságát összeforrasztását. Az egyetemesen nemzeti és a kálvinista vallási-ideológiai szempont ötvöződött itt a társadalmi haladás és a korszerűség jegyében. Egyenértékű művelődéstörténeti és politikatörténeti jelentőségén túl, nem tanulságok nélkül való ma sem áttekinthető röviden ennek az iskolapolitikának a lényegét. A merőben más körülmények miatt nem is közvetlen tanulság gyanánt, de annál inkább emlékeztetőül saját mai tennivalóink és oktatáspolitikai bajaink irányára és jellegére. Ebben a legújabb munka, Jakó Zsigmond és Juhász István „Nagy-

enyedi diákok 1662—1848” című könyve (Kriterion, 1979) különösen segítségünkre lehet, a benne foglalt nagyszerű tanulmányokkal, adatokkal, jegyzetekkel.

A Bethlen Gábor-i iskolapolitika legszembetűnőbb, s legalábbis kiindulási pontként legfontosabb mozzanata az az államrezonból eredő felismerés, hogy az erdélyi magyar politika folytonosságát biztosítani csak úgy lehet, ha képződik olyan értelmiségi elitréteg, amely a folytonosság fenntartására mind felkészültsége, mind politikai elkötelezettsége révén képes; s hogy ehhez az értelmiségneveléshez iskolai keretekben csakúgy, mint az udvari politikai-diplomáciai gyakorlatban meg kell teremteni a felkészítés maximális lehetőségét. Ezt a célt szolgálta aztán a felső évfolyamokban kettévált teológiai és világi képzés, és ugyancsak ezt a nyugati egyetemeken való továbbtanuláshoz nyújtott ösztöndíj. Jórészt az így létrejött értelmiségi elit jelentí majd Bethlen és utódai államigazgatási, politikai és diplomáciai vezető rétegét.

A másik fontos felismerés, hogy olyan papi-tanítói, vagyis általános humán értelmiségi réteget kell képezni, amely nem közvetlenül az állami irányításban, hanem szerte az országban, a nép között élve és dolgozva adja majd a népesség és a felső politikai irányítás között a közvetítő és kisugárzó réteget, s egyúttal ellátja az értelmiségi utánpótlás szervezésének folyamatos feladatát is. Szervezetileg kitűnően illeszkedett ehhez az elképzeléshez a kollégiumi partikulák már korábban bontakozó, de most egyre táguló rendszere, amely fokozatosan behálózta egész Erdélyt, s amely még évszázadok múltán is jó mintának bizonyult a népi mozgalom számára Magyarországon, a közműveltség gyarapítására. A partikuláknak ez a hálózata teremtette meg elsősorban az utánpótlás szervezésének a tényleges intézményes lehetőségét is.

Bethlen iskolapolitikájának a kor szelleméhez képest leghaladottabb vonása a társadalmi szelektió, az értelmiségi pályára való kiválasztás irányában és módszerében lelhető fel. Politikai és iskolapolitikai elképzelésének egységét is ez bizonyítja a legfényesebben. Ahogyan politikájában törekedett megszüntetni a feudális anarchiát, s nagy mértékben korlátozta a főurak partikuláris érdekű uralmi helyzetét, s a központi hatalom és a nép között igyekezett hidat verni — nem is eredménytelenül, úgy igyekezett iskolájával utat törni az alul lévőknek a szellemi erők birtokba vételéhez, s ezáltal társadalmi pozíciókba vezetni őket. Bethlen a természetes — tehetség és szorgalom szerinti — kiválasztódás lehetőségeit kezdte létrehozni iskolapolitikájával, s ennél semmi sem mutatja meg tisztábban az ő politikájának távlatos, egységes és átfogó jellemzőit, koncepciózus rendszerét. Természetesen nem karitatív megfontolások vezérelték ebben sem, de épp ez bizonyítja szépen, hogyan tudta Bethlen a saját közvetlen hatalmi érdekeit, a mindenkori államérdeket és a magyarság távlati társadalmi fejlődésének szempontjait egyetlen gondolati és cselekvési rendszerben összefogni. A kiválasztásnak e módja és iránya egyúttal megalapozta az egész iskolapolitika demokratizmusát is. Konkrét és nagyon határozott intézkedésekkel Bethlen azonnal alátámasztotta a maga koncepcióját, s így megteremtette realizálásának feltételeit. Ezek közül leglátványosabb intézkedései: az a törvéycikk, amelynek értelmében a tanulni vágyó, az iskolába induló jobbágyfiatalokat a földesúr köteles elengedni, semmilyen ürüggyel nem tarthatja vissza; az értelmiség nagy részének, így a református papságnak és leszármazottaiknak megnevesítése, amely jelentette így egyszerre a társadalmi rétegződés átrendezését, a tudás, a tanulás, az értelmiségi munka igazán társadalmi szintű rangosítását és a reformáció elkötelezett hadseregének gyarapítását; s az intézkedések között nem utolsó sorban említendő Bethlen nagyvonalú ösztöndíjrendszere (hazai és külföldi), amelynek segítségével alumnusai, a legszegényebb sorból kikerülő köznemesi vagy éppen jobbágy sarjak jó anyagi körülmények között végezheték tanulmányaikat, meghatározott kötelezettségek mellett.

Ennek az iskolapolitikának külön erénye, hogy a plebejusjellegű osztályszemponton túl ugyan az a nagyvonalú tolerancia érvényesül benne, mint Bethlen politikájában általában. E tolerancia mélyítette tovább a kibontakozó iskolarendszer demokratikus és szabadelvű vonásait. Bethlen nevelési elvei lényegét tekintve dogmamentesek voltak. Iskolaszervezési koncepciója ennek megfelelően toleráns, a pedagógiai módszereket, a diákok tehetségének, irányultságának szabad kibontakoztatását ille-

tően éppúgy, mint nyelvi-etnikai és vallási-ideológiai értelemben. Bethlen nem csak a Bibliát fordíttatta román nyelvre, nem csak megtúrta és tartotta a „páristák” sokaságát udvarában, hanem egész iskolapolitikáját, így az iskola- és templomépítést is ebben a felvilágosult szellemben alakította és támogatta. Megintcsak azt kell tehát mondanunk: ez a politika és ez az iskolai-nevelési gyakorlat évszázadokra meghatározta az európai átlagnál sokáig toleránsabb, megértőbb, s mindvégig humanista és lényegében szabadelvű erdélyi magyar szellemiséget.

Azt, hogy a politikai gyakorlatnak hogyan lehet megfeleltetni az iskolai gyakorlatot, illetve hogyan lehet egyfajta politikai magatartás kialakítása érdekében pedagógiai eszközöket, iskolai adottságokat alkalmazni, mintaszerűen példázza a nagyenyedi kollégium belső szervezete és diákélete. A Bethlen Gábor-i alapokon épülő szervezet maga is nevelési, ha nem a leghatékonyabb nevelési tényező. Az enyedi kollégium kicsinyített, de reális társadalmat formázott, azzal a nagyon fontos különbséggel, hogy a feudális társadalmi rend helyébe, a korabeli feudális társadalmi rendet utópisztikusán meg nem haladó kollégiumi „republikát” teremtett. Ez a kis köztársaság ugyan hierarchikus rendből épült — s ez a hierarchia is jelezte a nagy társadalom hierarchikus rendjét és felépítettségét — de a kollégiumi republika törvényekben, esküvételek formájában, s szervezeti felépítésében egyaránt az igazságosság és az intézményes demokratizmus főbb alapelveire szerveződött. A kollégium szervezete a szolgálatmorál, a hagyományörzés és a korai szabadelvűség szellemével harmonizált s ennek megfelelően alakult a diákélet, s a diákok törvénykezése. Vezetőiket szabadon választották, s e szabadságukat következetesen őrizték, ha kellett, a tanárok jelölési buzgalmaival szemben is, és ebben a rendben mindenkinek körülhatárolt, világosan megfogalmazott alapvető jogai és kötelezettségei voltak társaival, tanáraival, illetve a kollégium egészével kapcsolatban. A diákkormányzatnak és öngazgatásnak szép, demokratikus modellje volt ez, s így már maga a szervezeti rend is önállóságra, önfegyelmre, jogérzékenységre, az állampolgári politizálás gyakorlataira és társadalmi-közösségi igazságosságra szoktatott. Ennek a szervezeti rendnek mintegy alátámasztását szolgálta a juttatások rendszere, amely a hierarchia és az elemi igazságosság törvényét egyaránt tükrözte. Juhász István egyebek közt, így jellemzi tanulmányában tömören e kollégiumi rendet: „... e juttatások és kiosztások olyan rendi hierarchiát alakítottak ki, amelyben a »társadalmi« előmenetel biztosítva volt, és amelynek a rendjére, jogviszonyaira, igazságosságára való vigyázás megadta a diákközélet keretét.” Az iskolán belül, majd — az iskola alapján — kívül, a társadalomban is mobilitást elindító, átrétegződést segítő, a kiválasztásra és előmenetélre lehetőséget nyújtó rendszer volt ez, amely egyúttal az egész társadalom igazságosságra törekvő, jobbik érzékenységét, szellemiségét erősítette.

Amilyen körültekintően, előrelátóan gondoskodott Bethlen hadjáratai és egész politikája anyagi hátteréről, s politikai koncepciója korszerű, hatékony gazdaságpolitikai alátámasztásáról, ugyanolyan alapos és előrelátó volt iskolája gazdasági-anyagi fedezetének hosszú távú megalapozásakor. A kollégium függetlenségét, életközelségét és több évszázados egzisztálását pénzzel, ösztöndíjakkal, birtokokkal, s egyéb javadalmakkal (többek közt kétezer forint évi kamataival, az enyedi uradalmakkal, tokaji birtokokkal, több ezer holdnyi erdősséggel) úgy alapozta meg, hogy azokat később, a századok során csak kiegészíteni kellett, s a Bethlen-féle eredeti negyven ösztöndíjas hely a XVIII. században már százra bővíthetett, s adhatott alapot a szegény ifjak szellemi, s egyben közéleti felemelkedéséhez. Bethlen ezzel az alapítványával azon túl, hogy a társadalmi mobilitást és átrétegződést segítette elő, utat nyitott a minőségnek, a szellem szabad áramlásának, a szellemi életnek a politikához, a politikai hatalomnak a műveltség erőteréhez. Tudjuk, Bethlen korszerű, merkantilista gazdaságpolitikát folytatott. Politikai bölcsességét mutatja többek között az is, hogy ezt a merkantilizmust ott alkalmazta, ahová való, s nem vitte át a társadalompolitikába. A gazdaság, a pénzügyek törvényeit nem a politikában és a kultúrában akarta realizálni, de a jól hasznot hozóan működő gazdaságot használta az előbbieik javára, s áldozta többek között az iskolára.

*

Bethlen Gábor politikai életművét és politikusi karakterét arra hivatott történészek már nagyobb részt feldolgozták, s ami abból még hátra van, az is elsősorban a szaktudomány feladata. Am ezt a ritka kincset közkinccsé tenni a magyar szellemi életben általában is, és amennyire lehet, beépíteni a mai magyar köztudatba és közéletbe, az már történészek, politológusok, írók, esszéisták, pedagógusok közös feladata lenne, s bármely szakmában méltó feladat. Mert Bethlen az a ritka, „isten áldotta” tehetség és kivételesen szerencsés államférfi a magyar történelemben, akinek megadatott, hogy uralkodása tizenhat esztendejében teljes körű és teljes értékű politikai gondolkodási és cselekvési rendszert építsen fel. Aki igazi hivatkozási alap lehetett mindenkor, amikor a magyar politikai géniuszt és a lehetséges magyar történelmi utakat, vagy éppen csak ösvényeket keresték a legjobbak, nagyon nehéz, olykor reménytelennek tűnő helyzetekben. Korszerűsége és mindenkori időszerűsége az egész politika és a részletek harmóniájának; a politikai és az erkölcsi szempont együtt tartásának zseniális képességében rejlett, s abban a bölcs toleranciában — s egyúttal következetes határozottságban —, amelynek segítségével úgy tudta képviselni, s realizálni az egyetemes magyar érdekeket, hogy közben a nem magyar ajkúakat is fölemelte; hogy képes volt a reformáció ügyét szolgálni anélkül, hogy a más vallásúak lelkiismereti szabadságát megtiltotta volna. Bethlen sikeres államférfi volt, sikerességének minden bizonnyal egyik titka gondolkodásának dogmáktól való mentessége, ideológiai és politikai tűrőképessége, s rugalmas határozottsága a cselekvésben. S ha már Bethlen Gábor mindezek eredményeképpen elnyerte a történelemtől a „nagy fejedelem” címet, s ha már meg is tartotta azt az évszázadok során, most az a fő kérdés a mi számunkra: vajon átmenthető-e ez az érték izgékony, feszültségekkel terhés évszázadunkban a jövőendő magyar politikusai, a kapuk előtt álló új nemzedékek tudatába? Lesz-e, lehet-e ebből a történelmi értékből mai politikai kultúrát és mai közösségi elkötelezettséget alakító társadalmi erő?

BENDA KÁLMÁN

Bethlen Gábor és a magyar művelődés

Az 1526-os mohácsi csatavesztésnek, ezt követően az ország három részre szakadásának kulturális téren legsúlyosabb következménye az volt, hogy megszűnt a műveltséget irányító, a tudományokat és művészeteket összefogó, pártoló és támogató királyi udvar. Buda a török kezére került, a Bécsben — majd egy ideig Prágában — székelő Habsburg-udvarnak pedig a magyar művelődéssel, a magyarországi kulturális törekvésekkel csak gyér és esetleges kapcsolata volt. Azt, hogy irányító és ösztönző legyen, hogy folytassa Hunyadi Mátyás kezdeményezését, sem I. Ferdinánd, sem utódai nem vállalták, nem is vállalhatták volna. De nem vállalta ezt a feladatot Szapolyai János sem. János király körül amúgy sem alakult ki állandó jellegű udvar, örökös bizonytalanságban, folytonos helyváltoztatásban élvén, gondja sem volt, ideje sem maradt kulturális kérdésekre.

A gazdátlanra vált művelődést a XVI. század közepétől fogva egyes nagybirtokos és nagyhatalmú főúri családok próbálták meg összefogni. Legkorábban a Ná-

dasdyak sárvári udvara vált kulturális központtá, majd követte a Zrínyiek alsó-lendvai, később csáktornyai és a Batthyányak németújvári udvara. A század végén felsorakozik melléjük a Thurzó család központja, Biccse és Báthory István országbíró kelet-magyarországi vára, Ecsed. Az ország egészét azonban egyik főúri udvar sem tudta átfogni, kulturális kisugárzásuk csak táji jellegű, és bár jelentőségük nagy, nemegyszer inkább megosztották, mintsem egységes irányba terelték a művelődési törekvéseket.

A török hódítás következtében önálló útra kényszerült keleti országrészben, Erdélyben, először Szapolyai János Zsigmond körül alakult ki állandónak mondható udvar az 1560-as években. Magának a fejedelemnek a személyes érdeklődése azonban alig terjedt túl a vallási kérdéseken. Utóda, Báthory István már messzebb nézett. Gyulafehérvárott fényes udvart tartott (nagyyszerű, csak nemrég közreadott leírását hagyta ránk a francia megbízott, Pierre Lescaplier), Kolozsvárott pedig 1581-ben főiskolát (a kor kifejezésével: akadémiát) alapított, azzal a szándékkal, hogy egyetemmel fejlesszi. Az iskola vezetését a jezsuita rendre bízta, amelyet ő telepített meg Kolozsmonostoron, hogy a protestánsná lett fejedelemségben új életre keltsen a katolikus egyházat. A rend Erdélyből való száműzésével a főiskola néhány év múlva megszűnt, a fejedelmi udvar kulturális jelentősége azonban Báthory Zsigmond uralma alatt bizonyos vonatkozásban tovább emelkedett. Átgondolt művelődési és művészeti politikáról ugyan nem beszélhetünk, de az 1590-es évek első felében Gyulafehérvár Európa egyik zenei központja. A századforduló Erdélyt teljesen feldúló háborúi, belső harcai azután elsöprik a fejedelmi udvart is. Bocskai István rövid fejedelemsége idején, 1605–1606-ban megkísérli Kassán maga köré gyűjteni az iskolázott és művelt embereket, de idejéből csak arra futotta, hogy végrendeletileg gondoskodik a váradi, marosvásárhelyi és debreceni iskoláról.

Bethlen Gábor 1613-ban kész politikai programmal lépett Erdély fejedelmi trónjára. Célja az volt, hogy Erdély erejével saját uralma alatt újra egyesítse a három részre szakadt országot. Gazdasági és katonai rendelkezései ennek a politikának a szolgálatában álltak, s művelődési törekvései sem korlátozódtak pusztán Erdélyre, hanem mindig az egész magyar kultúrát tartották szem előtt. Uralkodói eszményképe Hunyadi Mátyás király volt, a kormányzásban s a művelődésben egyaránt az ő nyomdokain kívánt haladni. Elmondhatjuk: amennyire céltudatos volt kezdetől fogva magartatása a nagypolitikában, ugyanolyan átgondoltan és következetesen járt el művelődéspolitikájában is. Mátyás király óta ő az első uralkodó, akinél tudatos és a maga korában modern művelődéspolitikáról beszélhetünk.

A fejedelmi székhely, Gyulafehérvár, a századforduló harcaiban teljesen elpusztult. Milyen jellemző, hogy míg elődje, Báthory Gábor, öt éves uralma alatt egy lépést sem tett a főváros felépítésére, Bethlen trónra lépése után négy hónappal a megyesi országgyűlésen törvényt hozat, mely elrendeli, hogy a három rendi nemzet egyenlő arányban járuljon hozzá „a fejedelemnek lakóhelye és metropolisa” megépítéséhez. Az állandó székhely, a fejedelmi udvar elképzeléseiben kezdetől fogva művelődési központ is.

A nagy építkezések Gyulafehérvárral indultak, de korántsem szorítkoztak a fővárosra. Bethlen szeretett építkezni. Még csak fejedelmi tanácsos volt Báthory Gábor oldalán, amikor megkezdve Déván a kortársak által Magna Curiának nevezett négy sarkbástyás késő-reneszánsz stílusú palota építését s ezzel egyidőben a vajdahunyadi vár korszerűsítését, bizonyos fókig átépítését. Fejedelemsége idején mindvégig nagyszabású építkezések folytak egész Erdélyben, ezek jórésze persze katonai jellegű volt. Közülük mindenekelőtt a török elleni végvár, Várad erődítési munkálatait kell említenünk, mely másfél évtizeden át folyt, s nagyságrendben megközelítette a gyulafehérvárit. A még Báthory István által emelt földbástyát kőből rakatta újjá, olaszbástyás rendszerben korszerűsítette a védelmi berendezéseket, de nem állt itt meg. A falak mögött új, pompás belső várat, ötszögű palotát emeltetett, mely monumentalitásában és térhatásában egyedülálló volt nemcsak Erdélyben, de egész Magyar-

országon. Itt is, másutt is, mindenütt arra törekedett, hogy a katonai védelem szükségletei és a művészi hatás összhangba kerüljenek. Építkezéseinek — Gyulafehérvár, Várad, Fogaras, Vajdahunyad, vagy a kisebbek, mint az alsórákosi és az alvinci kastély — tervrajza mind a reneszánsz centrális elrendezését mutatja. A kastélyok, a várkertek vagy a nyári paloták áttekinthető térelrendezése, monumentalitásra törekvő építészeti formái egyként az olasz reneszánsz építészet hatását tükrözik; ez a késő reneszánsz virágkora Erdélyben. Az építészek elsősorban olaszok (közülük név szerint is említsük meg Giovanni Landit, vagy Várad építőjét, Giacomo Restit); olasz minták után dolgozik a kolozsvári kőfaragó iskola, és Pálóczi Horváth Jánost Padovába küldi a fejedelem építészeti tanulni. Az olaszon kívül a francia építészet is érdekelte Bethlent (a fejedelmi kancellária iratai közt egy francia építészeti munka is ránk maradt) — a Habsburg-országokban ekkor meginduló jezsuita barokk elől viszont, tudatosan vagy ösztönösen, teljesen elzárkózott.

A fejedelmi építkezések hamarosan követőkre találtak a nagy családoknál. Egy-más után épülnek a kerek-sarokbástyás, centrális elrendezésű késő reneszánsz kastélyok, Alsórákoston, Szentbenedeken, Kerellőszentpálon vagy Bonyhán. A stílus, a Bethlen által meghonosított építészeti ízlés túléli a fejedelmet; már halála után, az 1630-as 40-es években építi Lónyay Zsigmond az aranyosmedgyesi, Mikó Ferenc a csíkszeredai, Haller István a fehéregyházi és Rákóczi György a hatalmas radnóti kastélyt. Valamennyien Bethlen iskolájából kerültek ki, s ahogy a politikában, az építészetben is az ő útját követték. Egy nemzedékkel később a művészi hatás eljut a köznemességhez és a szabad székelyekhez. A háromszéki ötszögű vártemplom, az illyefalvi vagy az árkosi templomvár a váradi építkezéseknek már a népiesbe hajló változatát képviselik. Bethlen építkezései egy fél évszázad múlva is éreztetik hatásukat.

A gyulafehérvári palota a kor kívánalmainak megfelelő fényes fejedelmi székellyé épült, mely méltóan képviselte az 1619-ben az európai nemzetközi politikába bekapcsolódó fejedelemiség és uralkodója tekintélyét. A reneszánsz stílusban épült palota központját a trónterem alkotta, körülötte sorakoztak a fogadó szobák, tanács- és audienciaházak, az ebédlőterem, majd a lakó- és hálószobák, külön a fejedelem és a fejedelemasszony, a fejedelmi udvartartás („étekgogók háza”, „hopmester háza” stb.) a magyar „leányok” (udvarhölgyek) és (Bethlen második házassága után) a német „fracimerek” számára. A bolthajtásos mennyezet festett, a falakat nagyméretű flandriai kárpitok borítják, a palota leltára 142-t sorol fel belőlük. Az egyik teremben Nagy Sándor, a másikban Cyrus perzsa király históriájának 8—8 képből álló sorozatát láthatta a belépő, vadászjelenetek váltakoznak bibliai történetekkel, ez utóbbiak közül különösen kitűntek a Jozsué, Ábrahám, József és Áron életét ábrázoló gobelinek. Az ablakok, benyílók előtt selyem, bársony, brokát függönyök (a leltár szerint többségük velencei matéria), a trónteremben „skófiummal varrott veres bársony baldagány”, azaz baldachin, az audienciaház ajtaja előtt „veres virágos aranyos matéria”, az új palotában „zöld aranyos bőrkárpit”. A kedvelt színek az aranyos, a vörös, a zöld és a kék; egy-egy teremben a függönyök, a bútorok azonos színűek, még a bőrhuzatok is aranyozással vannak díszítve. Mindehhez járult a sok szőnyeg, a földön, a falon, az asztalokon; ezeket a török birodalomból, Kiszáziából hozatta a fejedelem, s a palota belsejének keleties színt adott. Közöttük találhatók „öreg (értsd: nagy) díványszőnyegek”, „apró skarlátszőnyegek” és „asztalra való különböző-különb féle színű szőnyegek”. Jellemző, hogy csak Mikes Zsigmond egy alkalommal 32 darabot hozott belőlük portai követségéből hazatérőben, s hogy 1624-ben csaknem ezer szőnyeget vásároltatott a fejedelem. A palota szőnyegeinek száma több ezer volt.

A palota bútorzata, belső berendezése hasonlóan fényűző volt, részben már a barokkba hajlott. Faragott és pingált ládák (bennük nagy számban ruhák, ruhaanyagok, színes selyemharisnyák), pohárszékek (bennük kehely, harang alakú metszett vagy hólyagos kristálypoharak, arany és ezüst edények, tányérok, kupák a fejedelem címerével), velencei tükrök, „igen szép tornyos órák”, ezüst gyertyatartók és csillárok

(az egyiket 450 birodalmi tallérért Bécsben vásároltatta a fejedelem), a hálólházakban aranyos mosdómedencék és korsók. Egyéni szint jelent, hogy a fejedelem dolgozó-szobájában „szépmívű” íróasztalt is találunk, s hogy második felesége, Brandenburgi Katalin lakosztályában a korban divatos baldachinos ágy mellett egy „úti kalamáris-láda” is van, bécsi munka, elefántcsont-berakással.

A palota reprezentációs és lakószobáihoz csatlakoztak a különböző „tárházak”, a fejedelmi udvarok elmaradhatatlan részei, egyszersmind látványosságai, a későbbi nemzeti múzeumok ősei. A legfontosabb a fegyvertár volt, benne már ekkor egyaránt találunk használati és díszfegyvereket. Ahogy például a leltárban olvassuk: „egy szederjes-bársonyos merő aranyhüvelyű smaragdos rubintos kard; egy veres bársonyos türkizzel bevett aranyboglárú rubintos-köves kard; két pár pistol, kinek az agyai ezüsttel rakottak, tokjai ezüsttel tűzöttek; aranyos puska, madárhoz való; egy kézij maga öfelsége számára, s hozzá való veres bársony skófiummal varrott tegez” stb. A nyergesházban őrizték a lószerszámokat, nyeregeket, lovakra való sallangos díszeket, hímzett lótakarókat, a cafragokat. Idézzünk itt is néhány bejegyzést a leltárból: „egy skófiummal, arannyal szőtt türkiz veres zöld lóra való szerszám; egy jáspisos, türkiz, rubintos és gyöngyös lóra való szerszám farmatringostól; meggy-szín-bársonyos, gyöngyös, türkiz varrott nyereg; egy ezüstös tatár nyereg, veres bársonyos; egy szederjes-bársonyos skófiomos szerezcsen cafrag; egy arany és ezüst fonállal szőtt skófiomos cafrag; négy bokor (értsd: pár) arany kengyel; egy bokor türkizzel kevert arany kengyel” stb.

Bethlen igen szerette az ékszereket — egyébként ebben is kora ízlését, mondhatjuk divatját követte, mely ebben is fényűzést követelt az uralkodóktól. A leltárban gyémánttal rakott arany ékszerekről olvashatunk, boglárók, csatok, a fejedelemasszony kincstárában kőszötyűk, fülbevalók, a mai ember számára meglepően nagy számban és választékban. Csak 1625-ben egy tételben 9 pár fülbevalót vásároltat Bethlen, egy másik alkalommal 31 különböző gyűrűt.

A fejedelmi udvar fénye ebben az időben kötelező volt, a kor embere ezen mérte az uralkodó és állama hatalmát, nemzetközi politikai súlyát. Bethlen kortársai, a kisebb vagy nagyobb országok élén ugyanezt az utat járták. Míg azonban nekik többnyire csak a meglévőt kellett fejleszteniök, Bethlennek szinte a semmiből kellett a gyulafehérvári udvart újrateremtenie. Élete végén a fejedelmi palota már méltóan képviselte Erdély megnövekedett nemzetközi jelentőségét, s elérte a német birodalmi udvarok színvonalát. Az Erdélybe érkező külföldi diplomaták — akik a Habsburg-udvar által terjesztett tendenciózus hírek alapján elmaradt, primitív viszonyokra voltak elkészülve — elismerő csodálkozással emlékeztek Gyulafehérvárról. Ahogy XIII. Lajos francia király követe, Angoulême herceg mindezt tömören kifejezte a fejedelem udvaráról szólva: „rien de barbare”.

A palota, annak fényűző berendezése azonban végül is csak keret volt az udvari élethez. A gyulafehérvári udvar az 1620-as évektől kezdve válik nemcsak a fejedelemség, hanem hovatovább egész Magyarország számára irányadóvá külsőségekben, társadalmi szokásokban, magatartásban és divatban is. Bethlen az utókor képzeletében — nyilván a történetírók művei alapján — komor, az élet vidámságait elforduló, sőt azt elítélő, csak kötelességeinek élő ember, a valóság azonban alaposan rácáfol erre. Igaz, első felesége, Károlyi Zsuzsánna életében a gyulafehérvári udvar élete inkább a hagyományos, egyszerű keretek közt folyt, s alig emelkedett a szokványos főúri udvarok fölé. Zsuzsánna halála (1622), majd főleg a Brandenburgi Katalinnal való házasság (1626) után azonban lényegesen megváltozott minden: a fejedelmi udvar társadalmi központtá vált.

Bethlen — bár fejedelmi rangját és tekintélyét külsőségekben is kifejezésre juttatta — a külföldi követek egybehangzó véleménye szerint inkább szerény és visszahúzó volt, semmint hivalkodó. Megjelenése tiszteletet parancsolt, de nem különítette el magát főembereitől mesterséges etikettel. Ahogy a külföldi vendégek fogadására is mindig fölkelő aranyos-bársonyos trónszékéből, kezét fogott és „finoman,

de tartózkodóan" elbeszélgetett velük. Az udvari élet központjában kezdettől fogva ő állt.

Bethlen kedvelte a társasági életet. Tudjuk, hogy szerette a színes ruhákat; ruhá-tárában barackvirág-, rozsmaring-, ezüst- és meggy színű mentéket, különböző színű selyemharisnyákat, díszes süvegeket találunk nagy számban. Igen kedvelte a zenét, különösen a lantzenét hallgatta szívesen. Udvari zenekarába nagy gonddal és költséggel külföldi zenészeket szerződtetett, ez ügyben mindig személyesen intézkedett. Ahogy Franciaországban időző követeinek írta: „A francuzok között felette jó trombitások vadnak, egy igen fő trombitást azért hogy szerezzetek, felette igen kérlek, szerető híveink, anélkül meg ne jöjjetek; de excellentissimus legyen, csak közönséges jót ne is hívjatok.” Zenészeket toboroztatott Csehországban, s a pápa muzsikusának, Bagliominak évi ezer aranyat ígért, ha szolgálatába áll. 1625 végén Bécsből érkezik Gyulafehérvárra Tesselary (Johann Thossel) „capellae magister”, aki arra is megbízást kapott, hogy zenészsámokat szerezzen be.

De nemcsak muzsikusok voltak az udvarban, hanem énekesek, színészek és táncosok is. Színelőadások, sőt balettek kerültek bemutatásra — ez utóbbiak ekkor válnak divatossá olasz nyelvterületen. Egy alkalommal olaszul játszó vándor színtársulat szerepelt az udvarban. Arról is tudunk, hogy a fejedelmi udvar tagjai is felléptek időnként. Az egyik táncos darabban Alvinczi Péter fejedelmi apród Mercurius jellemében „reprezentált”, a főszereplőt, Mars hadistent pedig Katalin fejedelemasszony alakította. „Császár előtt is nevezetes lett volna az a balett” — írta róla megleléssel maga Bethlen.

Különösen farsangkor egyik táncmulatság a másikat érte. Bethlen udvari táncmestere — előkelő spanyol úr, emlékiratai nemrég kerültek elő — a mulatságok fő szervezője és irányítója. Főleg a „maskara-bál”-t kedvelték. Már 1615-ben két tucat „álorcát” hoztatnak az udvarba, 1624-ben 36-ot, hozzá selyem farsangi ruhákat, „maskarákat”.

Ne gondoljuk azonban, hogy az udvari kultúra ebben kimerült. Bethlen nagy gondot fordított az udvarnál szolgálatot tevő nemes ifjak korszerű képzésére is, hogy majdan a politikai és katonai közéletben helytállhassanak. Kemény János, a későbbi fejedelem Önéletírásában részletesen leírja azt a nevelő iskolát, amit az udvar jelenített, hogyan sajátították el a fejedelem környezetében a pallérozott társaságbeli érintkezést, hogyan ismerték meg fokról fokra az államigazgatás gépezetét, tanulták ki a katonaelét csínját-bínját, szokták meg a hadjáratokkal kapcsolatos fáradtságot, de rendet is. Kemény János mondja el azt is, hogy Bethlen milyen sokra becsülte a könyveket, még a háborúba is magával vitte néhány kedves könyvét, intve a körülötte levőket, hogy amikor csak tehetik tanuljanak, olvassanak. Ő maga járt elől jó példával. Mivel fiatal korában magasabb iskolákba nem járhatott, sok mindent felnőtt fővel kellett megtanulnia. Nyelvórákat vett, tudós emberekkel való beszélgetésben, és olvasás révén képezte magát. Személyes példaadással nevelt.

A gyulafehérvári fejedelmi udvar, négy emberöltő után ismét központjává vált a magyarországi művelődésnek. Összefogta és irányította a különböző mesterségeket és művészeteket, csiszolta és fejlesztette az ízlést, a társadalmi szokásokat, korszerű műveltséget adott. Ez az udvar etnikai és vallási különbségeken túllépve Erdély minden népét egybefogta. Az európai vallásháborúk izzó légkörében a fejedelemségben teljes vallási béke honolt. Bethlen, a kálvinista fejedelem udvari tanácsának fele evangélikusokból, katolikusokból és unitáriusokból állt, kancellárja, Péchi Simon pedig a zsidóznak mondott szombatossal vallást követte. A görögkeleti vallású románoknak külön püspökséget szervezett, és anyanyelvükön juttatta el hozzájuk a bibliát. Kolozsmonostorra visszahívta a jezsuitákat, és pénzzel támogatta Káldi György jezsuita magyar bibliafordítását. Elfogulatlanságának mégis talán legszebb bizonyítéka, hogy 1623-ban megengedi a zsidóknak a Gyulafehérvárról való letelepedést, egyszerűen mentesíti őket a „zsidóviselet” hordásától és engedélyezi számukra a „keresztények ruházatát”.

A fejedelem és a gyulafehérvári udvar által hordozott műveltség kálvinista színezetű és magyar nyelvű volt. Erdélyben magyar volt a törvényhozás és a kormányzás nyelve, magyarul írták a törvényeket, magyarul adta ki rendeleteit a fejedelem. s ha a tudományos művek egy része továbbra is latinul látott napvilágot, az udvar teljesen magyar nyelvű volt. Magyarul írták teológiai műveiket a Bethlen körül csoportosuló kálvinista papok, magyarul írták emlékirataikat a tollforgató nemesek és a marosvásárhelyi polgárok. A fejedelem — aki a maga korában szinte egyedülálló megértéssel karolta fel Erdély nem magyar népeinek, szászoknak és románoknak anyanyelvi törekvéseit — tisztában volt azzal, hogy a magyarok közt a műveltséget csak magyar nyelven mélyítheti el. Tudatos eljárásának mintegy jelképe, hogy Szenci Molnár Albertnek ő adott megbízást Kálvin Intituciójának magyarra fordítására.

A fejedelmi udvar kisugárzása már Bethlen életében érezhetővé vált. A Gyulafehérvárot foglalkoztatott mesteremberek, művészek tudása, ízlése a főúri kastélyokon át eljutott mindenfelé, növelve az igényességet és a szép iránti érzéket. Csak egy példát említünk: az udvarban alakult „képíró” iskola tagjai először csak a fejedelemnek dolgoztak (ők készítették a gyulafehérvári és az alvinci palota mennyezetfestményeit), később egyes főúraktól is kaptak megbízást, majd kezük nyoma felismerhető egyes falusi templomokon. Közülük név szerint is ismerjük Mezőbándi Egerházi, másként Képíró Jánost, Csengeri Képíró Istvánt, Pap Györgyöt és Képíró Jakabot. Az udvari színdarabok, balett-előadások serkentőleg hatottak az írókra, növelték az irodalom és művészetek iránti érdeklődést és hozzájárultak egy új társadalmi magatartás és eszménykép kialakításához, előbb az előkelők körében, majd rajtuk keresztül szélesebb körökben is.

Az építkezések, az udvari élet, a luxus persze sok pénzbe került. Az első években a gyulafehérvári építkezés csak a három rendi nemzet külön erre megszavazott adójából volt lehetséges, később Bethlen a kincstári bevételekből fedezte az egész udvartartás költségeit. Az udvari számadáskönyvek alapján Péter Katalin nemrégiben ezeknek a költségeknek a méretét is megállapította. Az első években az udvari kiadások nem jelentősek. 1619-ben kezdenek emelkedni, majd 1624-gyel megugranak. 1619-ben a hadjáratra fordított 300 ezer forint mellett csupán 32 ezer az udvari életre, a luxusra fordított pénz, ami az összköltségvetés keretén 6 százaléka. 1624-től ez a százalék — az amúgy is jelentősen megemelkedő — kincstári bevételek előbb 18, majd 22 százalékára emelkedik, s eléri az évi 370 ezer forintot. Roppant nagy összeg ez, Erdély egy évi török adójának több mint tízszerese. Vajon Bethlen túlzásba vitte a dolgot, túljátszotta az udvari pompát és fölöslegesen növelte a luxust? Aligha. A gyulafehérvári udvar pompája kifelé bizonyította országa erejét, belül pedig, Magyarország egésze előtt tanúsította, hogy a magyar műveltségnek ismét van központja, támogatója és iránymutatója, méghozzá olyan, amelynek nem kell a császári udvar előtt szégyenkeznie. A Béccsel és a Habsburgokkal szemben álló függetlenségi tábornak erre politikai vonatkozásban is nagy szüksége volt.

Ugyanakkor Bethlen azt is tudta, hogy a műveltség terjesztéséhez és mélyítéséhez az udvaron kívüli intézményekre is szükség van. Ilyen intézmények a kor felfogása szerint a könyvtár, a nyomda és mindenekelőtt az iskola.

Bethlen már trónralépése után néhány hónappal, 1614-ben megalapította Gyulafehérvárot a fejedelmi könyvtárat (nálunk szerencsésebb országokban ebből fejlődött ki a nemzeti könyvtár), melyet haláláig nagy gonddal gyarapított. Drága pénzen hozatott meg külföldi munkákat a világ minden tájáról, sok lehetett az ajándékba kapott, dedikált művek száma is. Megpróbálta a török kezére került Corvina könyvtár megszerzését is, sikertelenül. Háportoni Forró Pál már 1619-ben dicsérőleg szól Bethlennek a könyvtárról való gondoskodásáról, „mely dologban Felsőség az nagy hírrel-névvvel tündöklő Mátyás királynak dicséretes példáját követte”. A könyvtár összetételét, sajnos, nem ismerjük, napjainkra alig néhány kötete maradt fenn, szét-szóródva. Az azonban ebből a néhány példányból is kiderül, hogy a fejedelem a könyvek külsejére is nagy gondot fordított: valamennyi aranyozott bőrkötést viselt, kívül Bethlen címerével.

1622-ben hozza létre ugyancsak Gyulafehérvárott a fejedelmi nyomdát, „mivel az tipographiak nemcsak ékességére, hanem kiváltképpen szükségére szolgálnak akármely respublikának”. A nyomdagépek és a betűkészlet előteremtése ebben az időben igen nehéz. Bethlen a kérdést úgy oldja meg, hogy az 1619-es hadjáratban elfoglalt Nagyszombatból a jezsuita nyomda egész felszerelését előbb Kassára, majd Erdélybe szállíttatja. Itt működik a nyomda az 1658-as tatárdúlásig, amikor a fejedelmi könyvtárral és az egész várossal együtt elpusztul. Jellemző, hogy az 1636-ig itt nyomott, tehát fejedelmi utasításra kiadott 58 műből csak 11 volt vallásos (teológiai) munka, 10 tankönyvvel és 24 államigazgatási, politikai jellegű művel szemben. A kiadványok közül latin nyelvű 17, magyar 41.

A legfontosabb intézmény, az iskola megvalósítása váratott legtovább magára. Ebben az időben sem Erdélynek, sem a királyi Magyarországnak nincs egyeteme. A debreceni, a sárospataki, a váradi kollégium, vagy főiskola református papokat és általános humanista ismeretekkel rendelkező világi értelmiséget képzett, de a teológiában sem adhatott egyetemi doktorátust, jogi (ebben az időben ez azonos az államtudományokkal) vagy orvosi képzés pedig nem volt.

Bethlen kezdettől fogva nagy gondot fordított szakképzett értelmiség kialakítására. Erdélybe hív és a maga szolgálatában alkalmaz egy sor királyságbeli magas műveltségű embert, ugyanakkor fejedelmi ösztöndíjjal mind több diákot küld ki külföldi akadémiákra, egyetemekre. Jellemző, hogy nagy többségük nem nemes, hanem jobbágyi vagy szabad paraszti és polgárvadék. Eljárása tudatos voltát jól mutatja az 1618-ban a külföldön tanuló jobbágyfiúhoz, Bojti Veres Gáspárhoz írt levele. „Ha elhatározta, hogy tovább is tanulj, s magasabb képzettséget szerez, négy évig segíteni fogunk téged. Elhatározásodról mielőbb értesíts. Hogy pedig szándékunkat ebben jól megértsd, ahhoz tartsd magadat, hogy ne csak a teológiai, hanem a bölcséleti tudományokat is alaposan megtanuld, hogy amikor majd hazatérsz, mind az egyházi, mind a világi dolgokban és a külügyek igazgatásában is segítségednek hasznát vehessük magunk, nemzetünk és hazánk javára.”

Az értelmiségi képzés érdekében Bethlen megszervezi a rendszeres „peregrinációt”, a külföldi egyetemeken való tanulást, ösztöndíjasain rajta tartja a szemét, s ha hazaérkeznek, kinevezés, gyors előléptetés vár rájuk egyházi és világi vonalon egyaránt. A tudományos képesítés társadalmi presztízsét nagyban emeli, hogy 1629-ben a református papokat utódaikkal együtt megnemesíti. Mivel a külföldön tanultak nagy többsége nem nemesi származású, akik a hollandiai és angliai egyetemeken amúgy is polgári jellegű törekvésekkel ismerkednek meg — Erdélyben új értelmiségi réteg van kialakulóban, mely később, már Bethlen halála után, úttörőjévé válik egy új, polgári irányba mutató fejlődésnek.

A peregrináció azonban nem oldhatta meg az értelmiség képzésének általános kérdését, s egyre sürgetőbben merült fel egy hazai akadémia (főiskola) létrehozásának terve. Bethlen 1617-től kezdve latolgatja életrehívását. Elképzelésében az intézmény a meglévő iskoláknál korszerűbb, gyakorlatibb kell hogy legyen, s jellemző elfogulatlanságára, hogy például a jezsuita iskolákat állítja. Ahogy bizalmasának, Alvinczi Péter kassai prédikátornak írta: „az gyermeket tanítsa szorgalmasan, és ne magyar skólákban való hitván szokás szerint, hanem more jesuitarum exerceálja (a jezsuiták módszere szerint gyakorolja) az gyermek magát az oráció csinálásban. Legyen jó rétor, orátor, eloquens, ha adatik (ékesen beszélő szónok, előadó, ha sor kerül rá).”

Konkrét formában az akadémia terve először 1617-ben merült föl. Az április 28-án a kolozsvári református egyház javára tett fejedelmi adománylevelben ezt olvassuk: „Miatán látjuk, hogy kedves hazánk, Erdélyország, már néhány év leforgása óta a hadak veszes hullámaintól ezerféleképpen csapdosva és pusztítva, nemcsak tudós férfiakban, de közepes képzettségű emberekben is igen szűkölködik, kötelességünknek tartjuk, hogy híres Kolozsvár városunkban az ifjúságnak a tudományokban való előmenetelére és dicséretes hasznára, s az egyedül igaz vallásnak mintegy koronájául a legelső alkalommal fejedelmi támogatással akadémia állításáról gondoskodjunk.”

Kolozsvár lakossága azonban ekkor unitárius volt, így idegenkedett „az egyedül igaz vallás”, azaz a kálvinizmus hitét és kultúráját terjesztő akadémia befogadásától, Bethlen pedig — uralkodói módszeréhez híven — egyelőre nem erőltette a dolgot. Az akadémia megalapítása így húzódtott, s közben a fejedelem nyilván úgy gondolta, lehetősége nyílik rá, hogy a kérdést ne csak erdélyi, hanem egyetemes magyar vonatkozásban oldja meg.

Az 1619. évi hadjárat során, a Kassán tartott részgyűlésen vetette föl először a kérdést, úgy tűnik nem nagy visszhanggal. 1619 novemberében a pozsonyi országgyűlésen „a helvéciai confessión lévő magyarországi eklézsiáknak tanítói” adnak be, a szövegből kivehetően a fejedelem által sugalmazott kérvényt, melynek 1. pontja az alábbiakat tartalmazza: „Rendeltessék valamely alkalmas hely elegendő jövedelemmel akadémiának, azaz közönséges és legfőbb nevezetes tanulóhelynek, az igaz evangéliumi tudománynak és a politikának, azaz külső társaságnak helyesen igazgatására szükséges tudományoknak terjesztésére, ő felségének istenes és keresztyéni ájtatos indulatjából ez elmúlt kassai közönséges országgyűlése alatt megjelentetett kegyelmes akarattja szerint.” A határozat ugyan ezúttal is elutasító volt („békésebb időre halasztassék”), de az országgyűlés fokozott gondviselést rendelt el a „pataki skolára”, hogy benne „minden rendeknek gyermeki az akadémiára való tanulásra készíttethessenek és tápláltathassanak.”

1620-ban azután Bethlen létre hozta az egyetemet Nagyszombatban (15 évvel Pázmány Péter egyetemalapítása előtt). Körülményeiről, részleteiről alig tudunk valamit, mindössze annyit, hogy rektorául a fejedelem Szenci Molnár Albertet szemelte ki (haza is hívta Németországból), s hogy 9 ösztöndíjas helyet létesített saját költségén. Amikor — néhány hónap múlva — seregével a nyugati határról vissza kellett vonulnia, az egyetemet Kassára telepítette, de az itt sem tudott meggyökeresedni.

Így került sor a főiskolának Erdélyben való megteremtésére. Székhelyéül Bethlen még mindig Kolozsvárt gondolta, a gazdag és művelt magyar várost. Az 1622. májusi országgyűlés 6. törvénycikke ki is mondta: „Communibus votis et suffragiis [egyhangú elhatározással és szavazattal] végezték az statusok [rendek], hogy Kolozsvárott a régi pápisták pusztá klastroma helyén építtessék egy akadémia, melyben ő felsége bizonyos főprofessorokat constituálván [állítván], azoknak bizonyos és örökké megállandó proventusokról [jövedelmükről] is kegyelmesen disponáljon [intézkedjék].” Ahogy a törvény szövege részletesen kifejti: „Isten felségedet reá segítvén ennek [az akadémiának] építésére és helybenállítására, tudós emberekkel, professzorokkal annak módja szerint megrakván és ugyan felruházván és öltöztetvén, azoktól semminemű időben, semmi okon, semmi változásokban, se ezután következő fejedelmektől, se egyéb rendektől soha el ne vétessék, el ne abalienáltassék [idegeníttessék], hanem ezen mostani rendelkezésünkben álljon és maradjon. Mely mostani deliberationkat [határozatunkat] egész országul perpetuum statutumnak [örökérvényű törvénynek] mondunk lenni.”

Kolozsvár városának unitárius (és részben szombatos) polgársága azonban továbbra is ellenállt; leszólták az akadémia tervét, gúnyt űztek a fejedelem tervéből. Annyira, hogy a szeptemberi országgyűlés kénytelen volt ellenük fellépni, kimondva, hogy azok ellen „az kik az akadémia felől per ludibrium ignominiose [gyalázatos gúnynal] szólottak”, indítsanak eljárást.

Bethlen végül is úgy döntött, hogy a főiskolát fejedelmi székhelyén hozza létre. Még 1622-ben megkezdte a gyulafehérvári középfokú iskola akadémiai fejlesztését. A később kollégiumnak nevezett főiskola iratai 1658-ban elpusztultak, így kezdeti éveinek történetéről keveset tudunk, de a nemrég elhunyt Herepei Jánosnak sikerült fíradhatatlan munkával más forrásokból feltárnia azt a mindenre kiterjedő aprólékos gondosságot és figyelmet, amellyel a fejedelem megalapozta az iskola jövőjét.

Először is anyagilag függetlenné tette a kollégiumot. Az első donációkat — hogy csak a nevezetesebbeket említsük: a híres tokaji Hétszövő jövedelme, Debrecen város évi 2000 aranyat kitevő taksája — betetözte az 1629. szeptember 2-i nagy adománylevél, mely egy hét jobbágyfaluból álló uradalmat rendelt „örök időkre” az iskola

fenntartására. Ahogy az oklevélben olvassuk: „a mi Enyed városunkat, csonkítatlan egészében, mindenféle adóival, taksáival, dézsmáival és más bármilyen néven nevezett jövedelmeivel, hasonlóképpen a miriszlói, felenyedi, murcinai és hidasi birtokokat teljes egészükben, nemkülönben a décsei, a besenyői és henningsfalvi részjárságokat minden hasznukkal és tartalékukkal, mindenféle területeikkel az általunk alapított kollégiumnak adtuk és adományoztuk.” Igaza van Bethlennek, amikor azt írja: „semmiféle kiadást és fáradságot nem sajnáltunk, hogy az általunk alapított kollégium jövedelmeiről gondoskodni és szükségletein segíteni lehessen.” És igaza van Juhász Istvánnak, a Kollégium legújabb történetírójának, amikor megállapítja, hogy a 16—17. században nincs rá több példa, hogy „ilyen birtoktest az országos vagy katonai, dinasztikus vagy főúri érdekek helyett kulturális célra: professzorok és diákok eltartására adományoztassék.”

A fejedelmi kiváltságok, az anyagi gondoskodás azonban csak az egyik része volt a dolgoknak. Az akadémiai rang betöltéséhez megfelelő professzorok kellettek. Bethlen ez ügyben megkereste külföldi szövetségeseit, támogatásukat kérve. Különösen Keresztély Ágost szász herceg volt segítségére, az ő rábeszélésére vállalta a tanítást a kor ünnepeit német költője, Martin Opitz, aki a katolikus Liga csapatai elől kényszerült Hollandiába menekülni, s aki 1622 augusztusában már meg is érkezett Gyulafehérvárra, ahol összezdte klasszika-filológiai előadásait. Még ebben az évben követte őt Jacob Kopisch és Franz Pauli, majd a következőkben a görög nyelv tudósa, Johann Schwarzenberg. Igaz, közülük egyik sem maradt tartósan Erdélyben, de közben új, még nevesebb tudósokat sikerült megnyerni. Hallgassuk meg milyen büszkességgel számol be az eredményekről bizalmasának, Alvinczi Péter kassai prédikátornak 1629 januárjában: „Bojti Gáspár nevű historikusunkat küldtük vala Németországba avégett, hogy valamely tudós professzorokat keresne és conducálna [felfogadna]... Elment Norinbergába [Nürnberg], onnét Francofurtumba ad Moenum [a majnamenti Frankfurtba] és onnét egy városba, az hol amaz méltán Európában — az mint halljuk — legnevezetesebb teológus doktor Alstedius lakik, és azt mind addig ostromolta, hogy az mi szolgálatunkra adta magát. Ökivüle más két professzort is fogadott, kiknek convenciót [megegyezést, szerződést] adott és előre kinek 50, kinek 100 aranyat. Amazok reverzálist [kötelezményt] adtak magokról.” Még abban az évben meg is érkeztek Gyulafehérvárra a herborni egyetemről Johann Heinrich Alsted, Heidelbergből a természettudós Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philip Piscator, akik azután az elkövetkező évtizedekben működésükkel — magyar kollégáikkal együtt — nagymértékben hozzájárultak, hogy a fiatal iskola akadémiai színvonalra emelkedjék. Közben ugyanis felnőttek a fejedelem magyar pártfogoltjai is: Csulai György, aki már 1623-ban tanított, a Leydenben tanult Maray Mihály, a Prágában filozófiai doktorátust szerzett Ascanius Mihály, majd 1629-ben az angliai tanulmányokból hazatérő Kereszturi Pál.

De nemcsak a tanárok, a tanulók kiválasztására is nagy gondot fordított a fejedelem. Főembereit, a nagy családok tagjait buzdította, hogy fiaikat a Kollégiumba küldjék, de arra is ügyelt, hogy a szabad vagy jobbágyparasztok tehetséges fiai bekerüljenek. Ő maga 40 szegény diák tanítási költségét vállalta, és a tehetősebb főnemeseket is biztatta alapítványok létesítésére. A tanulási vágy felkeltése érdekében adta ki már említett adománylevelét, amelyben a református papokat és utódaikat a nemeseik sorába emelte. Hogy pedig a tanulni vágyó jobbágy gyermekek elől minden akadályt eltávolítson, az 1624-es országgyűléssel az alábbi törvényt hozatta: „Nemelyek a patrónusok közül jobbágyuk gyermekét az iskolátul megfognák, sőt ha skólában volnának is, ki akarnák őket hozni. Végeztük azért országul, hogy az kik tanúságnak okáért, nem egyéb praetextus [kifogás] alatt, nem is öreg korukban mennek az skólákba, kedvek ellen onnan ki ne vehessék.” Aki vét e törvény ellen, ezer forinttal büntethető. Olyan rendelkezés volt ez, amely nemcsak a Habsburg-országokban, de Európa más részein is példa nélküli volt.

A Kollégiumot, amelynek épülete a fejedelmi palotától nem messze volt, Bethlen minden módon segítette. Átadta neki a fejedelmi könyvtárat, amelyet a későbbiek-

ben sem szűnt meg újabb és újabb könyvekkel kiegészíteni. Kolozsvár városának már 1622 végén két hatókrós szekeret kellett kiállítani a külföldről érkezett könyvvel teli ládák Gyulafehérvárra való továbbszállítására. Átadta a fejedelmi tipográfia is, amely kollégiumi nyomdaként élt tovább a mindent megsemmisítő 1658-as tatár támadásig.

1628 márciusában Bethlen már büszkén írta Alvinczi Péternek: „A mi fehérvári iskolánk mely szépen kezdett légyen florealni [virágzani], ha kegyelmed egyebektől nem hallotta, ez mi levelünkből bizonyosan értheti. Jó reménységű ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni is kezdettek, vagynak öreg [végzős] deákok reméljük 75, avagy talán 80 is.” De elismeréssel adóztak neki a kortársak is. Szenci Molnár Albert így sorolta fel Bethlennek a művelődés emelésére tett érdemeit: „az fehérvári gimnázium építése és öregbítése, az fejedelmi bibliotékának gyűjtése és az németországbeli akadémiákból is tudós embereknek odahivatala.”

A Bethlen által elképzelt akadémia tanítási rendjét, belső kormányzatát a fejedelem halála után néhány hónappal, 1630 elején foglalta írásba a három külföldi professzor, Alsted, Bisterfeld és Piscator, és nyújtotta be az özvegy fejedelemasszonynak, Brandenburgi Katalinnak. Nyilván Bethlen elképzelésének adtak hangot, amikor kinyilvánították: „szükség, hogy a mi főiskolánk lehetőleg megközelítse elrendezésében azt az eszményt, amelyet a Németországban, Franciaországban és másutt virágzó iskolák és nevelő intézetek valósítanak meg.” Erősen hangsúlyozták a főiskolai autonómia szükséges voltát, ennek érdekében az iskola törvényeinek fejedelmi megerősítéssel való közreadását, mely szabályozza a belső kormányzótestület, a szenátus és az általa választott rektorprofesszor jogkörét, és mintegy a teljes önállóság jeleként befelé bírói jogkörrel ruhazza fel.

Bethlen nagy kulturális alkotásai a 17. század véres háborúiban sorra megsemmisültek. A gyulafehérvári fejedelmi udvart 1658-ban felperzszelték a tatárok, a váradi belső vár az 1660-as ostromban pusztult el, a műkincsek elkallódtak, a gyulafehérvári iskolákban nevelt művészek, mesteremberek szétszóródtak. A Kollégium — bár épülete, könyvtára, nyomdája többször megsemmisült és Gyulafehérvárról Nagyenyedre kellett költöznie — fennmaradt, és Erdély tudományos és szellemi központjává vált. Százával és ezrével nevelte, tanította és képezte az erdélyi nemesség, polgárság és nem utolsósorban a parasztság fiait, magyarokat, de nem magyarokat is, református vallásúakat, de másokat is, mind a mai napig, Bethlen Gábor szellemében tudásra és mások iránt megértő emberi magatartásra.

Jegyzetek: A kérdés részletes irodalmát közli Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978. Itt csak néhány kiegészítő adatot közlünk és idézeteink lelőhelyét. Báthory István egyetemalapító oklevele, 1581. május 12.: Monumenta antiqua Hungariae. II. 1580—1586. Edidit Ladislaus Lukács S. I. (Monumenta Historica Societatis Jesu, vol. 112) Roma 1970. 56. sz. 118.; Báthory Zsigmond udvarának zenei életére: Barlay Ö. Szabolcs: Reneszánsz muzsika a Báthoryak udvarában. Magyar Zene, 1975. 173—182. és 1976. 134—160.; Bocskai udvarára: Bitskey István: Irodalompolitika Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Magyar Könyvszemle, 1980. 2. s. köv.; Bethlen építkezéseire: Balogh Jolán: Olasz tervrajzok és hazai későrenaissance épületeink. (Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Szerkesztette Galavics Géza. Bp. 1975. 55—135.); a fejedelmi palotára: Bethlen Gábor gyulafehérvári palotájának összeírása 1629. augusztus 16-án. Közreadja Baranyai Béláné. (Művészettörténeti Tanulmányok. A Művészettörténeti Dokumentációs Központ Évkönyve, 1959—1960. Bp. 1961. 229—258.); A luxusra fordított kiadásokra: Péter Katalin: Erdély története Bethlen Gábor korában (Sajtó alatt az Erdély története c. kötetben. Ezúton is köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratába betekintheitem.); a zenészek ügyében, valamint lejjebb a Bojti Veresnek írt levél: Tarnóc, i. m. 22. és 25; az udvari színjátékokra: Szilágyi Ferenc: „Balleth” Bethlen Gábor udvarában. Magyar Nemzet, 1980. július 18. 5.; Angouleme herceg szavai: Ambassade extraordinaire de . . . Duc d'Angoulesme, comte de Bethune . . . Paris, 1667. 301—313., ugyanitt az udvari fogadásról mondtak; a gyulafehérvári nyomdára: Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete. Magyar Könyvszemle, 1975. 9—24. és Uő.: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda kiadványai. (Az

Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974/75. 349—421.) a fejedelmi könyvtárra: Jakó Zsigmond: A nagyenyedi Bethlen Kollégium régi könyvtárának kezdetei és első korszaka. (Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bukarest, 1976. 199—208.); Szentimrei Mihály: Bethlen Gábor fejedelmi könyvtárának egy darabja Sárospatakon. Magyar Könyvszemle, 1974. 29—39.; a Hápertonai idézet: Hápertonai Forró Pál: Quintus Curtiusnak... históriája. Debrecen, 1619. Ajánlás.; a zsidóknak adott engedély: Erdélyi Lajos. Régi zsidó temetők művészete. Bukarest, 1980. 10. és 14.; A kolozsvári 1617-es adománylevél: Jakab Elek: Kolozsvár története. Oklevéltár II. k. Bp. 1838. 109. sz. 234—236.; az Alvinczinak írt levél: Szilágyi Sándor: Bethlen Gábor és a kassai pap. 1881. 10.; a pozsonyi országgyűléshez intézett kérvény: Erdélyi Történelmi Adatok. Kiadta Mikó Imre. III. Kolozsvár 1858. 238.; az országgyűlés végzése: Zsilinszky Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. II. Bp. 1891. 188.; a nagyszombati egyetemalapításra: Melotai Nyilas István: Sz. Dávidnak huszadik zsolttárának... magyarázatja. Kassa. 1620. ajánlás; Az erdélyi országgyűlési végzések: Erdélyi Országgyűlési Emlékek. VIII. Bp. 1882. 96—97., 108., 236.; a gyulafehérvári akadémiára: Herepei János: Adatok Bethlen Gábor gyulafehérvári academicum collegiumának előtörténetéhez. (Herepei János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. 239—272.); Jakó Zsigmond—Juhász István: Nagyenyedi diákok. Bukarest, 1979. (A Juhász-idézet a 8. lapon). Bethlen 1629-es adománylevele: A 300 éves Nagyenyedi Bethlen Kollégium Emlékalbuma. 1622—1922. Nagyenyed. 1926. 125—127.; az Alvinczihoz írt levéldíszetek, 1628: Hazánk s a Külföld III. évf. V. k. 1867. 148., 1929: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp. 1879. 460.; az 1630. évi tervezet: Váró Ferenc: Bethlen Gábor Kollégiuma. Nagyenyed, 1903. 128—130.; Szenci Molnár szavai: Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás... Hanau 1624, ajánlás.

* Elhangzott Szegeden 1980. március 28-án a Szegedi Akadémiai Bizottság Filozófiai és Történettudományi Bizottsága, a Magyar Történelmi Társulat, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, továbbá a József Attila Tudományegyetem és a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola történelmi tanszékei által Bethlen Gábor emlékére rendezett ülésen.

GYULAFEHÉRVÁR. A VOLT FEJEDELMI PALOTA
LÉPCSŐHÁZA (IMRE LAJOS METSZETE)

FÉJA GÉZA

Hatvany Lajos

Hatvany Lajossal Földessy Gyula ismertetett meg. A találkozás a Krisztina téren, a Zöldfa vendéglőben történt, vacsora keretében. Kapcsolatunk gyorsan barátságossá fejlődött, tele együttérzéssel, de vitára is éppen elég alkalom nyílt. S ez nem is történhetett másként. Hatvany a századforduló radikalizmusát képviselte, én az akkor bontakozó népiség hívője voltam. De vitáink sohasem lépték át a józlás határát. Tévednek azok, akik lényét, modorát burzsoának minősítik. Művelt, okos, nyugati szérumokkal beoltott férfi volt, fejlett humorérzéssel, a színes csevegés képessége éppen annyira jellemezte, mint a szigorú logikájú okfejtés. Nagypolgár volt? Legfennebb magas életszínvonalra tette azzá, ám kiváltságos helyzetét mecénásságával vezekelte. Komoly írói tehetség élt benne, ez sokkal gazdagabban kivirágzik, ha történetesen szerény anyagi körülmények között él. Éppen azok az írók, akik mecénási hajlamait a maguk javára olykor bizony szemérem nélkül hasznosították, írói teljesítményét — holott ez nemegyszer különb volt az övékéénél — nem csupán lenézték, de egyenest nehezteltek miatta. Maradjon ő csak mecénás! — így dohogtak. Azok, akik szűk baráti körét alkották, és folyóiratokkal rendelkeztek, csak akkor közöltkék, ha anyagi támogatást kaptak tőle. S mindezt olyan embernek kellett elszenvednie, aki társadalmi rangjával, anyagi helyzetének előnyeivel sohasem élt vissza. Tárnyilagosan állapíthatom meg mindezt, mert soha, még gondolatban sem „vágta meg” őt.

Hatvany korán érdeklődni kezdett a népiek iránt, engem gyakorta meghívott budai palotájába. Feledhetetlenül szép esték voltak ezek, mindig úgy éreztem, hogy Európába érkeztem, de Európája tele volt magyar nosztalgiaikkal. Ez határozta meg viszonyunkat. A magyar irodalomért, a mélyből feltörő magyar szellemi materiáért annyira rajongó szeretetbe és bizalmába fogadott. Az arisztokratával elegyített nagypolgár azonban bizalmatlansággal tekintett reám. Az hiszem, a szó túlságosan súlyos, szabatosan így fejezhetném ki: nem értett meg teljesen, nem is érthetett meg, ehhez közvetlenül át kellett volna élnie mindazt, amit én átéltem.

A legnagyobb példára térek: Adyhoz fűződő kapcsolata ugyancsak ezért nem lehetett harmonikus. Azok közé tartozott, akik Ady kinszenvedéseinek eredményeit valóban nagyra becsülték, de a szenvedő, a poklokat hordozó Adyt emberi kitöréseivel, ellentmondásaival és csillapító szérumaival együtt idegenül nézték. Csak sejtette, hogy mibe kerülhet Adynak egy-egy vers megírása, kiváltságos helyzete lehetetlenné tette, hogy a szegény legénynek valóban kenyeres társa legyen. Támogatta Adyt, lelkiösmeret-furdalást szenvedett érte, élete végén ő tette lehetővé, hogy A halottak élén és Ady régi könyvei előntsék a kirakatokat, s a nagybeteg költő a legnagyobb ajándékban, élete igazolásában részesedjék. De közben olykor elhanyagolta, magára hagyta, s Ady iránta érzett kétségtelen emberi vonalmát nem becsülte meg eléggé,

A 100 éve született Hatvany Lajosra emlékezünk Féja Géza töredékben maradt írásával.

talán olykor őszinteségében is kételkedett, pedig az volt. De bármennyire is szerette, nagyra becsülte Adyt, tehetségével szemben is élt benne némi bizamatlanság. Hatvany ugyanis az európai irodalmat mértéknek tekintette, s ebben igaza volt, de emellett mintának is, és ezúttal tévedett. Irodalmunk európaisága éppen önmagunk, saját életünk, etikai lényünk, kultúránk és saját erőnkől megszerzett emberi csúcscsaink sajátos szövevényének európai rangú kifejezésében rejlik. Hatvany egy fokkal nyugatosabb volt a kellenél, a magyar antikot, elsősorban a folklórt nem ismerte, ezt azonban nem róhatjuk fel, mert akadtak mások is, akik az utóbbit egyenest silány, pusztulásra méltó, s csupán műveletlen rétegek szórakoztatására alkalmas tákolmányoknak tekintették. Hatvanynak még mindig „jobb füle” volt a régi magyarsághoz.

Zsilinszky a harmincas évek elején a miniszterelnökségen járt, és Bencs Zoltán sajtófőnökkel is beszélt. Bencs szóvá tette, hogy meleg kapcsolatba kerültem Hatvanyval, és ezt hevesen kárhoztatta. Valósággal óbégatott, hogy milyen kár értem, egy destruktív figura martaléka lettem, bizonyonnyal eltérít az igaz magyarságtól, azaz tőlük, balfelé csábít, egyúttal pedig pályámat eleve tönkreteszi.

— Beszélj Féja lelkére! — búcsúzott Zsilinszkytól.

Zsilinszky mindezt mint üzenetet mondta el, nem foglalt állást a kérdésben, én pedig vállat vontam, és viszonyunk Hatvanyval a régi maradt. Bencs azonban nem nyugodott, telefonon kért, hogy keressem fel hivatalában. Hosszas fejtegetésbe kezdett Hatvany reám gyakorolt káros hatásáról. Erre megjegyeztem, hogy Hatvany sohase biztatott a szegényparasztság helyzetének leleplezésére.

— Észre se veszed, miként férköznek destruktív elvei a lelkedbe, és lassanként majd teljesen az ő szemével látsz.

Untam sanda bőbeszédűségét, pontot akartam tenni egybefolyó mondatszörnyetegei végére:

— Tudtommal semminémű törvény sem szabályozza az állampolgárok baráti kapcsolatait.

Bencs hangnemet változtatott, fenyegetőzni kezdett:

— Vigyázz, az ügyésznek is van szeme!

— Ezt felesleges bizonygatnod, a napokban kaptam meg a vádiratot egyik cik-kemért. Különben bizonyára előbb tudtad ezt, mint én.

Bencs meglepetést színlelt, s csak mindent tudón bólintott. Én pedig felhasználtam az alkalmat, és búcsút vettem. Perem nemsokára a Törek-tanács elé került, a legnagyobb meglepetésemre fölmentett, tőle eléggé szokatlan indoklással:

— Vádolt túllépte ugyan a jogos kritika határát, de hazafiúi érzése készítette erre, ezért bűncselekményt nem követett el.

Zsilinszky járt közben nála, kapcsolatuk még az ellenforradalom kezdetének idejéből eredt, ugyancsak a titkos társaságnak tagja volt, mint Törek. Délelőtt folyt a per, délután fölkerestem Zsilinszkyt, hogy eredményéről beszámoljak. Midőn a fölmentést közöltem, Zsilinszky, aki mindig szembe nézett, lekapta a fejét, félt, hogy tekintete elárulja. Lám, Zsilinszky még ezekben a sötét társulásokban is ember maradt, jót cselekedett. Még egyszer közbejárt érdekemben, midőn a Viharsarok a Kúria elé került. A felső nyomás, a Nemzeti Kaszinó, az arisztokrácia, a szolgává süllyedt dzsentri réteg dühe oly erős volt, hogy el kellett ítélnie, bár indoklása a magyar joggyakorlat rugdosása volt, enyhe ítéletet szabott, ellenben kimondta a hivatalvesztést is, ezt a Hóman-vonal követelte. A tárgyalás végeztével, midőn kifelé indultunk, Törek intett ügyvédemnek, Vajda Ödönnek, hogy maradjon benn, és a következőket mondta:

— Többet nem tehettem érdekében — ám, hogy ennyit tett, arra ismét Zsilinszky Endre beszélt rá. Bonyolult dolgok ezek, s a kívülről szemlélő távozlól sem a tényeket közölheti, csupán képzelgéseit.

Bencs fenyegetései ellenére változatlanul sűrűn látogattam Hatvanyt; érdeklődni kezdett Zsilinszky lapja és mozgalma iránt, s egyszer kifejezte kívánságát, hogy szeretne megismerkedni vele. Megkért, hogy közvetítsek közöttük, és hívjam meg va-

csorára. Éppen ott volt Reinitz Béla is, aki csatlakozott kívánságához. A találkozást gyorsan nyélbe ütöttem. Utóbb tudtam meg, hogy Hatvany nem csupán Zsilinszky személyére kíváncsi, de meg szeretné tudni véleményét az 1918-as forradalomról is. Hatvany ugyanis az októberi forradalom egyik leghűségesebb őrzője maradt. A vacsorára hivatalos volt Reinitz Béla is, 1918 eszményeinek ugyancsak híven megtartója. Termetét hatalmas oroszlánfeje koronázta, bömbölve vitatkozott, ez volt a természetes hangja, különben a légynek sem tudott volna ártani. Ügyvédi oklevelet szerzett, kitűnő jogász volt, de sohasem ügyvédkedett. Hosszú ideig Ady éjszakázó társa, Zubollyal és a vörös Grajnával, de soha egy korty alkoholt sem ivott, és időnként nyitott szemmel aludt. Hatvanyné, Lola asszony egy ideig oroszlánszelidítést folytatott, Reinitzet idomította, könyörgéssel és fenyegetéssel rávette, hogy ezen az estén halk lesz, megértő, sőt elnéző. A vacsora békésen zajlott le, azután hasonló hangulat uralkodott, annál inkább, mert véleményünk minden kérdésben megegyezett. A baj akkor kezdődött, midőn az októberi forradalomra került sor. Zsilinszky Károlyi Mihályt érthetetlenül gyűlölte, a forradalomról pedig így nyilatkozott:

— Két század huszárral szétvertem volna az egészet.

Reinitzre néztem, előbb csak annyit mondott, hogy puff, majd jobbával a homlokára csapott. Ekkor már tudtam, mi következik. Minden csillapító kísérlet reménytelen lett volna, Reinitz bömbölni kezdett, okosan, történelmi logikával, tényleges élmények hevületével:

— Ilyen marhaságot még nem hallottam. Ott voltál? Megfogtad az emberek pulzusát? Hallottad, hogy ver? Láttad a felszakadt indulatokat? S nekünk szép szóval kellett a felbőszült katonák kezéből kicsavarni a fegyvert. Nekünk itt kellett lekenyereznünk a kalandorokat, hogy ott bajt ne csináljanak. S két század huszárral? Puff, puff.

Ugyanez a Zsilinszky az általános titkos választójog és a radikális földreform legelső harcosa volt. Ezt a Zsilinszkyt Tarpán a csendőrök megbilincseltek. Ez a Zsilinszky egy nagy népi előretörés vezérjelöltje volt.

Fölötte lehangoltan jött le a várból, alig tudtam néhány szót kipréselni belőle. Reinitz nem személyében sértette meg, fájóbb seb érte: legalábbis néhány órára belső hiányaira ébredt. Hirtelen átvillant benne, hogy személyisége mennyire provinciális? Aligha, ilyen kíméletlen önkritikára nem volt képes. Pedig az volt, provinciális, személyiségének kétségtelenül nagy formátuma ellenére...

Levélváltás 1953-ból

Békéscsabán 1953. márc. 9.

Kedves Bátyám, —

Bpsten történt tartózkodásom utolsó estéjén voltam együtt R. Zsiga [Remenyik Zsigmond] közös barátunkkal, akkor említette, hogy levelet írt, melyet hazajövetelkor meg is kaptam. A levélből és Zsiga elbeszéléséből örömmel állapítom meg, hogy régi szerelmednek hódolsz, s nagy Petőfi-munkád csaknem elkészült már. A „Békés” 1875. évfolyama könyvtárunkból hiányzik; a többi évfolyam is csak töredékes állapotban jutott birtokunkba. De irtam több helyre, hátha valamelyik megyei városban meglelhető. Tudakozódásom eredményéről majd tudósítalak.

A leveleket Fėja Géza hagyatékából közöljük, az örökös és Hatvany Lajosné szíves hozzájárulásával.

Körülnéztem, hogy mivel lehetnék segítségére? Nem tudom: ismered-e Kóhn Dávid: „Az élet alkonyán” c. visszaemlékezéseit? (Gyula, Szerző kiad. 1937) K. D. érdemes helyi történetíró volt, könyvének egyik fejezete: Petőfi Sándor Gyulán. A fejezet Petőfi, Bonyhai és Szakál Lajos kapcsolatáról s gyulai együttlétükről szól. Ha nem ismered és érdekel, szívesen elküldöm.

Amennyiben másnemű Petőfi-emlékre bukkanok, ugyancsak tudósítlak.

Feleséged kezeit csókolva őszinte nagyrabecsüléssel köszöntlek:

Féja Géza
Békéscsaba
Megyei Könyvtár
VI. Derkovits sor 6.

márc. 11.

Kedves Géza! A mutatio rerum-ban [a körülmények változásában] edzett, öreg ember vagyok, mégis meglepett, hogy te — ép Te — hívod föl figyelmemet egy igaz, magyar, alföldi városnak, csodálatoskép Kohn Dávid nevű jeles krónikására. Figyelmeztetésed nem veszett kárba, mert leveled vétele után rögtön a Széchenyi Könyvtárba siettem, ahol a czédula-katalógusban, számos Kohn-nak művei közt, megtaláltam Dávid mester művét is. Fájdalom, csak a katalógusban, mert a füzetet, hiába keresték a könyvtár alkalmazottai, rossz helyre került, eltűnt, elenyészett, ép úgy mint Szakál Lajos Czimbalomjának kötete s ennek az egykor-poétának a lapból gondosan kivágott, Bonyhai-féle nekrológja is. Végre a Czimbalomra az Akadémiában bukkantam rá, — olvasásra érdemes nép-chanson kötet. Néha már-már egy-egy igaz hangra talál, — egész versre, csak ritkán telik erejéből. De az emberi kedvessége, még ezeken a tökéletlen kísérleteken is átüt.

Valóban, Petőfi könyvemem dolgozom hét éve, — töméntelen ki nem adott, illetve elkallódott életrajzi adatra találtam. Az összes barátok és ellenségek történetét megírtam, — így került sor, Szakál Lajosra is, kihez időnként Mező-Berényből Gyulára kirándult. Akkor (1849 júniusában) Sárosi is ott volt. Ebből a dátumból látható, hogy 2000 oldalas művemnek vége felé járok. Mi lesz vele? Nem kértem, fő, hogy a könyvnek három példányban való legépelését lehetővé teszi az Irodalmi Alap. A jövő, mint tudod, s pláne a könyvek és szerzőik jövője az istenek térdén nyugszik.

Ha legközelebb Pestre fejruccansz, hívj fel: 203-221 a telefonom száma.

Szívesen köszönt régi embered
Hatvany Lajos, — Laczi bá!

P. S. Majd elfelejtem a legfőbbet! Légy oly szíves, küldd el nekem Dávid bácsi emlékiratait, — csak pár napi használatra. Köszönöm!

Békéscsabán 1953. márc. 20-án

Kedves Bátyám, —

soraidnak őszintén örültem, a szóbanforgó könyvet még aznap postáztam. Amennyiben a helytörténeti anyagban található még Petőfi-adalék, értesítlek majd. Örülök, hogy könyved rövidesen elkészül, régi adósság ez. De meg kellene írnod azt is, amit az Ady-nemzedékkel kapcsolatban megéltél. A nemzedék csaknem egészében eltűnt már, s egyes tagjainak, pl. Kaffka Margitnak, életéről alig tud valamit a mai olvasó.

De visszatérek — Petőfivel kapcsolatban — Gyulára. Van egy cukrászdája, mely már a múlt század „reformkorszakában” virágzott, s érintetlenül megmaradt. Hangelata valóban: a Petőfi-időé. Ha átmegyek, mindig betérek, emlékezni. Ugyanis, mint megyei könyvtáros, eléggé sokat utazom. F. év jan. 1-től ugyanis könyvtárossá lép-

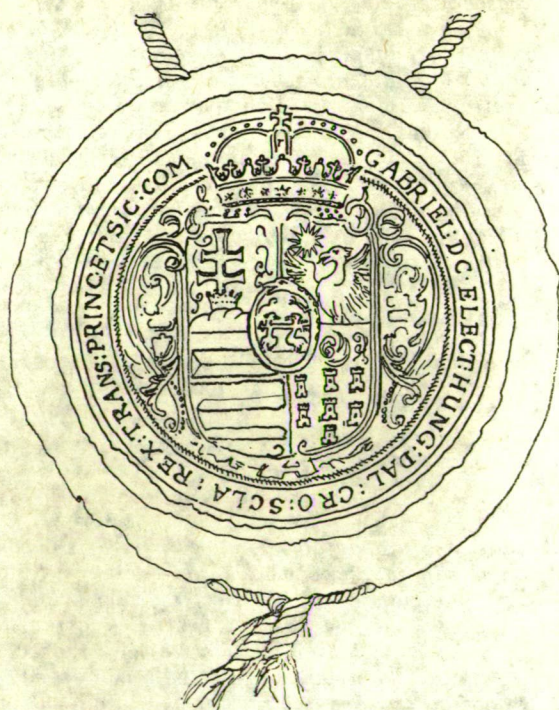
tem elő, tavaly még segédkönyvtáros voltam. Így, most már bizakodom erőssen, hogy mégis viszem valamire az életben.

Pestre havonta fölmegyek 1—2—3 napra hiv. ügyekben. Legközelebbi fennlétem alkalmával majd felhívlak. Valószínűleg 27-én d.u. indulok, mert 28-án egy kongresszus lesz, melyen képviselem a vármegyét. De lehet, hogy előbb is felutazom, majd meglátjuk.

Kiváncsi vagyok Reád, hiszen csekély 17—18 esztendeje láttuk egymást utoljára, azóta a fém ezüst koszorút kapott, de sajna ezüstöm már fogyatkozásban van, s a kopaszág réme fenyeget. Eddig Remenyik Zsiga barátomon keresztül hallottam felőled. Zsigát egyre melegebben szeretem, s aggódok is érte, úgy látom, nehezen viseli a gondokat.

Tehát: remélem nemsokára látjuk egymást. Addig is feleséged kezét csókolom, a régi barátsággal köszöntlek:

Féja Géza

HORNYÁK LÁSZLÓ RAJZA

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

X.

A MAI KRUMPLICSŐSZ

régről dédelgetett elképzeléseim között csücsül. Óhajképpen csupán, hogy az se lenne éppen nagy szégyen, olyannal beszélgetni. Régi krumplicsősziélményem akad szakajtóra való, aminek most hasznát vehetném, rácsodálkozva a maira, lám, mekkorát könyöklött a világ! A krumpli hazájában, a kies Nyírségben, a mostani krumplicsőszi fehér köpenyben jár! Jó sorsom terülj asztalkával fogad, miközben kerületem Kisvárda környékét. Olyan, mintha Óthalom tájékán járnék, a gabonakísérleti parcellák között, már ami a bebútorozásukat illeti. Szép kis táblák sokaságán sörénylenek a kísérleti krumplifajták sorai. Némelyik, méter magas száron sötétvörösen magasló levélzetet visel, a másik halovány rózsaszínűn kucorog, a harmadik csak éppen a földre támaszkodva szökén guggol. Közöttük aggodalmas léptekkel mozgolódnak a fehér kabátosok.

Hogy is szólíthatnám őket csősziének, amikor a mai házmester is házfelügyelő már, a mai kocsis hajtó, a kanász pedig állattenyésztő! De hát minek is tarthatom a mai krumplicsősziéket akkor? Hitem szerint csősziének, csak nem a kétlábú lopóktól, hanem a növényi kártevőktől csősziélik a krumplit. Ennélfogva többek a régieknél. Talán krumplitudósok, krumplikutatók, élettanosok, természetők, nemesítők, teremtők.

Ezek a kérdések úgy kapnak körül, ahogy idegen tanyák lompos kutyái acsarognak a kódorgó emberre. De ijedezni való időm se sok akad, s tán okom sincs rá, hiszen a fehér kabátosok fején levő széles karimájú szalmakalapokkal úgy játszogatnak az örökké incselkedő szélfiúk, hogy integetésüket hívogatásnak vélem.

Egy korosabb férfiemberben vélem a mindentudót, s ő dolgozik hozzám legközelebb. Amikor megsüvegelem, arca száraz patakmedreinek rezdülésén látom, olyanhoz szerencsétlen sorsom, aki nemcsak ismerője lehet a krumplinak, de éppen atyaúristene, mivel közeledésemre homlokára tolja a szemüvegszerű, kétablakú nagyítóját. A szerelése fog meg? Rámcsodálkozik. Az időt, helyet nem tartja alkalmasnak a barátkozásra, estére invitál a kerekeken mozgó laboratóriumlakásába, ami egy fa árnyékában árválkodik a krumpliföldek végén. Amikor újfönt megjelenek, az ajtóban áll, mintha várna.

— Mivel szolgálhatok?

— Mint mondtam, a délelőtti lábatlankodásom során, a krumpli sorsát is firtatom a Tisza mentében. Hírletem, hogy Öntől megtudhatom múltját, netáni diadalútját, jövőjét.

A lakókocsi-laboratórium gazdája fogódkodik az ajtófélfában, úgy tűnik messze mereng, de azért sietve válaszol.

— Nem sok az egy szuszra? A háromszáz éves burgonyának akkora a históriája, az irodalma, mint három háborúnak. De hát ahogy kivesszem a szándékát, maga nem krumpliszakembernek akarja magát itt velem átképeztetni. Ahhoz mindenkinek van annyi köze, hogy fölismeri. Ha nem a termőföldön, hát a tányérján.

A krumpli különben közömbös táplálék, amit szólás bizonyít. Felénk azt mondják a közömbösre: nem rossz, nem jó, mint a krumpli.

— Mifelénk meg, amikor a fogyasztására kaptak, sokszor elmondták: a jó szegény ember szereti a krumplit!

— Hát, annyi bizonyos, gyakran megbékítette a szegényt. Az éhes szegényt az anyjának is neki lehet uszítani. De a magyar, ha csak krumplival is jóllakhat, ihat rá, sokszor csak hideg vizet, úgy elbékül a világgal, estére kelvén citerát kap elő, pönget, dalol.

Európa 315 év óta ismeri a krumplit, hogy pontosan beszéljek. Első ízben Cortez flottája hozta a gumókat Amerikából Spanyolországba. Közhírré kiáltotta az újdonságról, hogy ott az óslakosság kenyér gyanánt eszi!

Gyanítom, hogy nem valami önzetlen emberszeretet dolgozott a kalóztermészeti tengerészen, inkább a meggazdulás vágya. Ha nem ő fedezte föl az Újvilágot, föl-fedezte a földben termő kenyeret. De itt nem kapkodtak utána.

1583-ban Drake Ferenc hajóskapitány nagy triumpfussal hozta az angol királyi udvarba, ahol kapcsolatai révén sülvé-főve kóstoltatta az uralkodóval, s környezetével, mint az éhező nép megmentésére való legnagyobb áldás gyümölcsét. Ette is az angol király. Hanem polgárjogot Drake Ferenc nem tudott a krumplinak szerezni, mert a királyi tudósok nekiestek az idegenből honosodó „áldásnak”, röplapokon és vaskos könyvekben feszegették annak halálosan káros voltát. Hogy a „papas”, azaz az új kenyér, a Solanum tuberosum neméhez tartozik. Ami nem hazugság, hiszen a mai tudomány is számon tartja, hogy a krumpli virága, gyümölcse, a gumók héja, valamint a csírák mérgezést okozhatnak, nagy mennyiségben halálosat.

El is riasztották a köznépet az áldást jelentő terméstől annyira, hogy évtizedeken át úgy lappang a világban, mint megtűrt idegen. Ám némely előkelő házak kertjében dísznövénynek ültetgetik, dicsekedvén tengerentúli voltával. A XVI. század végéig különböző országok határain, a növénykedvelők révén is csak mint virág lépkedett keresztül. A hollandokhoz is inkább csecsenék kerül, ahol Tartaufolie néven nevezték, ami a németeknél kartoffelre változott.

1616-ban XIII. Lajos király asztalára is föltalálódik, ami nagy reklámot csap a divatos hóbortokat követők köreiben. Itt egy kicsit fölfelé ível a pályája, ha a király eszi, eszi az udvar is. Legvégül minden francia paraszt termelte, terjesztette, aminek révén még ebben az évtizedben átevickél a Rajnán Németországba, ahol a disznók takarmányozására már alkalmasabbnak tartja a praktikus német paraszt, mint a saját asztalára valónak.

Igaziból a harmincéves háború tanította meg a népeket a krumpli becsülésére. A 300 fejedelemség között folyó csetepatéban sok egymást követő év gabonája legázolódott. Ami a föld fölött nőtt, az elpusztult. A legfontosabb népélelmezést jelentő kölesek, lencsék, borsók a hadak tiprásának, égetésének estek áldozatul. Ezért a lakosság koplalással, gyakran éhhalállal fizetett. A lovas rohamoktól a disznóknak vetett krumplitáblák sem menekültek. De a csaták szünetében a gumók a föld alól sértetlenül kerültek elő. Áldásnak nevezték. Az „áldás” később „isten áldása”, ég adománya, manna gyanánt tálalódott az éhhalálra ítélték elé.

Az 1669-től 86-ig tartó nagy francia aszályos kenyértelenség éveiben az akadémia pályázatot írt ki, hogyan lehet kenyeret pótló élelmet tömegével termelni.

Parmentie vegyész, aki falusi gyógyszerész létére ismerte a burgonyát, mivel a családja fölmenő ágai száz év óta termelték, nagy buzgalommal propagálta a krumpli sokoldalúságát, letörve a vele szemben támasztott rettenetes előítéleteket. A király támogatásával ételbemutatókat tartott Párizsban. Krumplikenyeret süttött, osztogatta. Külön étrendeket kínálgatott az utcákon. Egy ilyen étrend fönmaradt.

Első fogásának változatai:

1. Burgonyaleves zöldséggel, berántva.
2. Burgonyaleves marhahússal.

A második fogás változatai:

1. Burgonyapástétom hagymás zsíron.
2. Pirított burgonya petrezselyemmel.
3. Kirántott burgonyaszemek ecetes burgonyasalátával.
4. Burgonyapogácsa sósan.
5. Burgonyakalács cukrosan.
6. Burgonyatorta, kivánt formájúra alakítva, cicomázva.

Minden fogáshoz kelesztett burgonyakenyér. Itálnak burgonyalikőr, barnára pörkölt burgonyalisztből készült kávé.

Az ételek népszerűsítéséért hálás XVI. Lajos francia király 56 hold földet adott használatra a vegyésznek. Később az utókor bronzba öntötte a krumpli apostolának ábrázolatát, amit a nemzeti pantheonban láthatunk Párizsban.

De az angolok sem voltak hálátlanok a krumpli atyamesterével, Drake-vel szemben, neki köztéri szobra áll valahol a ködös Albionban.

De hán az emlékműveknél tartunk, elmondhatjuk, hogy a Felső-Harz vidékén is áll egy obelisz, amely arra utal, hogy 1742-ben ott történt meg az első sikeres krumplitenyésztési kísérlet. A burgonya szavunk is ettől az időtől szivárog hozzánk, mivel az ott használt vetőmagot Burgundiából vitték.

Azonban mindenféle dicshimnuszok és akciók, királyi nyilatkozatok dacára, amint elmúlt az éhség, vele ment a krumpli kapóssága. Nem feledkeztek el róla, de csak annyit ettek, ami a húsrá ragadt. Legjobban mégis az uralkodók emlékeztek rá, hiszen hadak élelmezésére is alkalmasnak minősítették, annyira, hogy III. Frigyes porosz király rendeletileg kényszeríti a földművelőket termesztésükre. Néha katonai érdekből rekvirálták is.

Magától Magyarországra bejönni nem tudott. Akadtak ugyan nagy szószólói, mint Mária Terézia, netalán a poroszoktól véve a bátorságot, még a derest is bevezette a krumpli népszerűsítésére. Amiért nem termelte, de nem is ette meg a magyar paraszt. Különös gusztusa volt már régről. Jobbnak tartotta a disznóhúst, a birkapörköltet, a töltött káposztát a minden német által deresen kínált krumpliféleségnél.

Dúlt-fúlt az osztrák sógor, majd amikor látta, hogy a pálcázás nem használ, minden krumpliuatálót nem taníthat meg vele a szeretetre, fordított egyet a köpönyegén.

Valamelyik dunántúli katonai birtokon óriási szántást-vetést rendeztek, titkosan, kétsoros katonai kordon között, vagy hét falu határában. A népek kezdtek odafüleselni, ugyan mit akar a huncutja megint. De valami nagyot akarhat, mert nagyon titkolja. Nem jár úgysem túl az eszünkön!

Az osztrák plundrás katonák éjjel vetettek holdvilágnál, csőre töltött puskájú őrvonalak mögött kapálták, gondozták, hogy minél titkosabbnak látszon. A magyarok ötszáz méterre sem közelíthették meg az őrséget, azok már Halt wer da-t — kiáltottak, ami annyit jelentett: állj, ki vagy! (mert lövök)!

Lőttek is, de talán inkább csak azért, hogy a figura nagyobb legyen, meg a feszültség. Mert tudták, hogy a látványos szigor még inkább fölpiszkálja a magyarok kíváncsiságát és önérzetét. Hogy azok úgyis kitapogadják a sógorék titkát.

És sötét éjszakák idején, életük áldozásával, lapos kúszásban másztak a tiltott terület gyümölcsét megszerezni. Van egy szólás, amely szerint huncut a paraszt, mihelyst egy araszt. Más száz szólás szerint viszont huncut ám a német! És lőttek le a mieinkből, de arra is maradt gondjuk, hogy egyik-másikat futni hagyják egy kalapra való, körömmel fölászott gumóval. A hír hallatára a krumpliórök generálisa örömmel kiáltott föl: hála istennek, már lopják! Ettől kezdve terjed Magyarországon. Nagy gondok, babusgatások között nevelődött, s kapott olyan munkálatot, amit a

szülőföldjén soha. Igaz, ott vadon termő, úgy nő náluk, mint itthon a csalán, bürök, paréj.

Kicsi bandzsissággal azt a szomorú következtetést vonhatnánk le, tőlünk, magyaroktól a jót is tiltani kell, hogy megszeressük s magunkénak valljuk. Mert amit deressel kínálnak nekünk, különös ízlésünk szerint, az nem kell.

Hanem amikor a tudósi ajánlások, királyi pártfogások, éhínségek, német huncutságok révén a világ minden csücskébe eljutott a déli sarkköröktől Alaszkáig, a nemesítése következett, leginkább a sokasítása értelmében, mert a szükség tette igazából trónusra a krumplit. Mai öreg visszaemlékezők gyakran elmondják, hogy még az 1910-es rossz gazdasági évek idején is számtalan nyírségi sütőkemencében kinőtt a fű, s a rakott tűzhelyekben hónapokig ciripeltek a tücskök, nem égett láng bennük, mert nem volt mit sütni-főzni. Amikor már minden emberi táplálkozásra való kultúrnövény elhagyta az embert, akkor a szegények kenyere jelentkezett: itt vagyok, a segítségetekre termettem. S a szaporítók a kitenyészített fajtáknak nagyon szép magakínáltató neveket találtak.

Létezett fehér elefánt, kék óriás, Hunnia, magyarok kincse, májusi királynő, családok anyja, császárkorona és máltai burgonya.

Alakra ilyen megkülönböztetések jártak:

Kifliburgonya, kacsatestű, veseburgonya.

Fajtára, tulajdonságra:

Korai, kései, takarmány-, évelő, öntözéses, évente háromszor termő és szeszburgonya.

A Nyírségben 1780 óta termelnek tájra jellemző burgonyát. Ez a csicsókás. Legelőször Rakamaz, Pócspetri és Napkor községekben foglalkoztak vele. De ezt hamarosan követte egy másik fajta, a sárga bélű, amelyik alkalmasabb volt az étkezésre, és a csicsókás megmaradt a disznóknak. Mert szapora termő nagyon, de mivel apró, az asszonyok nem szerettek vele pöszmötölni. A lombosodó krumplicsaládban megjelent a fehér fajta, amit hivatalosan nyári rózsának, őszi rózsának neveznek. Ebből nemesedett ki a királyrózsa. A régi kutatók kísérleteztek egy bőven termővel, amely Szent János krumpli névre hallgatott. Rokonsági ágon ennek volt ija-fija, a hópehely krumpli, s talán ennek a csúcsán sarjad föl a Deodóra. De a rakamaziak révén is van egy fajtatulajdonságot tartó, falujuk nevét viselő. Ez jó esztendőben 140 mázsát is hoz egy holdon.

A legmaradandóbban itthoni mégis a gülbaba és a rózsakrumpli. Ezeket olyan korán lehet szedni, hogy utánuk még bizvást rozsot vetnek a földre, s az is beérik. Az itteni termelők szeretik az ellát meg a kisvárdait, igaz ezt már a mi intézményünk mint fajtafőntartó gazda szelídítette a tájba.

Ahogy ismerem a szegediek eredményeit, tudtommal nekik sincs elmaradásuk a burgonya hazafiasítása ügyében.

Vedres István mérnök, aki sokféle ültetvény hazahonosításán fáradozott, többek között az indigóén sikeresen, a krumplit földi almának magyarosította, a grundbisc-t tükörszavaképpen.

Mivel nem nagyon régi étkezési termény, kevés szóláshagyományt hurcol magával, nem úgy, mint a borsó, lencse, köles. De a meglévők útját huncut hunyorítások kísérik. Azt mondja az alsótanyai dicsekvésképpen: neköm olyan tyúkóm van, amelyik a föld alatt tojik! Ott a fészke neki. De aranyoskodva nevezik suszterfánknak, malacpecsenyének, földi gesztenyének, s még sokféleképpen.

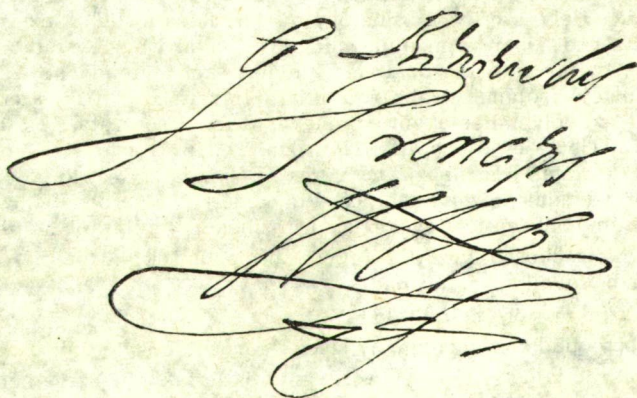
Némely régi szegedi fajtának csak a neve maradt meg: jakabkrumpli, tót-krumpli, csíszárkrumpli, kavicskrumpli. Ma is termelik a hópöhölyt és a krüget. Az utóbbit szeszfőzésre.

A szegediek körében nagy becsülete van a rúzsának. Ma is sok változata él. Ezek: nyári rúzsa, őszi rúzsa, ótott rúzsa, puha rúzsa vagy pesti rúzsa. Legnépszerűbb a szögédi rúzsa.

A homoktalajokra szoktatott fajták nem mindig produkálnak jó hozamokat a mi győptalajainkon. Bár oda tudjuk idomítani őket. Hanem ez a talajtéma már messzire

vezetne innét. A tudományok köreibé tartozik szinte annak művelése, a mag kiválasztása, elvetése, dédelgetése. Annál az oknál fogva, mert a kinemesített krumplinak több ellensége támad, mint a vadon termőnek. A nemes fajták nem tudják magukat megvédelmezni, mert intenzív hozamokra teremtődtek. A kártevők emberi beavatkozás nélkül leverik a termésátlagokat.

A nemesítők buzgalma gyakran a jóra irányultságában is mai szemmel ostobaságnak tűnik. Egy időben a burgonyát a paradicsommal is házasították. Más esetekben a szélhámosság elvitték a krumpliból való készítmények lehetőségeit. Kötvasztottak belőle elefántcsontot, gumit, vaját, sajtot, szappant, szeszt. Azonban, ahogy az aranycsinálók kísérleteiből is maradtak használható fogások a vegyészeten, úgy az egykori naiv krumplibúvárok után is itt vannak a figyelemre méltó eredmények. Ilyen a szesz. Ennek nagy jövője lehet ebben az olaj-, benzinválságos világban. A szesz hajtani tudja a robbanómotorokat, az erőgépeket.

A FEJEDELEM ALÁÍRÁSA

SZÍNHÁZ

Kelet-európai rapszódia

NYÁRI SZÍNHÁZI JEGYZETEK

Páskándi Géza: Kálmán király, Székely János: Hugenották, Hernádi Gyula: V. N. H. M., Teleki László: Kegyenc, Száraz György: Gyilkosok — egy majdani, nemcsak épületében, hanem szellemében működő nemzeti színháznak se kívánhatunk külön repertoárt!

Ami pedig nem több, mint Kelet-Magyarország (Szeged—Gyula—Eger) idei nyarának színházi műsora. Az is töredékesen, mert az időjárás okán csak néhány percet láthattunk Fekete Sándor Lenkeyjéből. S nem említettük a Sík Ferenc rendezte reveláció erejű gyulai Székelyfonó előadását sem.

Az 1980-as esztendő nyári évadja megelőző, s majdani tízhónapos színházi szezon(ok) zavaraira utal: lám másképpen is lehet törődni a magyar drámával! Nemcsak felülről szorgalmazott adminisztratív kénytelenséggel. Amelynek jeleként észlelhetők például, hogy két esztendővel ezelőtt a megújulását hírelő budapesti Nemzeti Színház bérletfelhívási plakátján számos külföldi darab alatt nemzeti ambícióját elintézni vélte az „egy magyar dráma” formulával. Majd 1978 őszén a hivatalos közleményben közzétett, nevekre utaló dramaturgiai munkának eredményét azóta se látjuk megnyilvánulni. S az 1980/81-es évadra ígért bemutatók sorában hat darab között egy magyar, Sütő András A szúzai menyegzője szerepel.

A nyári színházi élet az említettől eltérő invenciózus, s a lényegire érzékeny vezetési stílusának eredményeképp a magyar dráma megszületésében és színpadra állításában többféle reflex működött életteremtő erővel. A Kálmán király a győri színház pályázatára készült, s azt még olvashattuk, hogy az új épületet Páskándi darabjával avatják. Magyarázat nélkül elmaradt az ígélet, szerzőjét mégcsak okáról se tájékoztatták. Hely szerint is találó, hogy a Tiszatáj-beli közlés után az idén nyáron épp a szegedi Dóm téren mutatták be, a Budai Nagy Antal, Az ember tragédiája, a Dózsa György sorát gazdagítva. Gyulán a két esztendővel ezelőtt bemutatott Caligula helytartója írójának újabb drámájára figyeltek fel friss szemmel, s ugyanott folytatódott az Universitas együttes magyar drámai sorozata, Kosztolányi Szörnye; a Civilizátor, a Tigris és hiéna után az idén Teleki László Kegyence következett. Filmes remeklések után a színházi élet vércseréjéhez is kedvet kapó Jancsó—Hernádi páros a komor várfalak között is kipróbálta kedélyét. Egerben pedig, esetlegességet elkerülendő, drámapályázattal igyekeztek új színeket biztosítani a folyamatosságban.

A magyar középkorba vezet az egyik, protestánsok küzdelmét idézi a másik, huszadik századi kavalkád a harmadik.

Tragédia, színmű, történelmi blöddi.

Jelenünkről gondolkodik valahány. Kelet-európai hogylétünkről.

Közérzetünkre utaló kérdésre válaszolván: köszönjük, élni szeretnénk. Annyi hebehurgyaság után adassék tér és bizalom: újragondolni és tanulságaival együtt viselni óhajtjuk múltunkat. Kálmán király távlatos bölcsességét, Semmelweisnek a szolgálá-

latban hazavezérlő hűségét, az aggodalmat, hogy a méltóságot összeroppantani kész fasisztoid lélek földrajzi határokat, és történelmi dátumokat túlélve vándorol tovább.

Nyugtalanító drámákat láttunk. Fenségben és képtelenségben egyként közösek: tartásosságukban. Az előadások már nem mindig ebben a hévben születtek.

GYULÁN

például, Székely János Hugenottákja, Szinetár Miklós rendezésében. Aminek első változatát nemrégiben láthattuk a sepsiszentgyörgyi színházi kollokviumon Kovács Ferenc elképzelésében. A szatmári, majd a gyulaihoz kötődő írói vallomással, másokkal ellentétben, egyetértünk Székely Jánossal: darabjai, így a Hugenották is, esszé akar lenni, csak drámai formában látta megírhatónak. Valóban, esszé a Hugenották, ám a gondolat drámai helyzetben bomlik ki. Épp a személyesség helyzete teszi drámaivá. Az esszé tehát nemcsak gondolati, hanem magatartásbeli is. Emberi változatok küzdelmén át vizsgálja a hit megtartásának esélyét és ellehetetlenülő változatait.

Dramaturgiai akadémikuskodások helyett a dráma megjelenítésére figyeljünk: az előadás azért nem sikerült, mert a rendező nem tudta összehangolni, s kifeszíteni a sokágú, személyek szerint okolt igazságot. Átgondolatlanság és felületesség okán. A vita és drámai gondolat akkor van igazán a magasban, amikor a börtönben a Grénier fivérekhöz Rochette, a bebörtönzött prédikátor és Rabaut, az üldözött vallás tekintélyes vezetője mellé megérkezik Charnay, a jezsuita szerzetes, aki valamiképp békességgel oldaná meg ezt a vallásháborút. Petronius, Caligula helytartójának ambíciója az övé is; a zsidók akár hitüket is megtarthatják, csak a császári szobor álljon benn a templomban, akár a legeldugottabb zugában. Charnaynak is elég volna már a látszat, a bebörtönzöttek kedvező sorsát egy formális vallomással is elintézné, mert egyetemes összhangot szeretne. Ami éppolyan illúzió, mint Petronius álma gyarmatok és gyarmatosítók hitbéli, látásbeli összefűzéséről. Zavartság és félreértés mutatkozik Rochette értelmezésében Tahi Tóth László alakításában. Valamiféle szellett-bélelt iszákos népámítónak láttatja ezt a figurát; a Házmastersírató Herczeg Pistája szétfeszített papi günyában; Székely János alakját pedig magasztos reménytelenség hatja át. Tahi Tóth karikatúrává süllyesztette az alakot. Mádi Szabó Gábor se érti igazán Rabautot, amolyan világjáró mesterember magatartásával és öltözkéiben mondja a magáét, nem mutatkozik meg vállalkozásának összeroppantó súlya. Amikor kiderül: engedélyezett az ő szabadon gyakorolható rendíthetetlenége. Hisz garantálja: csöndesíti a forradalmas hangulatokat. Gálffy László Jánosa túlzóan nyegle, ágyrakucorodásai, gesztusai nem a kamasz nemesifjúé, hanem az instruálatlan, feszengő színészé. Hegedüs D. Géza, mint Albert, akkor is felfokozott, megnyerően ingerlékeny és tüzes, amidőn már feladott tartásából. Lukács Sándor két esztendővel ezelőtti Petroniusára emlékezve igyekszik harcát vívni. Kozák László slamp, értetlen beszéddel, valami pesti lumpen házmester képzetét keltette, s nem mutatta meg a foglalkozás mögött a gondolati áttételezettséget: embernek akar mutatkozni a rabok között — holott ő a rab — az emberek között, mint láttuk a szatmári előadás Török István alakításában. Bács Ferenc Charnayja volt talán az egyetlen, darabhoz hív alakítás. Nem démoni jezsuitaként, hanem emberléptékű illúziókban próbálta az egységet megeremteni.

Összehangolatlanság jellemezte az előadást. Játszott ki-ki a maga stílusában és elképzelése szerint. S a színészek lefokozott és modoros mozgásánál is zavaróbbnak tűnt a dramaturgiai járás tisztázatlansága. A vár felső folyosójának jobb oldali ajtaján jelent meg a börtönőr. Ami a cella bejáratául szolgált. Charnay a bal oldalon, az őrtől kísérvé, a folyosón végigtartva jelent meg, ami a látványos mozgásra spekuláló ötlet, de a tér játékrendje kiveti. Amint Charnay halála sem hű az írói gondolathoz. Az előadásban Gérard Jánosnak szóló utasítására Albert is szó nélkül odaugrik „falazni”. Holott Székely Jánosnál Albert így szól: „Mi az, megháborodtál?” Tiltakozik tehát. S a szerzetes véletlenszerű halála helyett összekacsintó gyilkosság

következik be, ami pedig az írói gondolat ellen van. A mű filozófiáját teszi kérdéssé. Helyébe a rendező nem többet, hanem lefokozót állít: a börtönviseltek harca, hitbéli küzdelme helyett kizárólag Charnayt becsüli. Ami pedig kevés. Etikai nézőpontból különösen az. S hogy az előadás végén megnyílik a várkapu, s máglyára vonulnak a rabok, nem több a látványteremtő ambíció csiholta ötletnél.

A Hugenották bemutatóját 1980. július 4-én tartották. A *premiert megelőző héten*, június 23–27-ig figyelemmel kísértem a veszprémi tévéfesztivál eseményeit. Illusztris jelenlévőként tűnt fel a Hugenották rendezője, Szinetár Miklós. Akinek a hivatalos híradások szerint a Hugenottákat követő héten a trieszti filmfesztiválon volt elfoglaltsága, azt követően a budai várban rendezett operavigasságot, majd Szegeden a Carment állította színre.

Ebben a sietségben Gyulán elmélyült előadás természetszerűleg nem születhetett. Nem is Tovsztogonov, vagy Peter Brook hónapokig tartó komoly munkájára hivatkozunk, csupán egy korábbi gyulai példára, amikor két esztendővel ezelőtt Harag Györggyel oly intenzíven próbáltak.

Jancsó Miklós három héten át napi nyolc órai munkával állította színre Hernádi Gyula V. N. H. M.-jét. Alcíme: Szörnyek évadja, amely a Hasfelmetező Jack, s még inkább a Mata Hari és a Lélekvándorlás műfaját követi. Pontos meghatározással képtelen történelmi revü. A filmes ihletettségu rítusjáték felől Jancsóék nagy ambícióval, humorral és kedvvel Csokonai, Jarry és nálunk kevésbé ismert kávéházi kabaré nyomán színházcsinálásra kaptak kedvet. A V. N. H. M. tartalmát összefoglalni főlegesen, szövege aligha jelenik meg egy Hernádi-összesben. Az angol királyságból a kenderesi kúriára forduló majd továbbbővítő történet igazi ereje színháziasságában van. A manapság divatos verbálidiótizmuskak titulált disputák, Petőfitől és Shakespeare-től ismerős sorok épülnek Hernádi képtelen párbeszédeibe, és ötletek, amiket pillanatonként slágerek, operettrészletek követnek. S ami összeáll: féktelen komolytalanságban, viháncolásban szívszorító felismertetés: visszatérően balga gyanútlanágunk. Hogy miközben Lehár Ferenc és Chaplin mókáin ámulunk, perverz és véres ambíciók szervezkednek közelünkben. A Mata Harinál nemcsak játékstílusában, gondolatában is tágabb a V. N. H. M. Nem zárja le a horogkeresztes karszalagos idő végzetével, hanem ahogy volt is: a micisapkás házmestertörténet a lélekvándorlás újabb motívuma. A játék pedig kinn a Farkas, benn a báránynak nevezetik.

Majd pedig a játész személyek mai köznapi viseletben jelennek meg, a vár fokáról labdáik repülnek, a nézőtér és színpad között önfeléd s gyanútlan játék kezdődik. S közben harsog a sláger... „Újra itt van...” s a fanyar kérelem: „... ne csinálj nagy felfordulást...”

Jancsó Miklós ezt a nagyon sok filmes vágással felépített színpadi kavalkádot azzal emeli igazi színházzá, hogy a szöveg és zenei ötletek áramlását nem engedi ötletdarabokra széthullni. Megállás nélküli tempós játékában szövicc és ötlet. a színész játékában nem provokál tapsos köszönetet, hanem a maga természetességében hullámoztatja a történetet, s ki-ki, ért, amennyit ért, a játékzuhatagból. Ha nehézkesen forog ama bizonyos értelmi berendezés, ám lássa kárát, mert közben újabb töltetek robbannak. Asszociációkra is inspirál ez a hernádi-jancsóíada: miközben a sziporkaáradat hull reánk, bennünk újabb szóötletek, slágersorok villannak meg. És V. N. H. M. udvartartásában Hitler, Mussolini, Franco és Lindberg mellé újabb popherceget, jogagaras és agartalan népvadászmestereket is közelünk.

S hogy Jancsó miért csinál jó színházat? Mert él munkatársainak adottságaival, engedi éltetni a színész ötleteit. Azé az igazán jó, sikeres színpadi produkció, aki érti Jancsó szabadságjátékát. A kemény, feszes ritmusú előadásban a felszabadult spontaneitásnak élettere van, s a színpadot figyelve egy villanás elég ahhoz, hogy kitűnjék a néző előtt, ki csak végrehajtja Jancsó instrukcióit, ki pedig vele tart stílus-teremtő kalandjában. Márkus László V. N. H. M.-ként például pompás ütemegyezésben van. Táncoskomikusi múltja, ének és táncstudása, a Molnár Ferenc-i játékkedv, és az orosz satirikusokon iskolázott elegáns stílusismerete együtt jelenik meg s egy-éges, fölényes felszabadult alkotói munka eredményeként. Effajta alkalmi nyári

színházasi egyebek között arra is jó, hogy sejtésünk igazolódjon: színházi életünk nyilvánvaló zavarai intézményvezetői elgondolások szűkösségéből és távlattalanságából is adódnak. Hiszen ilyen kiváló művésznek, mint Márkus László is, színészi képességeit és ambícióját lefokozottságban kell üzemeltetnie. Lám: egy alkalmi invitáció, s kéthetes lehetőség nyílik arra, hogy Márkus megmutassa, mennyivel többet tud — és micsoda intelligenciával —, mint amit színháza igényel tőle.

Úgy látszik, ebben a jancsói stílusban Tordai Teri is megtalálta formáját, s a fanyar ironikus nagyasszonyiságban lappangó slampossgát Hernádiról Hernádira élvezetesen produkálja. Madaras József nagy komédiás, szuggesztív rohangálásai, szavalatai mögött nem az untalanul felbukkanó, látható, s itt is adódó Hitler-paródiát játszik, hanem a mindenkori kisszerű, csökkent lélek ambícióját és lázadását. Iglódi, mintha egy hagyományos vígjátéki jópofaságnak kényelmességében hagyná Chaplin figuráját, s feltűnő, hogy a budavári piroslámpások társaságában Bencez Ilonának és Ladik Katalinnak mennyire nincs humora és invenciója ehhez a stílhez.

EGERBEN

a Valló Péterrel megújított művészi irányítás második évadját láttuk. Mint említettük, Száraz György Semmelweis drámájáról szólhatunk érdemben. Ha a teljes programot tekintjük, az Aias társ-, és a Lenkey teljes jogú rendezőjéről elmondhatjuk, hogy ez az évad vallóáda jegyében zajlott. Ami utal az ambíciónak arra a túlhajtásból következő veszélyére, hogy a művészeti vezetői megbízás nem jelenti minden előadások megrendezésére való felhatalmazást is. Amint Gyulán is: Sík Ferenc művészeti vezetőként határokon belülről és túlról jó szívvel s nagy igyekezettel invitál kiváló rendezőket és művészeket. Azért is utalunk erre az Egerben Romhányi László után ismét jelentkező személyes túlhajtottságra, mert eddig Szegeden láttuk annak a gyakorlatát, hogy egy szűk személyi kör kisajátította az intézményt. S jó vagy kevésbé sikerült produkciók, netán bukások ellenére a következő nyári évadok azonos kivételezettek latifundiumának mutatkoztak. Közlebről: Valló Péter mint művészeti vezető csak tekintélyesebbé lesz azáltal, ha munkatársul hív kollégákat. Jó néhány tehetséges fiatal szakemberünk visszatérően szabad nyárral rendelkezik (Csiszár Imre, Gali László, Paál István, Szőke István, Beke Sándor). A nyári színházi élet némi szűkösségére utaló jeleként észlelhetjük azt is, hogy egy-egy produkció egy-egy színházi együttesre épül. Az egri nyár és a gyulai Hugonották előadása a Víget reprezentálja. Utóbbi megfontolt kényelmesség okán, mert így ösztöl a Pesti Színházban téli produkciók is eladható, Szegeden a Várszínház jelenlétét tapasztalhattuk. A tendencia lappangó és belső feszültséget okozhat színházi életünkben. Akaratlan, akár újabb vidék—főváros ellentézettséget, mert nem olyan gyöngye a miskolci, a debreceni, a szolnoki, a kecskeméti színház együttese, hogy közülük egyetlen nyári produkcióra se legyen alkalmas és érdemes színész.

Száraz György drámájáról, a Gyilkosokról ezek után.

Németh László a Szegeden bemutatott Az írás ördöge című Semmelweis drámájához írott esszék egyikében az életút drámai csomópontjait keresve arról ír, hogy a Bécsből való menekülésszerű eljövétel magyarázatát talán a regényírói képzelet adhatja meg. Németh a maga azonosságát az ügy és az írás szolgálatának szorításában véli felfedezni. Száraz György az említett Németh László-i kérdésre mégiscsak drámai érvekkel válaszol. Friss nézőponttal, a nehéz emberség mai társadalmi és drámai tanulságával emeli ki az időből a bécsi klinika orvosának igazságjáró kálváriáját. Aminek végeredményeképp választása talán a legnehezebb, de az ügy szempontjából az egyetlen lehetséges: hazatérni Pestre, hogy álgálás és tudományoskodó hitviták helyett a gyakorlat terepén bizonyítsa a felfedezés igazságát. Száraz György mai drámát, igaz darabot írt: karrierviszketegségek, visszavonult felsőbbiségek befolyása, érzelmeszedett apparátusi döntések, adományozott s nem megharcolt előjogok, intézményesített kopósandítások közegében a Küldetés embere dezertál.

Száraz becsülésre érdemes darabot írt, aminek színpadra állítása különös bűjká-

lással történhetett. Mert a rendező, Valló Péter, a próbákra meg sem hívta a szerzőt — Száraz vallomásában olvashattuk; nem érzelmi felhanggal, hanem tényszerűséggel előadva. A magyar drámairodalom életéből való legfrissebb képtelen adatként. Az együttműködés pedig bizonyára nemcsak szövegrövidítésekkel intéződött volna el, amit Valló meg is tett, hanem a mű színpadiságában erősödött volna. Valló helyében Szárazt biztattam volna, tán más darabok írásában is: legyen végtetesebb. Anyaga a keserű szatíra, a humor színét is elbirta volna, a dráma avval csak sűrűsödik. Shakespeare se zavartatta magát; a Machbet vérengzéseit megelőző pillanatokban szemérmetlen fölénnyel, időhúzással és dramaturgiai magabiztossággal a várkapus „lököttségével” traktálja a nagyérdeműt. A másik pedig: az első felvonás első harmadát vagy elhagyatnám, vagy módosíthatnám Szárazzal: minden igyekvés ellenére a fel-fedezés színpadi eseménytörténet, orvosbestseller. A végeredményt ugyanis tudjuk: a kutatás heve és drámai tétje mibennünk nem gyúl ki, tehát illusztráció marad. Amit színpadi látvánnyal, rutinos ügyeskedéssel Valló még csak fokoz; a fapriccseken haladókó anyák látványával, majd a temetés szertartásának bonyolításával. S az egészet végképp komolytalanná teszi, hogy a feltehetően főiskolás statiszták láthatóan nevetgélnek, beszélgetnek, privatizálnak — Semmelweis tétje pedig éppen ennek a látványnak a megszüntetése. Egy-egy temetés nyomán mi viszont megkönnyebbülünk: tisztul a tér, az előadás átélhetőséghez közeledik. Amiért a színészek az időjárás fenyegetettségében is iparkodnak tisztességgel megfelelni. Noha formátum dolgában Végvári Tamás nem ideális Semmelweis. Igazságáért való heve olykor nem küzdelmet, hanem ágálást mutat. Olyan lelki regisztereket kísért, aminek kifejezésére nincs meggyőző és elegendő eszköze. Reviczky Gáborról (Rosas) ismételtelen elmondjuk: talentuma és sikerei ellenére súlyos hangképzési és mondatépítkezési fogyatékosága van, rogyadozó járása pedig komikus és modoros. Miklósy György, a konszolidáció vezető embereként, Mint Klein, korrekt alakítás. Maszlay István, mint államtitkár kamaszosan mesterkél — a jellem logikáját nem mutatja meg. Kertész Péter Rokitanskyja nem olyan karakteres alakítás, mint Szombathy Gyula Skoda professzor szerepében.

SZEGEDEN

Magyar dráma ősbemutatóját a játékok felújított periódusában először tartottak. Páskándi Géza Kálmán királyát.

Akadékoskodás volna az írott dráma némi fogyatékoságán elmélkedni; hogy a szereplők olykor túlzott önértelmezéssel nyilatkoznak meg, hogy olyik disputa érve a szerzőé s nem a figuráé, hogy a Káin és Ábel-párhuzam metaforikus dialógja, Álmos és Kálmán több egymással szembesülő viaskodásban szólaljon meg inkább, a folyamatos küzdelem megnyilatkozásaként, s nem az elvégeztetés esszéisztikus összegzéseképp. A szegedi előadásban Ruszt József rendező természetszerűen összebb fogta a darabot, s nemcsak szövegek, szerepek is hiányoznak. Az előadás zavara már ebben, a kivonatolás módszerében mutatkozik.

A szegedi kudarc igazi oka mégsem ez. Sokkal inkább a felületes modernkedés és aktualizálás. Hogy az Apocalipsis most-ból elcsent Walkür-zene és géppisztolyropogás hangeffektusait halljuk vissza, s hogy a Dóm tér látványát építkezési állványokkal és kasírozott téglafal tördeli szét. Utalva a kőművesmesterség és az országépítés raticban megjeleníthető áttételezett azonosságára.

Páskándi pedig mély és monumentális. Nem úgy akar népszerű lenni a történelmi drámával, hogy mai politikai frázisokat ad középkori magyarjaink ajkára. Az ő modernsége a gondolati drámaépítkezésben mutatkozik meg.

Bizonyítja, hogy az okos cselekvésnek az ország- és nemzetépítő törekvésnek minő dimenziói vannak. A jövőtekintetű ember jelenbeli küzdelme — egyebek között ebben kortársunk Kálmán király.

Olvasás és nem a színházi előadás nyomán vélem hallani Páskándi Géza drámá-

jának említett gondolatát. Mert a szegedi előadás semmiről sem szólt. A felületesség tényeként tudható az a rendezői lelemény, amit az előadásban a trón és a piros lepel játékaival láthattunk, s ami már Ruszt ouvre-jében a Don Carlosból visszaköszön. Értelmezésnek is szűkös ez a jelképiség, hiszen nem csak a hatalom játéka és drámája Kálmán király küzdelme, hanem a hatalomba nem került, ám jövőt éppúgy látó, s azért közösségi méretekben erkölcsi felelősséget tudó emberé is. Az emberé tehát elsősorban.

Stílszerű képpel szólva: Ruszt hozott panelből építkezett.

Az előadás szereposztásban szenvedni igazi vereségét. A Kecskemétről a budai Várba került, s jobbra most Szegeden látott színészgárda minden tisztelet és elismerés mellett is, teljesítményekre érve, másodosztályú csapat. Karakterük, kisu-gárzásuk nincs akkora, hogy ezen az amúgy is erősítőkkal technicizált monumentális színházban személyiségük legyen. S hozzá a legfontosabb: Balázsovits Lajos Kálmán királyt még szövegfelmondásban is alig győzi. Nemhogy ezt a monumentális benső és külső harcot megélje és -jelenítse. Két-három hangfekvésben játszik, olykor az is érthetetlen szövegmondással párosul, a szerep mélységét és magasságát nem tudja megjárni. Kísszerű és érdektelenné lesz általa nemcsak király, hanem a drámai gondolat is. (Visszatérő bizonyosság: ez a tér nagy formátumú jelenléte igényel; Rutt-kai Éva méretű Évát, Bessenyei nagyságú Dózsát, vagy Budai Nagy Antalt. Kálmán király is ebben az igényességben képzelhető el. Ajánlatos volna színházi életünk zavarában egy újabb kamaszmodernkedéssel felhagyni: Kállai, Sinkovits és a többi kiválóság egy-egy alakítása lehet jó vagy rossz, de őket mellőzni, másod-, harmad-rangú, tisztességes, netán epizód szerepre fenomenálisan alkalmas — fiatalabb? — színészek ellenében, végzetes hiba volna. Hozzájuk növesztetni, építeni, nevelni kell a fiatalokat. Partnerüké tenni, s nem egyiket a másik ellen kijátszani.) Kézdy György Albericus volt az, aki bölcsességgel filozófiában értette Páskándit és a drámát.

Remélhetően a Kálmán király élete nem a szokott színházi gyakorlat szerint alakul, s más színházak Szegeddel nem tekintik letudottnak. Sokaknak és sokszori megmérést az ebből kifejthető gondolat.

S dramaturgiák helyett személyes és baráti buzdítás: az évekkal ezelőtti tervet szerzőnk ne hagyja fel: írja meg, ahogyan elgondolta. A trilógiát.

Ahogyan Páskándi Géza oly sok író társához hasonlóan tette volt eddig is. Kéretlenül.

Belső megrendelésre.

ABLONCZY LÁSZLÓ

Két opera egy nyárevadban

Ritkán fordul elő, hogy a szabadtéri két operabemutatót is megkockáztat. Szükség szülte e mostani nyárevadban, a tervezett külföldi vendégegyüttesek lemondása, így került egymás mellé a *Carmen* és a *Falstaff*. *Verdi* lírai komédiáját tartózkodón fogadta nagyközönség és szakma, a *Carment* viszont annál fogékonyabb érdeklődés, s minthogy az előadások immanens értéke, művészi színvonala oly nagy különbségeket alig mutat, nem lehet haszontalan belelesni a szegedi szabadtéri operajátás karakterfejlődésének visszapillantó tükrébe, mitől kap kettőslátást a néző. Az újkeletű szegedi játékok műsorpolitikájának kétségtelenül a második évtizedét jellemzi, hogy a dómszínpad szabadon él a választás jogával. S mivel az idén először látott *Falstaff* ürügyén, mint e csillagtetős éjszakákon rendszeren, ismét föllángolt a vita,

való ide vagy nem való, legyen szabad visszalapozni az emlékezet sárguló nagykönyvében éppen az 1969-es Carmenre, melynek avatási szertartásait akkortájt hasonló polémiák viharfelhői árnyékolták be. *Bizet* operájával lépett ki ez a különleges méretű-környezetű fesztiválszínház a műfaj szélesebb mezejére. Eladdig ugyanis a tragikum nehéz palástját viselte. Misztikus, történelmi levegőjű, vagy a végzetszerűséget méhükben hordozó sorsoperákat vonultatott föl, a *Hunyadi Lászlót*, a *Bánk bánt*, az *Aidát*, a *Trubadurt*, a *Turandotot*, a *Faustot*, a *Don Carlost*, melyeket természetes közvetlenséggel tudott befogadni, mindenestre jelenlétével tűrni-viselni a templomszigorú tere. A Carmennel viszont e kultikus szentély kapuján bekopogtatott a színpadi realizmus, operáról lévén szó, az úgynevezett verizmus, s friss szél támadt a köbezárt deszkákon; cseppet sem véletlen, ha legott meghökkentőnek, váratlan idegennek, betolakodó jövővénynek találtatott. Ajtóstul rontott a házba, s a megszokások rabságából lassan ocsúdó közhangulat még mielőtt pálcát törhetett volna fölötte (mert valljuk be, maga a produkció, *Roberto Benzi*vel, a „kis karmesterrel” együtt sem sikerült túl fényesen), kénytelen volt megbékélni, hiszen a Carmennek már a következő évadokon segedelmére siettek társai, a *Parasztbecsület*, a *Bajazzók*, a *Borisz Godunov*. Utólag, ennyi esztendő messzeségéből, minősíthetné persze bárki alkalmoszerűnek, ha annó dacumál ilyen kanyart vett a szegedi fesztiválopera. Mégsem hinnónk, csupán a véletlen csacska játéka. Az igények és elvárások fölhalmozódásának oly minőségkövetelményéről van szó, mely föltépte a hagyományosan konzervatív műsorpolitika gátjait, s egy gazdagabb repertoárnak engedett szabad folyást. Így a bő évtized távolából most visszatért Carmen tetszik olybá, mint ami kifejezetten a Dóm tére illik — szemben a műsorszomszéd Falstaffal, melyről viszont kevesen állítják meggyőződéssel ugyanezt. Távol álljon tőlem a védőügyvéd pózában tetszelegni, s holmi dodonai jóslatokkal menteni a menthetetlent. A Falstaff, mint mű, előadhatóságával valóban ellenáll a Dóm téri konvencióknak. Mindössze azon lehetne elmerengeni, netán, hogy érdemes-e a fürdővízzel kiönteni a gyereket, egy mindenképpen fáradságos-izzadságos művészi munka termését annullálni a műsorválasztás meg gondolatlansága okán.

FALSTAFF

Egyetlen sikeres vígoperája Verdinek, sokkal többet nem is írt. Még inaséveiben a másikat, de a *Püünkösdi királyság* akkorát bukott, hogy azóta sem tudott talpra állni még. Sikerét viszont nem adja olcsón. Aligha véletlen, hogy a 80 esztendő komponista, aki a világhír teljében, fantasztikus megbecsüléstől övezve, bármilyen személyi és technikai feltételt szabhatott az 1893-as milánói ősbemutóhoz, az utolsó pillanatokban is aggályoskodott: „Nincs nagyon kedvemre, hogy a Falstaffot a Scalában adják elő, túl nagy a színház ahhoz, hogy jól lehessen hallani a szavakat és látni a művészek arcát.” Hasonló aprólékossággal, műgonddal látta el a partitúrát, pöszmötölt a parányi részleteken is. Vajon mit szólna a szegedi szabadtéri méreteire nagyított előadáshoz? A megjelenítés legfőbb nehézsége tudniillik, hogy mindent a kifejezésnek, a muzsika és a szöveg prozódiajának, pontos dramaturgiai összhangjának rendel alá. E tekintetben Verdi új fejezetet nyitott az operában. Akkor is, ha Falstaffja magányos szirtfok, közvetlen előzmények és méltó utódok nélkül. Formai megoldásait Verdi, melyeket eladdig kizárólagosan az énekhangoknak, a vokálisoknak természetére szabott, most a hangszerek csoportjainak jellemfestő, hangulatkeltő, egymásnak felelgető, szituációteremtő lehetőségeire varrta át. Hagyományosan zárt zenei testeket csak elvétve használt: énekbeszéd, arioso, együttesek — azonos dramaturgiai funkciót hordoznak. Esztéták csemegéje, hogy a zárófuga egyetlen témájából lényegében kicsontozható a mű teljes dallamvilága. Állítólag az *Otello* premierjén talányoskodott Verdi Miláno polgármesterének: negyven éve sóvárog egy jó vígopera-libretto után. S hogy matuzsálemi korára végre ajándékba kapta *Boito Arrigó*-tól, hihetünk neki, mi hosszan dédelgette, simogatta, élesztgette belül, ha nem is

éppen a Falstaffot, a komédiai stílust magát. Műértők széles tábora adózik azóta szüntelen csodálattal a megújulás páratlan képessége iránt, ahogyan Verdi az orchesterrel bánt. A korábbi remekműveiben is feltétlenül énekközpontú zenekari hangzás most szimfonikus magaslatra emelte, bátor kombinációkkal, finoman áttetsző kamarai bensőséggel szótte át — egyebet ne említsünk, az addig mostohán kezelt rézfúvósokat is szólisztikus igényű feladatokkal kínálta meg. És tetemre hívta a színpadi szereplők éberségét, koncentrációját, figyelmét is: alig engedélyez látványos kiborulásokat, nagy pihenéseket. Feszült jelenlétet, zenei-színpadi biztonságot kíván, dalolást és játékot egyszerre, ahol az epizodista nem nézheti páholyból többé a nagy szólista magánszámát, mindenki a fedélzeten, be kell kapcsolódnia az összmunkába. Íme a szerepek tökéletes és teljes emancipációja. Az amerikai *Vincent Sheean* kitűnő monográfiája „ihlet, dallam, harmónia, ellenpont és hangszerelés együttesét” csodálja a Falstaffban, mely „az élet olyan organikus egyidejűségével rendelkezik, ami színpadi műnél igen ritka... Már nem kizárólagosan olasz, univerzális. Halljuk benne véges-végig az olasz melódiát, *Shakespeare*-t, Görögországot és Angliát, meg sok olyan dolgot, ami soha nem termett meg addig a Piazza della Scala talaján”.

Röviden ennyit a vállalkozók kockázatáról. Érthető szövegmondás, filozofikus hajlam, tökéletes intonációs és ritmikai biztonság, az énektudással egyenrangú játék-készség, precíz összmunka (kellő minőségű és mennyiségű próbákat feltételezőn persze) — ettől nehéz előállítani. Kivált oly környezetben, „üzemelési viszonyok” között, mint a szegedi szabadtérié. Mi biztatta ide mégis?

Patakzó humora, mely gazdag tárháza a játéknak. Kilenc szereplő sistereg, szervezkedik, lőt-fut a színpadon, győzködi és félreérti egymást, örvend és kárörvend a másikon. Kapkodhatja fejét a néző, akció akció hátán. Láthatóan a műnek ezt a variábilis képességét igyekezett piacra dobni a rendező *Horváth Zoltán*. *Varga Mátyás* díszletei üde színfoltokkal bélelik a játékot, a valóságos (kocsmakert, kapubejáró, lépcsőfeljárók) és a stilizált (közeli házak festett homlokzata, windsori park) harmonikus elegyével. Besegítenek *Bata Ibolya* karakterekre szabott jelmezei is, bár helytel-közzel oly készségesen, hogy kevés az elütő-megkülönböztethető szín, a kontúrok összemosódnak. Két, oldalról mozgatható kerítéssel nyitja-csukja a különböző helyszíneket *Horváth Zoltán*, ügyesen keverve, jó ritmusban pörgetve az előadást. Ford házkutatása, saját házában, fergeteges tempóval készíti elő a nagy attrakciót, az „élő ruháskosár” vízbemenetelét, bár az az érzésem, a botrányvadászok kissé szájbarágósan leplezik le a spanyolfal mögé rejtőzött szerelmeseket, és Ford csodálkozása sem az igazi. Valahol fönn a verandán vigyorog időtlenül az események ilyen-tén fordulatán, ahelyett, hogy saját butaságára eszmélve sietne asszonyához, borulna lábaihoz, esdené bocsánatát (amiképpen megírva vagyon bölcsen, logikusan). Sikerülhetnék varázslatosabbra a zárókép, a darab „Szentivánéji álma” is, hiszen Herne tölgye a windsori parkban amolyan zöldre mázolt, modern vonalú buszmegálló, ide futnak össze az éjszaka tünderei, nimfái, koboldjai és manói, a *Barkóczy Sándor* koreografálta álarcos pásztorórára — változatosabb fénykezeléssel például színesebb, zsongítóbb a látvány. És suta erőlködésé silányul a szarvakkal hadakozó Ford korábbi „magánszáma” is, mivel eleve reménytelenre vállalkozik: a jelképesség természetes megjelenítése fából vaskarika. (Nincs értelme s helye, itt és most, összehasonlíthatni a szegedi kőszínház messze évekkel ezelőtti, ám máig repertoáron őrzött Falstaffját a szabadtéri kivitelezéssel. Bizonyos, az egyéni teljesítmények értékesebbek, márkásabbak ebben a „följavított” szólistagárdában — mégis, az előadás egészének megkomponáltsága, a játékról és a látványról nyert összbnyomás frissebbnek, közvetlenebbnek, meggyőzőbbnek hatott amott, jóllehet letagadhatatlanul maga a mű „ludas benne”, ha szindúsabban pompáztatja elő virágait a melegházban, mint odakint, a szabad ég alatt.)

Karolosz Trikolidisz zenei vezetése megbízható. Az apróbb, e téren e műnél bocsánatos „csúszkálásokat” leszámítva határozottan tartotta kézben a szólamok folyondárját, találékonyan igazodott ki a kusza, igényes zenei anyagban. Az érthető szövegmondás fontos követelmény, s láthatóan tartják magukat ehhez az énekesek,

bár ahol e sorok írója tapasztalta, élő hangokat hallván színpadközelben, nehéz következtetni arra, mit s hogyan közvetítettek a mikrofonok, föl a lelátóra. Mindenesetre *Gregor József*nek a szegedi közsínházi intérier-ben bejáratott Falstaffja megél a szabad ég alatt is, basszusa győzi a baritonális magasságokat, ami korábban gondot okozhatott neki; kivételes zenei és színpadi intelligenciával, formakultúrával és játék-készséggel megáldott. Amorf nehézkességében is elegáns, hangilag üzembiztos, figurá-lisan telibetalált. Nem meglepetés, tudtuk róla. Miként megszokott szegedi partnereiről: a kópé csatlósairól, *Sinkó Gyögyről* (Pistol), *Juhász Józsefről* (Bardolf), hogy szakavatott cimborái, s persze a folszarvazottságában vele vetekedő Fordról, *Gyimesi Kálmánról*. Az elmúlt időkben nagy formába lendült Gyimesi eddigi legjelentéke-nyebb szabadtéri föladatát kapta, s hálálta meg intakt zenei teljesítményével, pará-dés játékával. Külön-külön és az együttesekben is elsőrangúak az Operaház láthatóan összeszokott szólistái. A windsori vig nők, *Sudlik Mária* (Alice), *Seregély Katalin* (Mrs. Meg Page), *Jablónkay Éva* (Mrs. Quickly) és *Pászthy Júlia* (Annuska) valósá-gos méhkaptarra emlékezteti a színpadot (Alice szerepében utóbb a kolozsvári *Krizs Ágnes* is megmutatkozott), gazdagon árnyalt *Palcsó Sándor* Cajus doktora; *Berkes János* Fentonja pedig, az ő Annuskája oldalán, bájos természetességgel érzékelteti, mitől lírai ez a komédia. Általában megbízható a *Molnár László* betanításában éneklő kórus is. Részleteiben tehát alig van kivetni való ezen a Falstaffon. Az egész nem áll össze úgy, ahogyan szeretnénk — bár e helyütt nehéz is elképzelni. Műsorpolitikai öngól.

CARMEN

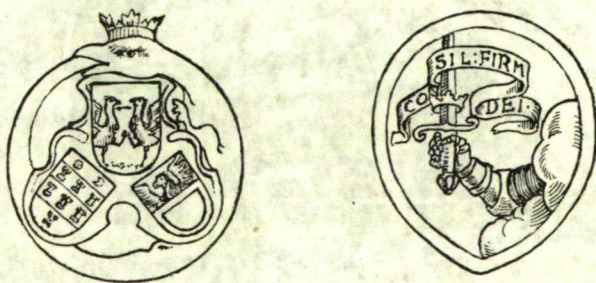
Tizenegy esztendő után tért vissza a Dóm elé, igen-igen hatásosan. Kivált hogy rendezője, *Szinetár Miklós*, erőteljesen festi színpadra a mű hangulati élményanyagá-ban föllelhető végzetszerűséget, ami ha nem is a Trubadúr vagy éppen a tavalyi *Végzet hatalmának* misztikus sejtelmességével tör utat az érzelmek felé, de kétség-telenül jelen van a szenvedélyek könyörtelen kifutásában (sorsmotívum). Alkalmas tehát a szegedi szabadterire, képes magára ölteni e különleges környezet „kényszer-zubbonyát”. Izzó zenedráma, konfliktusa mélyen emberi és igaz, muzsikája tüzes rit-musokkal, délszaki dallamisággal sistergi föl a vulkáni szenvedélyek forró lávaesőjét. Olyan mű, mely korrekt zenei tolmácsokkal, nagyvonalú díszletezéssel és rendezéssel látványosan fogható a szegedi dómszínház antennáján. A vételi viszonyokat Varga Mátyás, négy évtizedes vendégség tapasztalatával, igazán jelesül érzékeli. Alapdísz-lete a negyedik felvonás helyszínéből indul ki, mikor egy aréna homlokzatát mago-sítja színpadközépre, loggiás kilépőkkel, két oldalra erődítményszerűen meghosszab-bítva, lépcsős járatokkal alávezetve. Bévül dohánygyár, kívül kocsmá, a másik két színhelyhez. Mindössze a harmadik felvonás „sziklás hegyvidékének” asszociálását bízza a néző fantáziájára, ámbátor az operai szövegeknyv sem szentírás régóta, az annyi dagasztást, értelmezést, adaptációt megért Carmené különösen nem, így aztán könnyen megbékél a néző, s kiegyezik mondjuk egy raktár tövébe szorult csempész-tanyával. *Márk Tivadar* választékos jelmezei arra is ügyelnek, hogy a spanyol tisz-tek, katonák egyenruhájáról (minthogy a mű mégiscsak francia) a trikolor virítson pedáns vasalásban. Szinetár Miklós, ki a szabadtéri szakmát szintúgy e lelátók tövé-ben sajátította el, s fejlesztette tőkélyre, két alapvető szempontra figyelt. Arra, hogy az operarendező kalauza mindenekelőtt a zene, s arra, hogy a tértöltő embertömeg lehetőleg ne legyen passzív, amint villanásnyi alkalom adódik rá, foglalatoskodjék, akcióba mozduljon, kösse le a nézőt. Nincs könnyű dolga, jóllehet efféle ajánlatokban nem szűkölködik a Carmen; lehetőségei mégis ab ovo korlátozottak, hiszen ha az operarendező közsínházban, teszem azt, nyolcfokú skálán játszhat, a szabadterin leg-följebb pentaton dallamot harsoghat. Látványosak, megkomponáltak, mozgalmassak Szinetár tablói, Barkóczy Sándor ízléssel, stílusfantáziával fodrozott táncai teszik igazán elevenné, mégsem mondhatni, hogy a sokadalomba belevesznének a karakte-

rek, Carmen lobbanékonyasága, José fojtott kétségbeesése vagy a torreador jönni-látni-győzni pillanatossága.

Összefogott, rendezett, a szó nemes értelmében karbantartott előadást vezényelt *Pál Tamás*. Tempói a premieren még helyel-közzel enerváltak, visszafogottak voltak, a későbbi előadásokon azonban fölszabadultabb, zeneileg érettebb produkciókat hallottunk, ahol izgalmasabbak a mű kontrasztjai is. A címszereplő *Mészöly Katalin* akár *Mérimée* novelláját eljátszhatná, alkati adottságai tökéletesek hozzá. Teltkarcsú mezzója érzékeny inkább, semmint érzéki, azon belül viszont ápolt, tiszta, és sallangtalanul formál. Kölni hazánkfia, *Ilosfalvy Róbert*, egy esztendő leforgása alatt immár második parádés alakításával ajándékozta meg a játékokat (Alvaro után Don José). Megint nagy formában énekelt: líra és szenvedély, hajlékony dallamvezetés és emocionális fűtöttség, igéző virágária, a felső regiszterekben kinyíló tenor — messze sorolhatnánk erőseit, melyekkel a pálya csúcsára érkezett művész nyújt bőséges kárpótlást az esztendőkért, míg oly sokáig nélkülöztük, kénytelen-kelletlen e tájt is, a *Simándyt* szorosan követő nemzedék legjelesebbjét. A szerelmi háromszög harmadik sarkában kiállásával, hangjával egyaránt robusztus jelenség az odesszai *Ivan Ponomarenko*. Átható, sűrű, kötött basszbaritonjával kiváló torreador. Ez a matéria is nélküli ugyan a pikáns ízeket, a följazott szenvedélyesség délszaki fűszerét, mindazonáltal üzembiztos és tipikusan szabadtéri hang, fesztiválok okos menedzserei vadásszák világszerte. Kellemes meglepetés *Zempléni Mária* Micaelája. A falusi lány romlatlanságát, naivitását, hamvas egyszerűségét hozza színpadra, elkerülve a figurában szunnyadó kísértést, hogy jelentéktelenné szürküljön: ellenkezőleg, harmadik felvonásbeli áriája kifejezetten jelentékennyé teszi. Hasonlóképpen szerez érvényt *Gregor József* basszusa José dramaturgiailag fontos ellenlábásának, *Zuniga* hadnagynak, látványosan bizonyítva, ezt a szerepet cseppet sem szabad alábecsülni, a tizedes lázadását hitelteleníteni. A két cigánylány, *Seregély Katalin* és *Vámosy Éva*, meg *Gyimesi Kálmán* Dancairója, *Réti Csaba* Remendadója, a Carmennel elénekelt csempészötösből izzik föl; *Mészöly*, *Seregély*, *Vámosy* jól hozza a kártyateret is: ezek az epizódok zeneileg, színésziileg kidolgozottak, hatásosak. *Kenesey Gábor* Morales szakaszvezetője arra enged következtetni, hogy a szegedi basszistának esélyei vannak a baritonális szerepkörön is, a Molnár László betanításával éneklő kórusokból pedig a női szakasz a meggyőzőbb.

NIKOLÉNYI ISTVÁN

HORNYÁK LÁSZLÓ RAJZA

Szerkesztői asztal

A társadalomtudományok vidéki helyzetéről folyó vitához érkezett hozzászólások e számunkból anyagtorlódás miatt kimaradtak, az írásokat következő számunktól közöljük.

*

Az 1970 óta *Somogy* néven megjelenő időszakos kiadvány most évi hat számmal jelentkező kulturális folyóirattá alakult át. „Az évi hat szám nem csupán terjedelemlnövekedést, de nagyobb mozgékonytságot is jelent. Folytatásos, nagyobb lélegzetű írások közlését és a

viták lehetőségét” — olvashatjuk a bevezető cikkben. Üdvözljük lapjárunkat, s a szerkesztőknek jó munkát kívánunk.

*

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár adta ki Fábry Zoltán Csehszlovákiában és Magyarországon magyar nyelven megjelent műveinek és a róla szóló írásoknak teljességre törekvő összeállítását. A *Fábry-bibliográfia* Reguli Ernő munkája.

Imre Lajos

IMRE LAJOS METSZETE

